

Markanchikpa willakuyninkuna

Literatura - Quechua central

PERÚ

Ministerio
de Educación

La ciudadana y el ciudadano que queremos

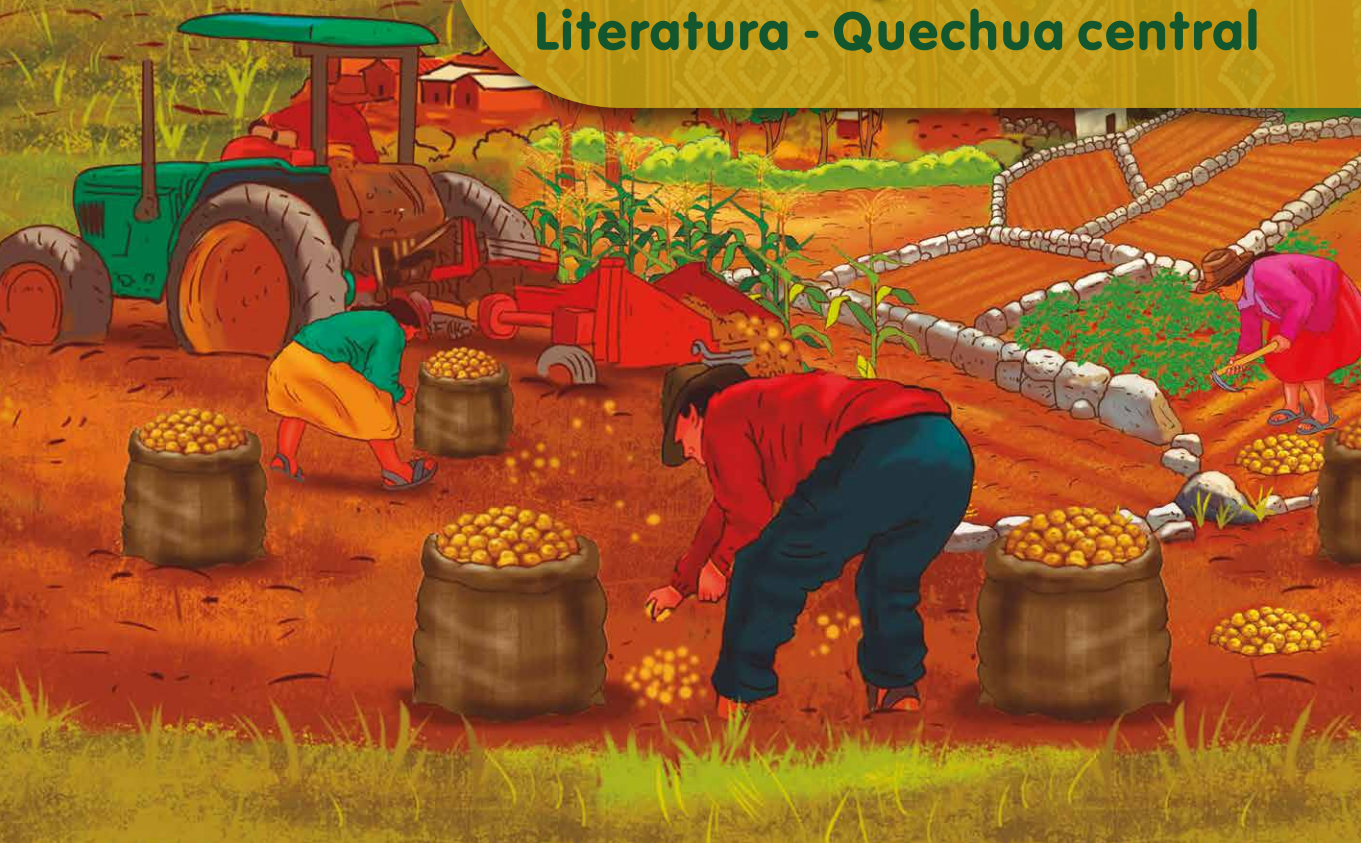

Currículo
N a c i o n a l

Markanchikpa willakuyninkuna

Literatura - Quechua central

Ministerio de Educación

Dirección General de Educación Básica Alternativa, Interculturalidad Bilingüe
y de Servicios Educativos en el Ámbito Rural

Dirección de Educación Intercultural Bilingüe

Ñawinchana maytu: Markanchikpa willakuyninkuna
Literatura - Quechua central

©Ministerio de Educación
Av. De la Arqueología cuadra 2, San Borja
Lima, Perú
Teléfono: 615-5800
www.gob.pe/minedu

Primera edición digital, 2021

Qillqaqkuna

Cervantes Ovidio Julca Guerrero, Robher Jhoel Rodriguez Malpartida

Qillqaynin qawaq

Cervantes Julca Guerrero

(Digeibira - DEIB) - Llapan uryaychaw yanapaq

Humberto Avelino León Huarac

Maytu tupachiq

Mercy Kary Bruno López

Siqikuna

Digeibira-DEIB nishqanpa siqinkuna

Qillqashqa rikapaq

María Teresa Lavado Y Fernández, Franklin Espinoza Bustamante

2021-00588. yupawan Perú Suyupa hatun Ñawichana Wasinchaw Churashqa

Kay maytutaqa ruraqkunapa mana shiminwanqa, manami pipis mirachinmantsu.
Perú suyuchaw mirachishqa / Impreso en el Perú / *Printed in Peru*

Riqichikuy

Kuyashqa yachakuqkuna:

Kay qillqashqa maytuchaw willakuykunaqa kikin markanchikpa willakuyninkuna ayllukashqankunami kayan. Kay willakuykunaqa, ayllukunapa kikin shimi rimayanqanchawmi ayllukashqa, kaychawqa paykuna imanawpa kawayninkunachaw kayanqantami chuyanchan, hinamanpis runakunapa llapan rurayninkuna, imanawpa hachakunawan waatanakuyanqantami chuyanchaachimun.

Kay willakuykunaqa markanchikpa aypa (achka) willakuyninkunami kayan, kaykunaqa shimillapami mushuq kastapita qipa mushuq kastakunaman pintipa pintir aywashqa, imanawpa patsa waranqanchaw ampinqanchaw (tutanqanchaw), awilukuna, taytakuna, mamakuna rawraypa achkinchaw, huk chuqpa uqshan charishqa, kay willakuykunata willakuq. Kay willakuykuna antichaw, yunkachaw taakuqkunachaw rasunpaypa kaqtawan mana rusunpaypa kaqtapis willakun, hinaman patsamamataqa runakunapanaw kawayyuq kayaptinraykurmi shumaqllapa waatakunanchik.

Educación Intercultural Bilingüe nishqan umalliqninmi, kay qillqashqa maytupita patsaymi, kikin ayllunchikpa llapan alli yachayninkunata riqichimanchik, chaynawpa hatun yuyayninkunata, kikin yachayninkunapita patsay, chay willakuyninkunachawqa patsakan. Hinamanpis kay qillqashqapita patsay shipashkuna, waynakunapis taytankunawan, awilunkunawanpis kay willakuykunata kallpayachiyaananpaq, hinaman kay willakuykunaqa llapan qipa mushuq kasta shamuqkunapaqpis allimi kanqa.

Yarpaykuna

Kay maytuchawqa tukuy niraq shimikunatami tarishun, kaykuna kayan: ayllu shimikuna, niykur kikin shimikunapis. Kay llapan shimikunaqa allaapa allimi kayan yachakunapaq.

Ayllu shimikuna

*chipsha ~ chipi ~ wishpa
*aruy ~ uryay ~ llamkay
*shipash ~ pashña ~ rahaq ~ chiina
*qutsu ~ taki
*piqa ~ uma
*waquy ~ makallay
*awmi ~ ari
*inti ~ rupay
*papa ~ akshu

Kikin shimikuna

*shuti ~ suti ~ huti ~ uti
*runa ~ nuna ~ luna
*ñawi ~ nawi
*puñuy ~ punuy
*kimsa ~ kima
*suqta ~ huqta ~ uqta
*pusaq ~ puwaq
*qasa ~ qaha ~ qahapa
*wasi ~ wahi ~ wayi
*sara ~ hara ~ ara
*sacha ~ hacha
*sallqa ~ hallqa ~ allqa
*chaka ~ tsaka ~ saka
*chuku ~ tsuku ~ suku
*chuqllu ~ tsuqllu ~ suqllu
*chakwa ~ tsakwa ~ sakwa
*achka ~ atska ~ aska
*ñawinchay ~ ñawintsay ~ ñawinsay
*ñiqichay ~ ñiqitsay ~ ñiqisay
*lluychu ~ luychu
*ñuqa ~ nuqa
*ñawi ~ nawi
*chay rumi ~ tsay rumi ~ say rumi ~ hay rumi
*pacha ~ patsa ~ pasa
*markanchik ~ markanchi ~ markantsik ~ markantsi ~ markansi
*-nchik ~ -nchi ~ -ntsik ~ -ntsi ~ -nsi
*trawpi ~ chawpi
*trusku ~ chusku
*patra ~ pacha
*yatrachikuq ~ yachachikuq ~ yachatsikuq ~ yachasikuq
*chaytraw ~ chaychaw ~ tsaychaw ~ saychaw

Kay maytuqa chawpi qichwapa achawayanwanmi qillqashqa. Kaykuna kayan: <a, aa, ch, i, ii, h, k, l, ll, m, n, ñ, p, q, r, s, sh, t, ts, u, uu, w, y>. Niykur <tr> qillqapis. Kay qillqaqa wakin markakunachaw /ç/ retrofleja luqyayuqkunapaqmi. Kaytaqa wakinkuna qillqayan ch, chr qillqakunawanmi. Kananqa R.M. N° 1218-85-ED, kamashqanwanmi qillqashun.

Rikachikuq qaqlla

Pungupa musquynin	8
Unay runakuna	13
Yakana	14
Mama.....	16
Warma kuyay.....	19
Pashkuucha	26
Laalu pinkulluta puuqaq	30
Ñuqa hatun kar	32
Ushanan hampi	35
Hanaq patsaman	46
Kuchillakuq awkis.....	51
Ayawarkupa raqranchaw	53
Lucerupa yupinkunapa qipanninchaw.....	56
Kullapa (quyapa) wayran	59
Waraspa <i>La Soledad</i> Taytan nishqan	61
Mamapa riqiyin	63
Paypaqraykur (shipashpaqraykur) allaapa piñakuynin.....	64
Tiyu Linu imanaw <i>Trujillo</i> suyuta riqinqan	68
Ishkay kuti kikin pushpukunallata	69

Utishqa ashnukuna.....	70
Wachi walluytupa yurikuynin	71
Kuntur, atuq, puma, wanchaaku	73
Atuqwan kuntur	76
Kakaramaq.....	78
Warikunapa qullanan willakuynin	80
Piwinchay.....	81
Hunish atuq.....	82
Atuqwan yukis	85
Puñukuq ñusta.....	86
Kimsa tuurukunapa willakuynin.....	87
Achikay	89
Atuqwan haka	91
Huyu ipa kimsa llumchuyninkunawan.....	94
Utush kuru	100
Wayllukuypa churapanakuynin	102
Ashnuwan tuuru	104
Kalishtu <i>Garmendia</i>	107
Ñuku kurushi.....	114
Sarapa willakuynin.....	116
Rumi tsaquq runa ashnukunawan	118
iAma wañuchimaatsuntsu, niykuy!.....	119
Atuqwarku.....	122
Hirka <i>Chaparrí</i> , Yanawanka hirkawan, chikinakuringanpita willakuynin.....	123

Chay llullla hunaq.....	125
Wakchami kanchik	129
Imanawpami qishqi shillunkunata tarirqun.....	133
Imanawpa, Jíbaros nishqan ninata taripakurqan.....	136
Hatunkaray charapa.....	138
Wiskurpa kapchichin	143
Allqukunapa willakuynin	145
Rukuswan Inti	148
Shuqpi.....	149
Kimsan hirkakuna.....	154
Rupaywan wayra.....	159

Pungupa musquynin

Huk uchukllallan runa patrunka hatun chakranman aywanaq. Yanapakuq runa kanqanraykur, punguqa mita ruraq aywallaq, chay (tsay) hatun wasichaw (wayichaw) rurapakuq. Payqa uchukllallanlla kaq, kurkunkis patsayllapa kaq, mana kallpayuqlla kaq. Ratashllami llatapankunapis kallaq. Hatun wiraqucha, hatun chakrapa patrunkin, uchuk runa hatun wasinchaw (wayinchaw) napakuptin, wiraquchaqa asikuyninta awantanaqtsu.

—¿Runaku kanki aw ima waqrami kanki? —llapan ruraq runakunapawan warmikunapa ñawpanchaw tapunaq.

Allquchashqa, punguqa yaskinaqtsu. Patsaypa manchakashqa (mantsakashqa) ñawinkunapis ilashqa shaykar kidarinaq.

—iMaa rikaashun! —patrunka ninaq— mankakuna paqayllatapis, patsa pichapakuyllatapis chay upa makiykiwan yachankichi. iKay rakchata apakuy! —hatun chakra umalliqninta nirqan.

Qunquriykur punguqa wiraquchapa makinta mucharqan, niykur umpukashqa (muchkikashqa) arukuna wasikamayaq umalliqta qatinaq.

Kay runapaqa kurkunkis uchukllallanlla kallaq, chaynaw (tsaynaw) kaykar kallpanqa llapan runakunapanawpis kaq. Llapan niyanqantami alli ruraq. Chaynaw kaykar ichik manchakashqanaw qaqlanchaw rikakuq. Wakin yanapakuqkunaqa chaynawta rikar asikachaayaq, wakinkunanami chayqa (tsayqa) ankupaayaq. “Wakchapa wakchan; wayrapa, killapa wamranchi ñawinpis, shunqunkis patsaypa ullpanashqa (llakinashqa)”, chaynawta rikaykur maa mishti arukuq warmiqa ninaq. Kay uchukllallan runaqa piwanpis rimaqtsu; upaallalla uryakuqpis (arukuqpis) mikukuqpis. Llapan niyanqantami ruraq. “Awmi, taytallay; awmi, mamallay”, chayllatami imaypis niq.

Manchakunqanraykur hinaman ratash llatapanraykur icha (itsa) ari rimayta munaqtsu, chayraykur patrunkinqa uchuk runata milanaq. Ampiriptinna llapan yanapakuqkuna hatun wasipa patakninchaw purwakaariyaq *Ave María* nishqanta mañakuyaananpaq, chay uura, patrunka punguta allquchaq llapan yanapakuqkunapa hananchaw. Qitu qaratsatanaw tapsikacharkuq.

Piqapiq (umanpiq) kumariq, niykur qunquraananta munaq, chaynaw tukshishqa kaykaptinna qaqlanchaw laqyaqpis, kutaqpis.

—Allqutsunchi kanki. iWaqachay!— niq.

Uchuk runaqa manami waqachaqpistsu.

—Chusku (tawa) chakiman churakay— nishpa niq.

Punguqa kaasullaq, chayraykur chusku chakipa churakaykur hapar qallaykullaq.

—Kinkashaypa allqunawpis puriykachay— nishpa hatun chakrayuqqa niq.

Uchuk runaqa hallqa uchukllallan allqukunata yachapashpanaw ayqikachaallaq.

Patrunqa kushishqa hiqchiykachaq, chay (tsay) asiynin llapan kurkunta tsuktsuchi.

—iKutimuy!— nishpa qayapaq, yanapakuq hatun wasipa patakningchaw tapraypa awqanqanyaq.

Punguqa kinkashaypa ayqillapa kutiq. Utishqa chaq.

Wakin yanapakuq mayinkunana *Ave María* nishqanta mañakuyaq, wayrata shunqushqanawpis, upaallalla mañakuyaq.

—iKanan chayqa rinriykita chikchiraachimuy, wishkash! iWishkashmi kanki!— utishqa uchuk runata wiraquchaqa niq.

—Ishkay chakiykipa taaray; makiykipura charinakuy (tsarinakuy).

Mamanpa paarisninchaw (wawllanchaw) —quchapa wishkashninnawpis— winarashqanawpis, punguqa kay ashmakuna rurayanqantanawlla yachapaq, qaqakunapa hanankunachaw ashmakuna mañakuqnawpis. Rinrintami chayqa chakcharaachiqtu.

Wutaswan kataypa, mana allaapa haytashllapa, patrunqa uchuk runata patsaman ishkirachiq.

—“*Padre Nuestro*” nishqanta mañakushun— qaqashllaypa shuwaraq chakra runankunata niq.

Ichikllapayan Punguqa sharkuq, mañakuymami chayqa atipaqtsu, kikinpa kakunanchaw mana kanqanraykur, hinaman chay (tsay) kanqanqa pipapis kaqtsu. Ampiriptinna, llapan yanapakuqkuna wasipa patakningpita uraayaq, niykur hatun chakrapa markanman aywayaq.

—iAykuq, pachasllay!— nishpa patrun punguta niq.

Chaynaw llapan hunaq patrun mushuq pungunta qallishpaachiq, llapan yanapakuqkunapa ñawpanchaw. Asiy, waqaykachay niq. Chaynaw yanapakuq (chuulu) mayinkunata asikachashpa quykunaq.

Ichancha... huk chisina (tardina), *Ave María* mañakuy nishqanchaw, hatun wasichaw llapan purwakashqa kaykayaptin, patrunqa hatun ñawinkunawan punguta rikar qallaykurqan, chay uchukllallan runa chuyalla (tsuyalla) rimaramun. Maa qaqlanchawqa manchakaynin rikakuykarqanraq.

—Wiraqucha, aaniykallaamay, taytallaa, qamwan rimaytami munallaa.

Patrunqa wiyanchanta wiyarqantsu.

—¿Imanaw? ¿Qamtsun rimaramurqunki aw pimi?— tapurqan.

Aaniyllaykitari, taytallay, qamta rimanaqpaq. Qamtami rimayniykita munallaa —punguqa nishpa kutiparqan.

—Rimayta munarqa... maa rimaramuy ari—, nishpa hatun chakrayuqqa yaskirqan.

—Taytallaa, wiraquchallaa, shunqullaa— nishpa uchuk runaqa rimar qallaykurqan —Ampimi musqurquu (musparquu) ishkanchik wañushqanchikta, ishkanchikmi wañurqunchik.

—¿Ñuqawan? ¿Qam? maa llapanta willakaramuy, chakra runa— chaynaw wiraquchaqa nirqan.

—Ishkanchik wañukushqa runakuna kar, taytallaa, ishkanchik qarapaachu Panchu Yayapa ñawpanman yuririrqunchik.

—¿Niykurqa? ¡Rimay, rimay!— patrunqa musyayta munar piñashqa nirqan.

—Wañushqata rikaykamarninchik, qarapaachuta rikaykamarninchik, hatun Tayta Panchuqa ñawinkuna aysayninwantsunchi aysamarqunchik.

Qamtawan ñuqatami rikapaamarqunchik, aysashpatsunchi, shunqunchik imanaw kanqantatsunchi aysamarqunchik, hinaman unay kashqanchiktawan kanan imanaw kashqanchiktami aysamarqunchik. Hatun, kapuquyuq runatanaw ñawiykichaw rikashurqunki, taytallay.

—¿Qamqa?

—Musyaatsu imanaw kanqaata, wiraquchallay. Manami musyallaatsu imanaw kallanqaata.

—Allimi. Willakur qatiy.

—Niykur tayta Panchunchik nirqan: “Llapan Anhilkunapita, shumaq kaq shamutsun. Hinaman chay (tsay) sawaypuukanapis huk ichik shumaq kaq Anhil wallkitsun. Ichik kaq Anhil quri pututa apamutsun, hina chay (tsay) quri putuchaw chuya mishkiq chankaakata apamutsun”.

—¿Niykurqa?— patrún tapurqan.

Yanapakuy tuna runakuna wiyayarqan. Aqchikashqa, manchakashqa punguta wiyayarqan, rikaraayarqan.

Wiraquchallaa: Tayta Panchu nikaptinllana ras chipapashpa hatun intinawpis huk anhil yuriramurqan. Taytanchikpa ñawpanyaq hapayllapanaw purishpa chaaramurqan. Ñawpa kaq anhilpa qipanman shumaq wayta achiksayninnawpis huk uchuk anhil aywarqan. Makinkunachaw huk qiru pututa apamurqan.

—¿Niykurqa?— nishpa patrunka kutiparqan.

—“Hatun kaq Anhil: Kay Wiraquchata llapan kurkunta llushuykuy kay qiru putuchaw mishkiqwan”, makiyki patpanaw (purunaw) katsun runapa kurkunta llushiyninchaw” chaynaw nishpa nirqan hatun Tayta. Chaynawpa hatun anhilqa makinwan mishkita pallarirkur kurkullanta llushiyrqan piqapiqyan chaki shillunkamayaq. Hapallayki shaypa sutakaarirqayki; hunishpa (hanan patsapa) chipapayninchaw kurkuykipa achkiyninchaw rikakaramurqan, chipapayllapa quripita rurashqanawpis.

—Chaynawmi kanan ari— patrún nirqan, niykur tapurqan:

—¿Qamtaqa?

Hunishchaw chipapir kaykaptiyki, hatun Taytanchik Panchu kutiparqan nir: “Mana sirwiq kaq anhilkuna hunishpiq shayaamutsun. Chay anhil huk taaruchaw runapa ismayninta apamutsun”.

—¿Niykurqa?

—Mana waaliq, awkis, qaracha chakiyuq anhil, mana kallpanpis kanqanraykur, sipsanta kanqanllachaw katsinqan kaq Taytaman, patsaypa utishqa charqan, sipsankunapis (riprankunapis) shututikar, makinchaw huk hatun taaruta apashpa. “Wiyay, awkis nishpa —hatun Taytanchik chay allawchi anhilta nirqan— kay uchuk runata chay laatachaw ismay apamunqaykiwan llapan kurkunta imanawllapis llushiyrkuy. ¡Raslla!” chayqa.

Niykurna, muqusapa makinwanna, awkis kaq anhilna, laatapita ismayta hurqarir, kurkuuta llutalla llushiyrkamarqan, imanawmi wasipa pirqanta llushiqnawlla. Patsaypa pinqakushqa hunishpa (hanan patsapa) achkiyninchaw asyakuykar yuriramurqaa...

—Chaynawmi kallaanan ari —patrún nirqan—

iQatiy qatiy! ¿Chayllachawnaku usharin?

—Manami, taytallaa, wiraquchallaa, huklayashqana yapay ishkanchik rikaanakurirqanchik Taytanchik Panchupa ñawpanchaw, pay qamtawan ñuqata unayyashpa yapay rikaraamarqanchik.

Hunishwan ñawinkuna tinkuqnaw, maykamachi awqamarqanchik, ampiwan hunaqta, qunqaytawan yuyayta tinkurkachir.

Niykur nirqan: “Anhilkuna llapan rurayninkunatami qamkunawan rurayashqa. Kanan chayqa shumaqlla unay patsapa iLaqwanakuyay!”. Awkis kaq anhil chay uuralla chuuluyaaramurqan. Sipsankunapis yapay yanayaaramurqan, kallpankunapis hina. Taytanchik llapan munanqan chaananpaq watukachirqan.

*Qichwaman tikrachi: Cervantes Julca Guerrero
“El sueño del Pongo” de José María Arguedas*

Unay runakuna

Paykuna willakuyanqanqa kaynawmi: Unay patsakunapitanami kay patsaqa ushakaananchawna (illakaananchawna) kaykarqan. Huk urqu llama, huk hatun hirka achka qurayuqchaw michikuqnin, Mama Qucha yarqakaramuy munanqanta, paqtsanawpis hiqakarqamuqta musyanaq. Kay llamaqa llakikurkunaq. Nanachikuq (nanatsikuq): “in, in” nishpa waqaq, hinamanpis mikuqtsu. Llamapa waataqninna, allaapa piñashqa, chuqllupa quruntanwan maqaykunaq: “Mikuy, allqu —ninaq— qamqa allin kaq qurakunachawmi hamanki”. Chayraykur llamaqa, runanawpis rimashpa, ninaq: “Llapan ninqaqta alliq yarpanki: Kananpita pichqa hunaqkama, hatun qucha chaamunqami, niykur llapantami usharamunqa”, rimashpa, chaynaw nirqan. Chayraykur waataqnin manchakashqa kanaq. Maa kriyinaq. “Maytakarpis qishpinapaq aywakushunchi. Willkaqutu hatun hirkata aywashun, chaychawmi qishpishun (chaamunqanatsu). Pichqa hunaqpaq mikuyniykikunata apayay”, nirqan.

Chaynaw, chay (tsay) uurapiq, runaqa hiqarirqan ayllunkunatawan llamanta apakurkur. Willkaqutu hirkaman chaykarna, llapan ashmakuna: pumata, atuqta, wanakuta, kunturta, tukuy laaya ashmankuna purwakashqata tarirqan. Chayllaraq runa chaarishqa kaykaptin, yakuqa paqtsachaypa hiqar qallaykurqan. Chaypinqa chaychaw, may chay (tsay) runakunawan ashmakuna Willkaqutu hatun hirkapa puntanllachaw patsaypa kichkikashqa kaykayarqan, chaykama yakuqa chaanaqtsu. Chaynaw kaykar yakuqa atuqpa huk kuchun chupanta uqurinaq; chayraykur yanasku tumarinaq. Pichqa hunaq tinkurishqa, yakuqa urar qallaykunaq, niykur tsakirinaq. Chay tsakin kaq wiñanaq. Mama quchana karupaarinaq, witikushpawan tsakikushpa llapan runakunata wañuchinaq.

Chay hatun hirkalla kawanaq, paywan runakuna yapay mirar qallaykuyaanaq, payraykurmi kananyaq runakuna kawayan. Chayraykurmi ñuqakuna kay willakuyta kanan sumaachiyaa, kristiyaanukunaqa chay patsa ushachiypa tamyata sumaachiyaa, paykuna willakuyanqannawpis sumaachiyannawpis, imanawpa Willkaqutu hatun hirkachaw qishpiyanqanta.

*Qichwaman tikrachiq: Cervantes Julca Guerrero
“Los hombres muy antiguos” en Dioses y Hombres de Huarochirí de Francisco de Ávila*

Yakana

Kay Yakana nishqanqa, llamapa arwannawmi (llantunawmi), kay ashmapa huk kutipayninnawmi, hunishpa (hanan patsapa) chawpinpa puriqmi, hunishpa ampiyninmi (tutanmi). Ñuqanchik runakunapis awmi rikanchikmi yanaypa yanar shamuqta. Kay Yakanaqa —patsaman chaamur—. Mayukunapa rurinpashi purin. Allaapa hatunmi, awmi: Hunish ampipiqpis (tutapiqpis) allaapa yanami aywan, ishkay ñawikunawan kunkashqa hinaman allaapa sutakashqami shamun. Runakuna Yakana shutiwan riqiyan.

Huk runa kushikuyninchaw kaykaptinshi, imanawshi chay (tsay) yakana payman hiqashpanaw aywanqanta rikaanaq, niykur patsaman chaaramurna ñawpanllachaw pukyuman yaku upuq aywanaq. Chayyaq kay runaqa wakin runakuna rutushqa lasaq millwawan nitishqatanaw maakunaq. Kayqa warat ampimi (tutami) karqan.

Waraanin patsa wararamuptinnami, runaqa millwa ruquyanqanman rikaq aywanaq. Anqas, yuraq, yana, qarwash, pintush llimpikuna kanaq, llapan tukuy nikachaqmanmi niraq. Mana llamankuna kaptinmi llapan millwanta raslla rantikurinaq, Yakana hiqanqanchawmi, chay kikinshaw yupaycharqan. Niykur huk urqutawan china llamata rantirqan. Chay mahallapiqmi ishkay, kimsa (kima) waranqayaq llamankunapa miraynin charqan.

Kay willakuy willakunqanchiktanawqa llapan runakunami kay suyuchachaw riqiyarqan. Kay Yakanaqa pullan ampipashi, mana maakuyaananpaqwan rikayaananpaq uraamun, niykur mama quchapiq llapan yakuta upukurkun. Chay (tsay) yakuta mana upurqa, llapan patsashi pampakashqa tikrarinman. Iskashqa (qanratashqa) yanaskuta, arwapa ñawpanchaw aywaqtami Yakanapa shutichiyan (hutitsiyan), chaytami yutu (chakwa) nishpa shutichiyan (hutitsiyan). Yakanapaqa wamrankunashi kapun niyanmi, paykuna chuchur (chichir) qallaykuyaptinshi riyakurkun.

Hinaman kimsa (kima) quchukashqa (shuntukashqa) quyllurkunami huntun chipapiyan. Chaykunataqa kuntur shutiwanmi (hutiwanmi) riqiyan, wakintanami chayqa “Wiskurpa” hina “Wamanpa” shutichiyan. Kabrillakuna hatun yuriyaamuptinnami chayqa niyan: “kay wataqa wayukunapa alli puquyninmi kanqa”, ichanqa (itsanqa) allaapa ichikllallan kayaptinnami chayqa “nakashunmi (mallaqashunmi)” niyan.

Quyllurkuna quchukashqatawan kuyushpa chipapiqtanami “Pichqakunkimi” shutiwan (hutiwan) riqiyan. Allaapa hatun shamuqtanami “Puqutsuraq, Willka waraq, Kanchaw waraq” shutichiyan. Chaynawmi shutichiyan. Unay patsachawqa, wakin runakuna kay hatun quyllurkunataqa mañakuyaqmi. “Paykunaqa kamayanmi hina kachayanmi” niyaqmi. Wakinkunanami chayqa kay yurimuq wakakunata mañakuyaq: ampipa warat mana puñushpa waraayaq: Kaypiqmi llallinanpaq rurashaq niyaqmi.

Chayllami llapan musyanqanchik.

Qichwaman tikrachi: Cervantes Julca Guerrero
“Yacana” en Dioses y Hombres de Huarochirí de Francisco de Ávila

Mama

Unay patsakunachawshi, huk waka Umapa Makllan shutiyuq kanaq. Quwanqa Intishi kanaq. Kay ishkanpa wamrankuna Paryaqaqawan Chawpiñamqa kayaanaq. Chawpiñamqapaqa allaapa kallpan karqan, chaywan llapan runakunata kawaynin qunanpaq. Paymi warmikunata ruraq; Paryaqaqanami, ullqkunata.

Raymita sumaachinanpaq (rayminanpaq), Mamapa taakuqninkuna Chawpiñamqata paqayaq, chayta rurayaq ichik aswawan Kurpus Christipa *vispera* nishqanchaw. Niykur, llapan ullqkunawan warmikuna, kurakawan alkaldi chaychaw kaqkuna, wakankunachaw purwakaayaq, wakinkuna tukuy laaya qarayninkuna churayaq, hinaman hakakunatapis hukkunatapis mañakuyaananpaq qarayaq. Chay ampiqa waratmi upyayaqpis machayaqpis. Wakankunachaw warat karaayaq, Aylliwa tushuyta sumaachiyaananpaq. Allaapa kushishqa qachwayaq (qatswayaq), upyashpa machakushpa patsay waraykamayaq. Niykur, pampatapis upyaqlla machakuqlla yarquyaq: “Mamanchikpa rayminmi” nishpa.

Kay tapukuyta: “manaraq Wiraquchakuna yuriyaamuptin ñImanawtaq qamkuna mañakuyaq kayanki?”, yaskiyan: “Niyanmi, inti killachaw runakuna pichqa hunaqninpin upyayaq, shumaq llatapankunata yakakurkur”. Niykur, Wiraquchakunata manchayanqanraykur Kurpuspa *visperan* nishqanchaw mañakuyaq. Chawpiñamka nanakunata ratayanqanraykur, willakuyan, pay punta kaq ñiqin kar, huknin ishkaq kaq ñiqinqa Kasallaqsha shutikuq (hutiyaq). Kaytapis kikin Kurpus *visperan*chaw paqayaq, chaynaw wakin Urpaywachaqqwan Wichimaqlla shutiyuq (hutiyaq) nanakunawanpis rurayaq.

Chekakuna Chawpiñamkakunapaqqwan nanankunapaq, unaypita yachashqa ninqannawpis pichqaq (pitsqaq) kayaq. Paykunapiq punta kaq, Qutucha aw Paltacha shutiyuq Chawpiñamkapa kaq. Ishkaq kaq ñiqin kaq nananqa, Qupacha shutikun, kayqa Llakshawatu shutiyuqmi. Llakshawatuqa Chillakuchawshi karan. Sikikaya, Chawkawaman chayraq wañukushqa Sisikaya kuraka shutiyuq, kawaq, chillakukuna hina huk runakunapis raymita sumaachiyaq, chayqa *Don Martín* chaamunqanyaq karaanaq. Manami musyanchiktsu imay killayaq rayminta sumaachiyanqanta.

Ampuchi aw Ampushi niyanqaaqa Mirawatumi shutikuq. Manami musyakaytsu maychaw Mirawatu waka karanqanqa. Paykunaqa niyanmi:

“Wiyayarquu Mirawatu nananqa Llakshawatuwan huntushi karan”.
Niyanni runakuna kay suyupita aw Waruchiripiq, pillatapis huk wamran,
aw huk wawqin, aw huk taytan, aw pillapis makinchaw qishyakurkuptin,
kay ishkan wakakunaman mañakuq aywayaq ima kanqanraykur
hina imanir mana alli kayanqanpaq tapuqninkuna.

Niyanqannawpis, kay wakakunapa kuurankunata yarpaayanran suqta
(huqta) chunka watapiq qipanman; Chumpitiklla shutikurqan, payqa allaapa
chacha (tsatsa) chakwas karqan. Chayraq *Don Diego* wañukushqa patsachaw
kaykaptinqa Llushami shutikurqan, wira warmillaran karqan.

Kay wakakunata mañakur kaynawmi mañakuyaq: “Aa Llaksawatu,
Mirawatu, qamkunami runakunata kawaynin quyanki. Chawpiñamkapiqpis
allaapa alli, musyayankimi ima huchaa (hutsaa) kanqanta. Niyaamay:
¿Imanawtaq llakichimaq qishyaata yurichirqaa?, ¿imaraykurtaq mana
allilla kawaa?” Chaynaw mañakuyanqaraykurchi niyanmi, chay (tsay)
hampiyninga ishkan nanakunallachawmi. Paykunaqa ishkan wakakunanimi
kayarqan, llapan runakuna allaapa kuyayanqan, Chawpiñamkaqa,
rasun kaqlata ninanpita, lluta yaskiyninllata kuq.

Hinamanpis llullapaqran (ulipaqrان). Chaynaw kaykar runakuna watukaq
aywayaq nishpa: “Aku mamanchikkunata tapukamushun, Llaksawatutawan
Mirawatuta. Llapan huchanchikpaq (hutsantsikpaq) niyanqanta rurashun”.
Mañakuyta rikarpis, rasunpaypami Chawpiñakapa rayminta, kanan
rurayanqannaw, huk kutillapis watachaw manami sumaachiyaqtsu.

Munayanqan uurallami mañakuq aywayaq kaynaw nishpa “aywashaqtsuraq
aw manatsuraq aywashaq” munayanqanmannaw. Kanan chayqa
Llunkuwachaq wakapaq rimashun, Sullkacha aw Shullkapaya ninqanchikpaq.
Paykunaqa chusku nanami kayan. Kay wakaqa Kanta kaqmanshi karan
niyanmi. Manami musyakaytsu Kantakuna mañakuyanqan aw mana
mañakuyanqan. Niyanni, wakanqa Kanta ñawpanllachawshi karan.

Añasi aw Añapayaqa mamaquchapa rurinchaw karan niyanmi. Rasunpaypa
wakinkuna niyan Mamaquchapa rurinchaw kaqqa Kawillakashi karan.
Wakinnami niyan: “mamaquchapa rurinchawqa kaqqa hukmi; Añasiqa mama
quchapa kuchunchaw karan”. Niyanqannawpis, kayqa chalapa rurinchawshi
karan. Manami tayta kuuranpis kantsu. Manaraq Urpaywachaq wakawan
rimaq aywarnin, puntata allaapa alliran yachakuyaq. Paypa wakchami
(waktsami) mana kapunqanraykur, qaqla-qaqla rikaanakuykur tapuyaq.

Paywan rimarir wasinkunata kutirname, huk watanpinmi warminkunawan ima huchatapis (hutsatapis) rurayaqtsu.

Kay llapan wakakunapa shutinkunachaw ñamka shimillami achka (atska) kaq. Llapankunapa nanankuna kar, runakuna mayqantapis rikaq shayaamuptin imallapis mana alli kanqanta niyaananpaq, napakuyaq kaynaw: “Aa, pichqa (pitsqa) ñamka” nishpa. Chayllatami Chawpiñamkapa, Llaksawatupa, Mirawatupa, Llunkuwachaqpa, Urpaywachaqpa mañakuyninkunapaq musyayaa. Unay watakunapiqmi, niyanqannawpis, kay wakakuna runakuna watukaq aywaqkunata tapupaq, Kunchuripa, taytanpa aw unay runakunapa yachachiyninwanku shayaamunki nishpa.

Manami nishpa yaskiyaptinga, aylluykikunata kutiyay niykur Kunchuriskunata puntata tapukuyay nishpa. Chaynaw runakuna rurayaq. Imallatapis, kaynaw yaskiyaq “chaytaku piñachirqunki, kaytaku piñachirqunki” aw “wachuqku kanki” aw “Paryaqaqapa rayminchawku huk warmiwan huchakurqunki (hutsakurqunki)”, niykur tukuy laaya willapaakuyta quyaq, ishkay tinkuq mayukunachaw paqakuyaananpaq yachachiyay, manachayqa huk llamankunata wañuchiyaananpaq niyaq.

Allaapa kushishqami runakuna chay yachachiyanqanta ruraq aywayaq. Chaynaw kaykar, niyanqannawpis, wakinkuna alliyaayaq wakinkunana wañuyaq. Wiyarqunchikname imanaw Chawpiñamkapa wakin nanankunapa mañakuyninkunata. Runakunaqa tukuy laaya willakuykunatami willakuyan, ayllupiq ayllumanmi huklaayan. Shutinkunachawpis mamankuna huklaayapa shutichiyan, hukpa checan nishpa. Wakinkuna niyan Chawpiñamka Paryaqaqapa nanan kanqanta. Wakinkunanami Tamtañamkapa wamran kanqanta. Wakinnami Intipa wamranmi niyan. Chaynawqa, chuyanchayman (tsuyantsayman) alliqllaqa manami chanchiktsu (chantsiktsu).

*Qichwaman tikrachiq: Cervantes Julca Guerrero
“Mama” Capítulo 13 en Ritos y Tradiciones de Gerald Taylor*

Warma kuyay

Killa ampi Viseca kallkichaw.

Allawchi urpillay maypa shamurqunki, aqua ashishpa Yayallay, patsakunapa.

—iHushtiicha! iAa, Hushtiichallay!

Huk chuqpashqa quchachaw parya qutsun (takin), kushilla yuyay yarpakachayllaata haqiraman.

—iHushtiichallay, “Sawsiyuq” urpikunamannaw niranki!

—iHaqimay, wamra, shipashniykikunaman ayway!

—¿Kutuqa? iKututami kuyanki, rachak (ratsak) qaqllantami kuyanki!

—Haqimay, *Ernesto* wamra! Milanaypaq, ichanqa (itsanqa) waakakunataqa allimi charii (tsarii), hinaman wishikunataqa sipichar tsuktsuchii. Chayraykurmi Hushtiichaqa kuyaman.

Chuulitaqa asikacharqan, Kututa rikaykur; ñawinkunaqa ishkay quyllurkunanawpis chipapiq.

—iAa, Hushtinacha!

—iUpa, wamra, upa! —Llikuucha, arukuq, rimarqan.

Shilliicha, Pilluucha, Mañuuka, Anitacha... asikachaayarqan. Hiqchikachashpa qapariyarqan.

—iUpa, wamra!

Makipura charinakurir (tsarinakurir) kuchunpaanakushpa qachwar (qatswar) qallaykuyarqan, Juliopa takiyninwan, charanku rashkaqwan. Unayllatayan rikayamaanapaq tumayaamuq niykur asikachaayaq. Ñuqaqa ruypiq patsaypa pinqakushqa yarqurillaraqaa. Haqrashyashqa aqanaman aykurqaa; pirqapa yuraqasninta kuyuqtanaw rikarqaa, Chawala pachanchaw pukutaykuna ayqikachaqnawpis. Wirta iwkaliptukunapis qaparishpa qitsitsiykuq. Arwankunaqa chimpa (tsimpa) mayuyaq mashtakaariq. Aqana chakinyaq charqaa, raran kaq pirqaman llucarqaa, niykur chaypiq (tsaypiq) Chawalapa piqanta rikarqaa: hirkata, ichik yanaskuta, kinraytanaw, hatun chakrachaw qiwa murushqaman hiqaqtanaw rikarqaa. Ampikunapaqa manchaypaqmi (mantsaypaqmi) kaq, chakra runakunaqa chay (tsay) uuraqa manami rikaayaqtsu, killa ampikunachawpis chay (tsay) hirkataqa waqtapashpami rimakuyaq.

—iQasqupa hiqarmi chayqa (tsayqa), tayta Chawala, llapanchik wañukushwan!
Witrupa (kanchapa) chawpinchaw, Hushtiichaqa huk qutsuta (takita)
qallaykamuq:

Wayta aymuray killa, wayta aymuray killa,
wayta aymuray killa, wayta killa
imanirtaq qishpikurqaykitsu
chay (tsay) llulla sinchi warmiykipiq.

Chuulukunaqa ruyruta ruraykur shaaraayarqan, Hushtiichana chay
(tsay) chawpinchaw qutsuq (takiq). Hatun kancha rumichashqachaw,
mana kuyukushpa, chakra runakuna istakakunanawpis qaratsa
mashtashqachawnaw rikakayaamuq.

—Chay (tsay) yana chiku chawpinchaw kaykaqqa Hushtiichami.
Ñuqaqa kuyaami, pay asiptinqa shunqullaapis tsuktsurinmi, ñawinkuna
Kututa rikaykuptinnaaqa waqarinran, ¿Imanirtaq ari, chay (tsay)
yana chikupaq wañukaakullaa?

Chakra runakuna ruyruta ruraykur yapay chaki luts kayta qallaykuyarqan.
Charanku rashqaqa ruyrupa kuchunkunachaw kuchunpashpa ruyruq,
kuyukushun niqnawpis, qaparishpa huk mallwa kawallunawpis. Huk pakapaka
mayu kuchunchaw kuyuq sawsiپی wichyar qallaykurqan. Chay (tsay) pishqupa
malawayru wichyaynin manchaypaqmi kaq. Charanku rashqaqqa kanchapa
pirqanyaq ayqirqan niykur sawsita qumpakacharkurqan (saqmakacharkurqan).
Llapan chuulukunapis qatipayarqan. Chay (tsay) raatuninllatana pishquqa
paaririrqan niykur wirtapa durasnu muntinman taarirqan. Chuulukuna
qatipaqnin aywayarqan, ichanqa (itsaqa) *don Froylán* shutiyuqqa
witrupa punkunchaw yuriramurqan.

—iPuñukuq waqlatyay!

Chuulukunaqa quchukashqa (shuntukashqa) chikupa qinchanman
(kanchanman) aykuyarqan. Kutuqa hapallanllana kanchachaw qipaakurqan.

—iTaqaytami kuyan!

*Don Froylán*pa chakra runankunaqa hatun chakrapa llaqtanchaw
(markanchaw) uqrakaayarqan, *don Floryanna* qipankunallatana
kanchaman yaykurirqan.

—iErnesto wamra! —Kutu qayarqan.

Huk pintiyllachaw patsaman uraarirqaa niykur payman ayqirqaa.

—Aku, wamra.

Mital paqakunapa kallkiman llugayarqaa, witrumpa kuchunman huchur qallaykaptin; chay paqakunachaw hatun mital uchkukunawan achka (atska) muhusyashqa (muqusyashqa) ruwidakuna kanaq, kay llapanqa *Floryán*pa miinanukapiq kanaq.

Kutuqa uma wasin chanqanyaq imatapis rimarqantsu.

Hatun chakraqa don *Floryán*pawan tiyuupami karqan. Ishkay wasin (wayin) kapurqan. Kutuwan ñuqaqa hapallaakunalla uma llaqtachaw (markachaw) kayarqaa. Tiyuuwan wakin runakunaqa papa allayman aywayarqan, hinaman kikin chakrachaw puñuyarqan, hatun chakrapa karunchaw.

Mana rikaanakushpa llugakunata llugayarqaa; kuridurman yaykuyarqaa, niykur qataakunata mashtayarqaa, killapa achkiyninwan chaychaw puñuyanaapaq. Kutuqa upaalla hitakaarirqan. Llakishqa hina piñashqa kaykarqan. Ñuqa chuulupa ñawpanman taakurirqaa.

—iKutu! ¿Hushtiichaku kachachimushurqunki?

—iDon *Floryán* allquchashqa, *Ernesto* wamra!

—Ardaymi, Kutu, ardaymi!

—Qanyanllami lluta (luta) charipashqa (tsaripashqa); yaku yarqamuqchaw, wamrakunawan armakuq (almakuq) aywanqanchaw!

—iArdaymi, Kutullay, ardaymi!

Chuulupa kunkanta waqukurkurqaa. Manchaytami (mantsaytami) maakurqaa; shunquupis qatsaqnawtami maakurqaa, kutamaqnawmi karqan. Waqar qallaykurqaa, hapallaalla kaqnawpis, chay (tsay) hatun ampi (tuta) kallkichaw haqishqanawpis.

—iHaqikuy, wamra! Ñuqami ari, “chakra runa” kaa, manami patrunwan pwiidiinatsu. Yapay “abugadu” kaptiykiqa *Floryántami* allquchanki (allqutsanki).

Wishitanaw pallarirkamarqan, niykur kawitu hananman hitarkamarqan.

—iPuñukuy, wamra! Kanan chayqa (tsayqa) Hushtiichata kuyashunaypipaq rimapaamushaq. Huk hunaqnami paywan puñukunki. ¿Munankiku, wamra? ¿Manaku? Hushtiichapa shunqunqa qampaqmi, waynallaran kanqaykimi, wamrallaraq kaptiykimi manchashunki (mantsashunki).

Qata hananman qunqurirqaa, Chawalata llakinashqatanaw chulluk (tsunya) ampichaw rikarqaa.

—iKutu: hatun karninqa *don Floryántami* wañuchishaq!

—iAwmi ari, *Ernesto* wamra! iAwmi ari! iMaqtasu!

Chuulupa tita rimayninga wasipa kanchanchaw waqarkamurqan, liyunpa waqachayninnaw, kuchikunata ashiq llaqtaman yaykuqnaw. Kutu sharkurqan. Kushishqa kaykarqan, suwa pumata wañuchishqanawpis.

—Waraymi patrun chaamun. Alliq a kanan ampi Hushtiichaman aku. Puñukunanchawchi patrunqa puñuchishunki. Killa illakaaritsun aywanapaq. Kushikuynin piñachimarqan.

—¿Imanirtaq *don Floryánta* wañurachinkitsu? Warakaykiwan wañurachiy, Kutu, chimpa (tsimpa) mayupiq, suwa pumatanawpis.

—iWamrankunaqa, wamrallaran! iIsqunmi kayan! “Abugadu” kanqaykiyaqqa hatunnami kayanqa.

—iArdaymi, Kutu, ardaymi! iWarminawpis, manchankimi!

—Imatapis musyankitsu, wamra. ¿Manatsun rikarquu? Wishikunapiqmi ankupanki, ichaqa (itsaqa) runakunatami chayqa (tsayqa) munankitsu.

—i*Don Floryán*! iAkusayku! Hatun chakrayuqkunaqa akusaymi kayan. Qamtanaw chakra runakunataqa waqachinmi. Wakinkunapa waakankunatapis apakunmi aw mallaqaypapis chikunkunachaw wañuchinmi. iKutu, *don Floryánqa* piña tuurupiqpis allaapa llutami! Wañuchilla, Kutucha, qaqallawanpis, Kapitana qachpichaw.

—i“Chakra runa” pwidintsu, wamra! i“Chakra runa” pwidintsu!

iWarminchumi karqan! Yayankunata siqiq; siqrukunatapis (wishushutanawpis) tsuktsuchi, yapyaqkunapa sikinkunata astaypa (sipyaypa) qatsachiq, wakin chuulukunapa waakakunatapis warakaq, tiyuupa waatakuy wasinman (wayinman) yaykuptin, chaynaw kaykar warminchumi kaq.

iUqrakashqa chakra runa!

Ñawpanpiq rikarqaa: laqi (ñaatu) sinqanta, ruyru ñawishqata, llapsha wirpankunata kukawan yanayashqata. iKaytami kuyan! Payqa shumaq warmimi kaq: pukashlla qaqllashqa manami imaypis taqratsu (iskatsu) kaq, yana ñawinkunaqa rupakuqmi. Manami wakin chuulakunanawtsu kaq, qipshankunapis hatunmi kaq, shiminnaaqa wayllukuytami qayaq, hinaman puñunaata haqimaqtsu.

Chunka chusku watayuq kaykar ñuqa kuyarqaami. Chichinkunaqa hatun limunnaw kaq, chaymi ayrayaachimaq. Ichanka (itsanka) payqa unaypitami Kutupa kaq. Kay chuulu rachak qaqllashqapa.

Chayllaman (tsayllaman) yarpakachaq kaa, llakikuyniiqa wañuymannawmi niraq. ¿Kananqa? *Don Floryán* lluta (luta) chariparqan (tsariparqan).

—iArdaymi, Kutu! iKikin warmichiyaa, kikin warmimi!

Achka (atska) wiqii ñawiipiq yaqaramurqan. Yapay shunquupis tsuktsuramug, kurkuupiqpis allaapa kallpan kaqnawpis.

—iKutu! Alliq aishkantami payta wañuchishun ¿munankiku? Chakra runaqa manchakarqan. Urkuuta yatamarqan: humpiwan uqushqa kaykarqan.

—iRasunpaypa! Chaynawmi mishtikunaqa munakuyan.

—iHushtiichaman apamay, Kutu! Warmimi kanki, paypaq manami allitsu kanki. iHaqiriykuy!

—Achyaa, wamra, qampaqmi haqishaq, hapallaykillapaq.

Rikay, Wayralachawqa killa upikannami.

Hirkakunaqa raslla yanayaarayamurqan, quyllurkunapis hunishpiq rikakaarayamurqan. Wayrapis ampichaw (tutachaw) wichyaq, wirtapa iwkaliptukuchawwan durasnukunachaw takanakur. Kallki ichik uraninchawna, hatun mayuqa qachqa shiminwan qutsumug (takimug).

Kututa allquchaq (allqutsaq); qallwash ñawinkuna, ichik warminchukuna piñayniwan tsuktsuchiyaamaq.

—iChakra runa, alliq a wañukunkimanmi aw Naskata waqlatyay! iChaychaw tsuktsu qishya usharishunki, allqutanawmi pampayaashunki! —Nirqan.

Wishi waataqqa ullpanashqa (llakishqa) muchkiqla, niykur witruman hina qiwakunaman, wishikunapa wirtanman aykuq, niykur *Floryán*pa ashmankunachaw piñayninta ratachiq. Ñawpaqa ñuqami wallkiq kaa. Ampikunapa ratakuykurlla chikuman yaykuyaq kayaa; shumaq kaq wishikunata akrayaq kayaa; Kutu makinkunata tuqapiykur chachaq astanatapis aptaq, niykur wishikunapa sikinkunata qiriyrichiq.

Huk, ishka, kimsa... pachak astaykaariq; waataykunapa wawankunaqa patsachaw miqukarillaayaq, waqashpa waqtankunapa siqikarillaayaq. Chakra runaqa qurukashqa llapan kallpanwan shiqikuykaq. ¿Ñuqaqa? Kutachaw taakurir asikachaq kaa. Hiqchikachaq kaa.

—i*Don Floryán*paku, imapis quqamantsu! iÑuqapa chikiyniimi!

Ulipaamaqnaw qaparipa rimaq, wirpaakunapawan shunquukunapa nanayninta chapaqtukuynawpis (tsapaqtukuynawpis).

Kawituuchaw hapallaana kaykarna llakinay nitiramaq, hinaman ishkay, kimsa uura waqaq kaa. Maa huk ampiqa shunquu hakakurkur hatunyaarirqa. Waqayllatsu kaq. Ayrayaywan yarpakachay llallimaq. Kawitupiq qala chaki pintirqa niykur punkuya ayqirqa. Shumaqlla punkuta kicharqa, niykur kanchaman yaykurirqa. Killaqa yarqaramushqana kanaq. Yuraq achiksaynin mashtaramurqa llapan kallkichaw. Sachakuna tsunyallachaw rikrankunata hunishman sutaq. Ishkay pintiywan kanchaman urarqa, niykur rumichashqa kallkita ayqillapa chimpanqa (tsimpanqa), chikupa pirqanpa pintirqa niykur wishikuna kaqman charqa. Chaychaw Sarinacha kaykaanaq, chay ampi allquchashqa. Tsaki karkapa hanachaw hitaraykaq, shiminpis patsaman tikrakashqa, pitikashqanaw (wañukashqanaw) niraqparqa. Kunkanta waqurkurqa. Waranqa kutiyan lichinawpis pukutaq shiminchaw mucharqa, hinaman hatun yana ñawinkunachawpis.

—iÑushpi wamrallay, pampachaykamay! iPampachaykamay, mamallay!

Makiikunata chuqparkur niykur qunquriykur payta allishtupaarirqa.

Taqayqa uqrakashqami kashqa, nanallay, ñuqaqa manami.
iTaqay Kutu mana sirwiq, chakra allqu!

Wiqiikunapa kachiyninga unayparan taaparaamarqa.

Sarinachaqa piñashqanaw rikaraamaq, shumaqllawan mishkillami rikayninga kaq.

—iÑuqa kuyaqmi, shipashllay, ñuqa kuyaqmi!

Rasunpaypa ñampu kushikuynin, kallkichaw chay achkinawpis mamallay, kawayniita achkimurqa.

Waraanin hunaqqa chakra runata Kapitanapa qiwanchaw tarirqa. Hunishqa chuya, kushishqa kaykarqa, wayllapampakunana pakllaraykaq (*fresco* nishqa). Kutuqa quyalla “hukkunapa mikuyninta” ashiq aykuq, tiyuupa hatun kanchanman aykuq, paykunata chikinaaraykur.

—Kutu, kaypiq aywakuy —nirqa—. *Viseca* markachawqa munayaashunkinatsu. iAyllukunapis qampiq asikuyannami, mawla (mana waaliq) kanqaykiraykur!

Uqi ñawinkunapis manchanaykar rikarayaamarqa.

—iWañuchikuq hina kanki, Kutu! Huk wishiq ñushpi wamranawmi. *Viscachawqa* mananami sirwinkinatsu, chakra runa!

—¿Ñuqallaku? Qampismi. Maa rikay tayta Chawalata: chunka hunaq qipanmanqa aykushaqnami.

Haqayashqa kanki, imaynawpis ullpanashqa, tiyuupa kawallunchaw waqlatyaarirqan.

Ishkay simanapiq, Kutuqa aykunanta mañakurir aykurqan. Tiyaana paypaq waqarqan, wamranta ugrashqanawpis. Kutuqa warmipa yawarninmi kapurqan: *don Floryánpa* ñawpanchawqa tsuksuqmi, llapan runakunatanawmi manchaq (mantsaq). Warminta quchiyarqan, niykur ulluraakuq ruri llaqtakunaman aykurqan, Sondon ayllukunawan ahukashpa, Chakralla... ¡Warminchu kanaq!

Ñuqa, hapallaa *Floryánchaw* kakurqaa, Hushtiichapa ñawpanchaw chayqa, nikachaq Hushtiichachaw. Ñuqaqa manami lluta runatsu karqaa. Taqay pushuqaq mayupa kuchunchaw, qampawan urpikunapa qutsuyninta wiyashpa, ñuqapa kawaynii upiriqnawnami karirqan; imanaw karpis payqa kikin hunish (hanan patsa) rurinchaw ñuqanawpis kaykarqan, chay (tsay) kikin kallki qishuu kanqanchaw. Yana ñawinkunata kuyapashpa, asiyninta wiyashpa, karullapiq rikapashpa, ichik kushimi karqaa, Hushtiichapaq waylluyniiqa “Warma kuyaymi” karqan, paypaq manaran karqaaraqtsu. Musyarqaanami hukpaq kananta, huk hatun runapaq, chikutita alli astaqaq, kallishtukunachaw alli astaqaqwan alli maqaqaq. Ashmakunata kuyanqaaraykur, chakra runakunapa rayminkunata, kusichaykunata, murukuykunata takikunawanpis harawikunawanpis chay waylla kallkichawwan intipa shumaq achachayninwan shumaq kushishqami kawakuq kaa. Maa huk hunaqqa llapan kapamanqanpiq hitayaamarqan, kay waqachaq, mana munanqaa runakunamanwan mana kaayinqaaman apayamaanapaq.

Kutu huk kuchuchaw, ñuqana huk kaq kuchuchaw. Payqa icha (itsa) qunqashqa: munanqanchawmi, shumaq llaqtachawmi kaykan. Ichanqa (itsanqa) mawlallapis, alli wishikuna waatakuqmi kanga, ashnukunata alli manshutaachiq, ayllukunapis allquchaachiyanqatsu. Ñuqallaaqa, kaychaw, piñashqa, yuraqashqa, alalashqa, ashmakunawpis llakishqa, mama quchapa kuchunman apashqa, achachaq aqkunapa hananchaw kawakullaa.

Qichwaman tikrachiq: Cervantes Julca Guerrero
“Warma Kuyay (Amor de niño)” de José María Arguedas

Pashkuucha

Ñuqakunaqa chakrachawmi kawayaq kayaa, llaqtapiqpis ichik karunchaw. Wakcha (waktsa) runakunapa kaypa wakpapis ramakashqa wasinkuna kaq. Taytallaallami kapuquyuq (qillayyuq) karqan. Chay (tsay) wamrakunawan pukllayaq kayaa, mana piwanpis pukllayanaapaq kanqanraykur. Achkaq turimi kayaq kayaa. Ñuqami punta kaq karqaa. Qipaaman turii Julian qatimarqan. Wakinkunaqa allaapa ñushpiran kayarqan.

Aylluchaw awiluukuna yachayaq, tiguukuna, turiikunapis. Llapan ayllu ari. Taytaa warmiikuriptin, awiluukuna chakra wasin quykuyarqan. Ñawpataqa ñuqapaq allimi karqan, wiñar hatunyar chakra runa kaytaqa munarqaanatsu. Llaqtachaw taakuyllatana munaqaa, imaakunapis amaanulla kapamaananpaq. Taytaakunata chayqa (tsayqa) mana.

Navidachaw hatunna kar, llaqtachaw (markachaw), huk yurikuypa patsaachiyarqan. Kaymi ari chakrachaw pasayaamarqan:

Turillaa mana alli chuulu karqanraykur taytaa paytaqa Yaya yurikuynin qaraynin manami qushwantsu nirqan. Ama shuwaraatsuntsu nirqan.

Qipa watamanqa Tayta Noel mishkikunata, sinchikunata, trumputa churanaq. Pay nirqan sapatuukunata churaptiqa kikinllatami chaskishaq nirqan. Wamra ima ruraytapis musyarqannatsu hukkunata munakur, chunka ishkaq watayuqpaqnawllapaq munakuq. Taytaapa sapatunkunata churananpaq yarpakacharqan. Chaynaw rurarqan niykur patsaakurqan (puñukurqan). Huk hunaqqa quyalla shaarikurqan qaraykunaman yarpachakushpa. Huknin sapatuchaw huk sayri (*tabaco* nishqan) pikshata tarirqan, hukninchawna pitayta (*cachimba* nishqanta). Imachawraq rikakurirqan Julián, tsaykunata tariykur. Payqa ayrayashqa kar llapanta uqranaq.

Huk ñushpi wamra ñawpanllachaw yachaq, huk wasimayiyuqpa (*vecino* nishqan) warmi wamran, Pashkuucha shutiyuq. Payqa Yaya wamrapaqwan Noel taytapaqwan imatapis musyarqantsu. Paykunaraykur, alli kakuq wamrakunapaq, pukllanankuna churayan. Chaytaqa ñuqanchiqpiqmi yachakurqan.

Inkakunapa Paskuwasninchaw (pascua nishqanchaw) ayqipa chisillachaw chaamurqan. Sapatuukunaqa patsaypa ratasmi nimarqan, hinaman Tayta Noelta manchaq (mantsaq) imanpis mana churananta maakupakuqnawpis. Ratashpa isanqanchaw (kanastanchaw) huk yana maha midyasta tarirqan.

Patsaypa puyushqa karqan. Huknin kaq allaapa uchkusapa kanaq. Pashkuucha yuraq hiiluan hiranaq. Yana midyaskunaqa chiqchi-chiqchi (mullu-mullu) yuraqas tikrarinaq. Mana alli rikakuq. Hinamanpis yuraqasqana kanaq. Ñuqami Tayta Noel ninanpaq nirqaa: “Chay (tsay) shipashqa allaapa upachi, chaynawpa midyasninta ushakaachinanpaq”.

Qawaakunaman (tuquman) kicharaykaqla, imatapis churananpaqnawllapaq shawarqan. Ñuqa nirqaa, Tayta Noelqa imatapis manami churanqatsu. Payqa waqar qallaykurqan. Chay (tsay) waqaynin llakinaachimarqan: Huk ñushpita waqachiynin. Mamaaman ayrayashqa ayqirqaa qillayta mañanaapaq. Mamaaniiqa munarqantsu hinaman piñapaamarqan, chay runakunaqa Tayta Noelpaq imatapis manami musyayantsu nishpa. Hinamanpis Tayta Noelqa imanpis manami pipaqpis churaqtsu. Chay (tsay) shipashpaqqa taytankuna ima pukllanatapis rantianmanku karqan. Mañakuyniykiwan ama piñachinatsu (piñatsinatsu).

Ñuqa musyarqaanatsu ima rurayta huk qarayta tarinaapaq. Llaqta runakunaman aywarqaa, chisina kaykaptin, maa imallatapis tarimushaqraq nishpa. Tiya Michiitaman charqaa, chay wasipa kanchanchaw huk muñikata tarirqaa. Patsaypa iska (rakcha) kaykaanaq, maa sispaapis (prima nishqanpis) qunqaykunana. Achkurkur wasiita apakurqaa. Allicharirqaa (altsarirqaa). Uchkun kaqkunata hirarirqaa. Paqarirqaa. Tullpachaw tsakirichirqaa. Raatunintaqa mushuqyaarqan.

Chunka ampi uurachawnawna Paskuwa rumpichawqa (*víspera* nishqan) karqan. Ñuqaqa kushishqana kaykarqaa Paskuuchapaq muñikan midyasman yakashqa karnin. Payna kushishqa tarinqanraykur. Imanawmi qunquriykur payllaakuq, sachakuna (hachakuna) hananchaw rikaykur.

Raymi usharirqan, imanawmi laayan (laya nishqan) runakuna chikiykullaayaq. Rimaq: —Imanaw ripunti yakupitaraq chay (tsay) muñikan rantiyaapushqa. Achka qillayyuqchi kayan.

—Tayta Noel churashqantanaw iñichiyashqa (iñitsiyashqa), Tayta Noelpis, kikin Kamakuq Yayapis wakchakunataqa (waktsakunataqa) yarpaayantsu.

Chay patsapiq shipashqa ñuqakunawan kaq wasi ruraykunata rurapakur, runakunapis chaypaq allaapa rimayaq. Llapan ahayayanqantami niyaq. Ñuqami willakuyta munarqaa, Kasimira, ñuqami muñikanta tarirquu Tayta Noel shutin churayaanaapaq, turiita ulipaynin (llullapaynin) ratanqanpiq.

Huk quyaqa, Katachaakuna, uchpas niraq wallpa, puñunapa punkunman sharkuy rikayaanapaq qutsurqan (takirqan). Ñuqakunaqa chay (tsay) llutakunaman iñishiyarqaatsu, ichanqa (itsanqa) Bartola mamaqa kawaykarqanraq, huk chakwasllana. Plaatukunata paqaq churakar pakapakaman niraq. Tulluyashqa qaqlanpis, sinqasapa kaq. Piqanpis huk yuraq paañuwan watashqa kanaq. Hinamanpis chiwqalla (uyulla) kaq. Paymi nirqan wasichawqa pillapis wañukunqami.

Kikiyllachawqa paymi wañunqaaq nirqaa. Piraq huk kanman. Milanaypaqnawna patsaypa chakwasyashqa kaykarqan.

Huk hunaqna patsaypa pukllallamanna niraakurqaa, chaymanna ichikllallan Alminda shutiyuq chiina chaamurqan. Manchakashqa, upayashqa Paskuuchaqa wañurishqami nirqan. Maa hatun sikyapiq (rarqapiq) hiqakurkunaq, Mallshipa chakraqpiqnaw.

Wasinta ayqinqaachaw achka (atska) runakunawan tinkurirqaa. Taytankunawan tinkunqaachaw qampami huchaykiqa (hutsaykiqa) wamraa wañukunanpaqqa niyaamarqan.

“Kay warmi wamrami huchayuqqa”, unayllatayan niqta wiyaq kaa.

Paskuuchaqa muñikanta paqakuykarqan. Paqaykanqanchaw lluchkaykurqan (lutskaykurqan). Tamyapa patsachaw kar, achka (atska) yaku miranaq, chayraykur yarqunaqtsu, yaku apakunaq. Pichqa (pitsqa) kuwadratanaw aparqan, chaychaw tariyarqan. Uraninchawraq muñikata hurqayaanaq.

Huchachayaamashqanwan (hutsachayaamashqanwan) ñuqa manchakarqaa. Muñikata charirkur (tsarirkur) apakurqaa. Naanichawna Paskuuchapaq tapukurqaa, yaskimarqantsu. Wasiman yaykurqaa, wirtaman wiritirqaa, niykur chaychawna waqar qallaykurqaa. Nirqaa:

“Ñuqapami huchaa (hutsaa) Paskuucha wañukunanpaq. Ñuqami chay (tsay) ratas mana rimaqta qaraykurqaa. Imaraq pay ñuqapaq nin”.

Niykur, ichik shuqapashqana, mama Bartolata willarqaa. Rurashqaata kaayichimaananta munarqaa. Kushirinaapaq imallatapis nimaananta munarqaa.

Pay nimarqan Paskuuchaqa imamanpis mananami yarpannatsu, payqa kushinami hunishchaw (hanan patsachaw) kakuykan.

Ñuqa ashinqnin aykurqaa, icha (itsa) rikariimanpis nishpa. Altusman llukakurkurqaa. Hunishkunapa ashirpis tarirqaatsu. Chaychawmi

imapis mana kanqanchikta maakurqaa. Chayraykur muñikata charirkur (tsarirkur) qaparipa huchaachirqaa (hutsaatsirqaa). Wirtaman apaykur waqarqaa niykur kayaykurqaa. Piñashqa hina anqupaykar kayaykurqaa. Uchpantana mayuman hitarkurqaa. Niykur mana waqashpana, hinaman imanirchi ichik kushishqana kutirqaa.

Wasiman yaykuykarna, mama *Bartola* wañushqaqa, kanchachaw taykaanaq ñawinkuna kicharaykar Pashkuuchata hunishchaw rikaraykaqnaw.

Qichwaman tikrachi: Cervantes Julca Guerrero
“La Pacualina” de Eleodoro Vargas Vicuña

Laalu pinkulluta puukaq

—¿Wiyankiku, yachachikuq?

—¿Ima?

Pinkullu.

Llapan yachakuy upaallallachaw katsun. Mayqantataq chuulukuna wiyaayan taakunankunapiq shaarirkur (ichirkur).

iLaaluta!

iAwmi, Laalutami!

Laallutami, yachachikuq, kaynawmi pinkullu puukayta yachan.

Laaluqa manami kanmantsu, wamrakuna. Tutayllaran taytan nimashqa illaakushqanta, hinamanpis mananashi llaqtaman (markaman) kutimunqanatsu. Chachapoyastami maman karanqanman aykushqa.

—Laalumi, taytay. Qanyanmi chaamushqa, tamyawan ampiraykaqnami (tutaraykaqnami) chaamushqa. Ñuqami rikarquu.

Yachaywasichawqa llapannami musyayan (paariynawnami).

Llapanpa shiminkunachawnami Laalu shutiqa riman. Hinaman shumaq pallarikaq yakunawpis yachaywasichaw chimpachimpa chimpan (tsimpa-tsimpa).

—Laalumi, tayta... tsaychawmi piqan kaykan.

—Awmi, yachachikuq. Chaychawmi kaykan, qam rikaykuy. Pirqapami rikaraykaamun.

Rasunpaypami, Laalupa shishu piqanmi yachaywasipa ichik rumikuna pirqanpami yuriramuq.

—Qillakuna... iapamuq aywayay!

Kimsaq yachakuqkuna, hatun chuulukuna, illapanawpis ashiq aywayan, niykur raatunintaqa Laaluta mana charishpa kutirayaamun. Kayllata niyan:

—Tayta, ayqillapami aykushqa, lluychukunanawpis sachakunapa rurinpa.

—iImayka! Yachachikuq qaparirqan— Laaluqa tumalitaq (purichikutaq) tikraykan. iAllawchi, huk alli chuulu!

Llapanmi chay yanaqita llakishqa yarpaayan, yachayninwan yachaywasita qunqanta. Laaluqa pinkulluta puukaq yachaywan yurishqanawmi karqan, hinaman shuqushpita pinkullu ruraqmi karqan...

—Laaluqa yachachikuqmanmi tikrashqa niyanmi, qipa maman allaapa maqanraykurshi.

—Awmi imallatapis musyarquumi, iAllawchi chuulu!

—Chaynawmi waqallapami ñuqata willamashqa, tayta.

—Chayraykurshi chaynaw kawan, tayta, may chaypapis llapan llaqtakunapa purikushpashi.

—Kananqa, tayta, taytanpa wasinman manashi chashqatsu. Krishi mamanmanshi chashqa.

—Taytantapis mananashi imapis ququnnatsu, tayta.

Huk haq runatanawnashi rikan.

—Kananqa, yachachikuq, miinaman yachaqnashi (kawakuqnashi) aykun.

—¿Kachi miinakunamankushi?

—Ashi, tayta.

—¿Mamanqa?

—Tayta, Chachapoyaschawshi qishyakuykan, chayraykur payqa yanapananpaq uryayta munan.

—Chayraykurshi, tayta, yachay wayiman shamunqanatsu.

Chay uura pinkullupa waqiynin wiyakurqan haqishqa wamrapanaw, llapan yachaywasichaw, llakishqa pukutaq ruusasnawpis, waytarachiq.

iWamrakunapa shunqunkunapis sumaachishqanaw tikrarirqan!

Wirtachawna kushi waraq quripa achkinnaw (atskinnaw) nitirirqan, maa shumaq alamukunapis llakishqanaw tikrariyarqan.

Laalu, pinkulluta puukaq, yachaywasipiq mana kutimuqna aykurqan.

*Qichwaman tikrachi: Cervantes Julca Guerrero
“Ladislao el flautista” de Francisco Izquierdos Ríos*

Ñuqa hatun kar

Peluchinmi shutikuu. Willariyashqayki allaapa llakishqa kanqaata, tukuykuna kaykanqanpa, kushikuyninchikqa wasinchiqpiq aykushqanami, mamaapis mananami ñawpanawtsu asikun, taytaapis uryayninchaw kakun. iLlapan hunaqnami hunaqashqa chaykaamun, puñukuykaptiina! Wakin hunaqnaaqa mananami rikaanapistsu. Waraanin shaarikurir puñunanta waquq (makallaq) aywaptii tariinatsu. Llakishqa qaqlanwan mamaanii niman “aykushqanami wamrallay” ¿Imay uuraraq kutimunqa? “Musyaatsu. Taytaykiwan uryaq yanaqinkunaqa kallpay mañakuychaw kaykaayan, chaymi chayta haqiyta munayantsu. Manami llutatsu, manachayqa chaynawmi kanman, wamrallay”. —mamaanii nimaq, niykur ñawinkuna chipapiq qallaqta rikaa. Piquata (umaata) qasqunman muchkirkachimar waqukarkaman. Waqaqta mana rikaanaraykurchiyaa.

Allaapa mallaqaykuu. Mamaata huk tantallaa mañakullaa. Yaskiman: “Kantsu, shuyaamay, maypitapis hurqayta musyaanami, taytayki manami qillayta apamushqatsu. Kanan tarimurqa allichikaykullanman, wamrallay” —niman—. *Bombero* nishqan kaarullaata rikaanatsu. Icha (itsa) rantikurishqanachi mikuyta rantimunapaq. Huk kutimi mamaanii taytaata nirqan: ¿Imanirtaq hukkunachaw uryayta wakin yanaqiykunawan ashinkitsu? Pay yaskirqan manami nishpa, umalliq (kamachikuq) karqan, manapis niyanman rantikurishqana kanqaata, manami, chaynawtsu kanan.

Wasinchiqta kutimurqunchik. Taytaakunapa qillaynin mana kanqanraykurmi, awiluukuna kaqta aywakuyaa. Allaapa allimi kayan, tantata, arusta, challwata, achka kashkita quyaaman, mana mishkipaykaamaptinpi, allaapa mallaqaywan karqa llapan ñawichantinmi (*verdura* nishqan) mikukurkuu. Tiyuukunapis allimi kayan, mishkita, sapatuta, lapista rantiyaamun. Chayraykurmi paykunawan kakuyta munaa. Wasiichaw kaytami chayqa (tsayqa) munaatsu. Kanan yapay kutikayaamurquu, pipis mana kaptin, suwakuqkuna yaykuykur wakin qaqlatapis apakuyashqa. ¿Imanirraq chaynaw suwakuqkuna kayan? Mana alli runatami suwakuyanmanqa, taytaakunaqa alli runami kayan.

Llapan ampi mañakuytami yachachiyaamashqa: “Wamra Hishuuchu ampipapis hunaqpapis ama haqiyaamaytsu, haqiyaamaptiykiqa imanawraq ñuqakunawan kanqa. Qamnaw ñushpimi kallaa, qampa wallkiyniykiwanqa liyunawmi wasillaata taapashaq”.

Yachanqaachawqa achka allpami kan. Yachaywasiichaw warmi yachachikuqnii piñapaamarqan qacha (rakcha) sapatushqa aywaptii. Taytaapapis chaynawllami imaypis kakun. ¿Imaraykur kanqanta musyayankiku? allaapa purinqanraykurmi, yanaqinkunawanpis alli kananraykur, pasaahipis allaapa chaniyuqshi.

Yanaqiikunawan shumaqmi haytanata pukllayaa, taytaa kushin haytanapa qipanchaw ayqikachaptii. Tutay waytikarkamarqan (aparikarkamarqan) humpiita picharir (pitsarir), niykur nimarqan: “wamrallay... ama pukllaynatsu manachayqa sapatuykimi ushakanqa, manami qilliyinii kantsu hukta rantimunaapaq”. Chaypiqmi pukllaanatsu. Taakurirllanami yanaqiikuna imanaw ayqikachayanqanta rikaakurillaa. Huk hanaqnami *Danielito* ñawpaaman shamuykur nimarqan “chapaqnaw (tsapaqnaw) pukllay, chaynawpa sapatuyki mana ushakaanapaq”. ¡Allaapa kushishqa rikakurillaa, chapaqnaw pukllanqaaraykur!

Ichanqa... (itsanqa...) ¿Imaykamaraq taytaa uryanqatsu?... ¿imaykamaraq qillayta apamunqatsu?... ¿imaykamaraq mamallaa llakishqa kanqa mikuyaanallapaqpis mana kaykaptin?... ¿imaykamaraq *huelga* nishqan kanqa?... ¿imaykamaraq taytallaa umalliq (kamachikuq) kanqa?...

Empresayuq runaqa allaapa qillayyuq niyanmi, munanqantashi payqa rurakunan, kachaakumi, uryaqninkuna yapay kutiyaananta manami munantsu. Shipash yachachikuqnii yachaywasichaw niyaamashqa *San Martín, Grau, Bolognesi, Bolívar, Caceres* allaapa alli kachaakukunami kayashqa, llaqta runanchikwan suyunchikpaq sinchiyarqan. Chaymi nillaa llapan kachaakukunachi alli kayan. Ichanqa... manatsunchi.

Shipash yachachikuqnii nin, huk shumaq Hushti shutiyuq warmimi kan, paymi nin imapis mana alli kaptin aw huk runa mana alli kaptin. Chaytami awilaapa tiliwisiyuninchaw rikarqaa: “hustisyaqa uryaqkunatami yanapan, rasun kaqllatami mañakuyan niqta”. Hushti warmiqa allimi, taytallaapawan uryaqkunapa laadunchawmi karan. Payqa manami pantakuntsu.

Ichanqa kachaakuqa, allaapa kallpayuqmi hinaman kaasunpistsu. ¿Imayka kallpayuqnataq?... Allawchi hustisya... Kananchi mamallanaw waqakuyan ¿Payqa ari manami Peruchaw kamachintsu”.

Ñuqa kachaaku kaytami hatun kar munarqaa. Alliqqa taytaanaw uryakuq kaasushaq yanaqiikunata yanapanaapaq. Hinaman tiliwisiyunchaw rikarquu imanawmi uryaqkunata pulisiyakuna qatikachaayan. Umalliq (kamachikuq) karninqa yanaqiikunata mana ayqiyaananta yachachishaq.

¿Imaraykur ari, hustisyaqa ñuqanchikwantsuraq kaykan? Chaypaq, kananpiq allillanami kakushaq. Taytallaata, mamallaata, yachachikuqniikunata mañakushaq Hushti warmita riqinaapaq apayamaatsun, chaynawpa yanasan kanaapaq, allquchay kaptinpi yanapanaapaq, chaynawpa mana ullpanashqa waqananpaqwan piñananpaq, runakuna mana kaasuptin.

Taytaaqa uryakuqmi hina umalliqmi. Hushti warminami yanasan. Chaymi, ñuqa hatun kar paynaw kashaq, chaynawpa shumaq Hushtipa yanasan kanaapaq, mana kaasuykayaptinpi. Yanapanaapaq yachakushaqmi, yanaqiikunapis ñuqanawllachi yarpakachaayan. Chaypinqa manami hapallaa kashaqtsu.

Qichwaman tikrachi: Cervantes Julca Guerrero
“Cuando yo sea grande” de Luis Castillo Yzaguiere

Ushanan hampi

Chupan plaasachaw runakunapa shunqunkuna piñaywan puwarqanran. Llapan llaqtachaw (markachaw) taakuqkuna (yachaqkuna), quyallapita chaychaw purwakaayarqan, shipshillapitanami allillapa hustisya shuwayman qayachiyanqanman.

Llapan ruraykunapis chayraykur puchurirqan (putsurirqan). Chaychaw uryaqpis punchun umrurishqa, upapanawpis asiyninwan, runakunapa qapariyninwan kaykarqan. Michikuqpis (mitsikuqpis) patsaypa sapuyashqa, chankanpis pukasyashqawan ankuyashqa, sirkankunapis (yawarpa naaninkunapis) kulluchaw shillqushqanaw kaykarqan. Awkispis upaallalla hina upayashqa, kuka chaqchakuq. Shipashna manchakuqnaw, chakinkunapis paqashqa kar asirunaw chipapiq, shillunkunapis kachkashqanaw, llullipankunapis (lulipankunapis) ripuullunawpis yanayashqawan pitushqa. Chakwaspis pi mayta qayapaqnaw, shuntutapis wayrachaw pintichiqnaw. Wamrana llullipanaw wankash chukunwannaw (tsukunwannaw) —asichikuq chukunaw— kukuchinkamalla punchurishqa alalaywanpis tsuktsuykaqnaw.

Chay (tsay) achkaq runakunachaw, allqukuna qarwashyashqa iskanaw llimpishqa, chukaru, uyu, hatun piqashqa, waqta tullukunapis chipapiq, shishuyashqa aqcha (aqtsa), lubupanaw rikayninpis, atuqnaw chupashqa, hatun ankuyashqawan muquyashqa chankayuq, —rasunpaypanaw pachka chankashqa— aywashpawan shamushpa mana utirishpa, mana pingakushpa runakunata muskipashpa, piñashqa rikayninwannaw tapupashpa, allqunaw waqachashpa, kawallukuna mikuyninkuna mañakuqnawpis.

Kikin aylluchaw huk runa allquchashqapaq hustisya rurayninmi karqan, kikin yanaqinlla *Conce Maille* shutiyuq huk waakanta suwapaanaq. Chay huchashqanmi llapan aylluta piñaykachiyaqan, kikinlla kimsa kutina shuwakushqa kar. Chayqa manami imaypis aylluchaw karqantsu. Kaypaq ayllu runakuna niyarqan, kayqa yayakunapa allquchashqa hustisyanmi, kayqa hatun astaytami wanakan.

Inti ramarishqachaw, ayllupa chimpan (tsimpan) wasichaw, tita qachqa miisachaw, inkapa tita qirunwan rurashqachaw, yayakunapa willapaakuyninwan, tribunalchaw ruray qallaykurqan, yanqalla shimi rimaykunawan, chaqchaqkunapa shumaqlla yanqa rimayninkunawan.

Chayllana yayakuna chaqchayninkunata haqiriyarqan, qumiryashqa (quyuyashqa) wullush kachuykaayanqan tuqariyarqan, pushuqaykaq shiminkunata makinkunawan pichapashpa, chaychaw awkis *Marcos Huacachino* shutishqa purwakayta (huntakayta) pushaykaq nirqan:

—Allaapanami chaqcharqunchik. Kukami hustisya rurakaychaw willapaakuyninta qumaashun. Kanan chayqa alli yarqunanpaq upyashun.

Huk umalliq qushqanta huk hatun chakta qiruman (washku chaqakunaman) tishaypa tishar qallaykuyarqan.

—Kanan chayqa *Cunce Mailleta* apayaamutsun —*Huacachino* nirqan, upyayta llapan ushariyaptin.

Wamaqta, chuskuq wira runakuna tribunalman manyashqata (pankashqata) apayarqan, kay tribunal runa ayka watayuq kanqan musyaytsu kanaq, hinamanpis hatun sinchiyuq piñashqa runa kaq, chaychaw kaykaqkunata qayapaqnaw rikayninllawan mikuriqnaw niraqtukuq. Chaynaw kayninwan, yawarchashqa, qatipaqninkunapa chariyninwan, allqukunapa kaniyninwan llapan llatapankunapis karqan. Kay chakra runapaqa kallpayninpis wakamannawmi nirarqan. Imanawmi chakra runa kaynin karqan, kurkunpa sinchin, nikachaq rikaynin, wiraquchanaw kaynin, ñawinkunapis yawaryaykaq, shumaq shunqu runa, kallpayuq kayninpis rikakuq.

—iKachariyay! —apayaamuy nishpa kikin rimaqkunapa shiminkuna wiyakurqan.

Kacharishqana Mailleqa rikrankunata krusarirqan, qala piqanta pallarirqan, piñashqa rikayninta umalliqkunapaq ramaramurqan niykur shuyarqan.

—*José Ponciano* haqachiyaashunki, qanyan *miércoles* nishqan hunaqshi mulinirapa waakanta suwaparqunki, niykurshi Obasta rantikuq aywarqunki. ¿Imataq ninki?

—iRasunpaypa! Ichanka (itsanka) *Ponciano* qanyan wata huk tuuruta suwapaamashqa. Chaypinqa hapana-hapananami kayaa.

—¿Imanirtaq chaypinqa kihakurqaykitsu? —Manami pipis hustisya ruramaananta wanaatsu. Ñuqaqa kikiymi rurayta yachakuu.

—Yayakunaqa manami pipis hustisya rurayamunanta munayaatsu.

Ruraq kaqqa *derecho* nishqantami uqran.

Ponciano ñuqapaq rimaqta wiyar, nirqan:

—*Mailleqa* ulikuykanmi (llullakuykanmi), tayta. Suwanqaa tuuru ninqanqa Natividad Huaylastami rantiparquu. Nitsun, kaychaw kaykan.

—Rasunpaypami, tayta nishpa —huk chakra runa yaskirqan, umalliqkunapa miisanman witiykur.

—iAllqu! —Qaparirqan *Maille*, patsaypa piñashqa Waylasta yaskishpa— Allaapa suwa Poncianonawpis kanki. Llapan rantikunqaykimi suwashqalla. Kaychawqa llapanmi suwapaanakuyan.

Chay hitapaanakuywan, yayakuna, puñunaqnaw kaykayanqanpiq, ahayashqa tapsipaakuriyarqan, hinaman achkaq ayllu runakuna wirunankunata (shukshunkunata) piñashqa qaparipa pallariyarqan. *Tribunal* umalliqninqa manshulla, ichik wiyaraarir, qaqllan patsaypa piñashqa nirqan:

—*Cunce Maille*, llutantami niramunki hinaman llapaata asharayaamanki. Ayllupa hustisyanman churaykurmi astayashqayki, ichanqa (itsanqa) umalliq kayanqaaraykur mana alli kanqa, *José Ponciano* rikaykur, hina miisapa huk laadunpa *Mailleta* rikaykur yapay nirqan:

—¿Aykaraq waakaykipa chanin, *Ponciano*?

—Kimsa chunka sulis, tayta. Wachanaykarqannami, tayta.

Kay yaskiyninwan umalliq llapan kaykaq runakunata kaynaw nirqan:

—¿Pitaq Poncianopa waakanta riqin?

¿Aykaraq Poncianopa waakanpa chaniynin?

Achkaqkuna hinallanllachaw, awmi riqiyaami nishpa yaskiyarqan, kimsa chunkachi chaninqa waataqnin ninqannawpis.

—¿Wiyarqunkiku, *Maille*? —umalliq nirqan.

—Wiyarquumi, qillaynii manami kantsu chaninta qunaapaq.

—Uushaykikuna, chakraykikuna, wasiyki kapushunki.

Huk uushaykikunallatapis qumunaykimi, qam manami kaychaw kankimantsu, kimsa kutinami suwa kaypa qam ñuqakunachaw kanki, hikallami Chupanpiq manana kutimuqna aykunayki. Puntakaqchaw alli kanaykipaq hina manana kutipanaykipaq willapaayarqaq. Munarqunkitsu.

Yaachishun (yaatsishun) nishqanta allqucharqunki.

Ishkay kaq kutichawqa *Felipe* Tacuchewan alli kanaykipaq niyarqaq, payta chunka uushankunata suwaparqayki. Hinaman alli-katsishunta wiyakurqaykitsu, runa suwashqaykiwan alli kayta munarqunkitsu, imaypis wiyaachishpa, qayapaakuykarlla kakuykanki... Kananna Poncianoman kay mana alli kakuy ratashqa, waray musyakaytsu pitanaraq ratanqa. Llapanpaq mana allimi kanki. Kanan chayqa (tsayqa) chaaramushqa hitarishunwan hitariyaqnaqpaq. Aykunaykimi manana imaypis kutimuqna. Kutimuptiykiqa imanaw kanaykita musyankinami: charirkur (tsarirkur) ushanan-hampitami rurayaashaq. ¿Alliiku wiyarqunki, *Cunce Maille*?

Maille umrunkunata charirkur patsaypa piñashqa tribunalta rikarqan, “wallki” imanawpa qatipaychaw rimay pakanqanta yarparqan, niykur ichik kukata hurqarirkur shumaqllapa chaqchar qallaykurqan.

Yayakunapa umalliqninpis mana upikarqantsu suwapa kayninwan, yanaqinkunata rikaykur, kutiparqan nir:

—Yanaqikuna, kay runa ñawpaakunachaw kaykaqqa *Cunce Maille*mi, kimsa kutipana ayllunchikchaw suwakushqa. Suwakushqanta musyanchiknami, manami rasun kaqninllata nishqatsu, mana suwakushqanta alliqllaqa nimushqatsu. ¿Imatataq paywan rurashun?

—Kaypiq hitarishun; hitarishun nishqanta rurarishun, —huk shimillachaw yayakuna yaskiyarqan, niykur upaallaariyarqan yapay.

—¿Wiyarqunkiku, *Maille*? Alli runa kanaykitami munayarquu, chaynaw kaykar munarqunkitsu. Hitarishun nishqan qamchaw hiqanan.

Niykur shaarirkur llaqta runakunata qaparishpa nirqan:

—Kay runa kaychaw rikayanqayki *Cunce Maille*mi, paytami suwakuq kayninpa kay ayllupiq hitashun. Imayllapis chakranchikman yapay kutimuptinqa mayqanchikpis wañurachishunmi. Ama qunqayaytsu. Umalliqkuna, chariyay (tsariyay) kay runata niykur qatiyaamay.

Yayakunaqa suwa runapa qatiyninwan hina ayllu achkaq (atskaq) runakunawan plaasapiq yarquriyarqan, llaqtata chimpariyarqan (tsimpariyarqan), niykur rumi-rumi naanipa chullukllayllapa (tsunyayllapa), ichanqa “shukuyis” nishqan tablapa waqayninllawan uraayarqan. Chay (tsay) llapanqa runakunapa upaalla aywayninmi karqan. Allqkunapis rinrinkunawan chupankuna llapikashqa upaallalla aywayaq, llapan kashqankunata musyaqnawpis.

Niykur chunka pichqa uurapitana rumi-rumi, kasha-kasha qaara naanipa aywayanqanpa —michikunapawan kapish (kaprish) naaninkunanaw—, yayakunapa umalliqnin alkaldipa vara nishqanta pallarirqan, kayqa karqan mullu-mulluwan qillay waytawan shumaqyashqa, kay llapan aywaqkuna ichik mayupa kuchunchaw shaaraariyarkan, maa kay ichik mayuqa Chupántawan Obaspa chakranta rakiq.

—iKachariyay kay runata! —varayuq umalliq qaparirqan.

Niykur suwakuqta rikaykur nirqan:

—*Cunce Maille*: Kanan hikapiq chakiykikuna chakraakunata mananami harumunaykinatsu, manachayqa hirkaakunami piñakurkuyanqa, chay piñayninwanqa kusichaakunami allitsu kanqa, kallkikunapis tsakiringami, hinaman qishyapis chaamunqami. Mayuta chimpanir kaypiq manana kutimuqna aykuy.

Maille yapay achkaq runakunapa qaqlankunata rikarqan, chay piñashqa rikayninwan, mana suwanawpis, yayapa rimayninta wallkirqan, niykur patsaman tuqariykur patsaypa piñashqa nirqan: iİsmayta mikuy!

Chusku pintiypita Chillan yakukuna tsapaykurqan, niykur chimpa hacha-hachakunapa illakaarirqan, allqukunana tsunyaqpa (chullukpa) aykuq runata rikaykur arayakuyaanaq, chayraykur piñashqa waqyakuyaanaq (anikuyaanaq), chuya ichik qapariq mayupa yakunman mana yaykushpa. Pi may runapaqpis hitayninqa allitsu, huk chakra runapaq, *Cunce Maillepaqnaw*, kay hitayninqa ayllupiq allitsu karqan, llapan kapunqan ugrayninqa: chukllan (tsukllan), uushankuna, hirkan, chay llapanqa ayllunkunapa shunqu nanayninmi karqan.

Hitarishun nishqanqa mana alli runapa kawayninchaw wañuyninmi, chaywanqa ñawpa runa kanqanman mananami kutinnatsu, kay hitaywanqa ayllupa punkuyninta wichqayninmi. Chaywanqa kallkikunapa, hirkakunapa, hallqakunapa, sachakunapa purikuq kakunanllapaqnami haqirinchik, manachay (manatsay) hinaman hatun llaqtakunata uraarir mishtinaw kawakunanllapaqmi, rasunpaypa chayqa, huk kuyaq chakra runapaqqa pinqakuyninmi.

Cunce Mailleqa ankaylliqli (rebelde nishqan) karqan, manachi hitayanqanta haqikunmantsu. Ishkay kallpakunami chakran uqrashqanpaq shunqun nanaq: Mamanwan chukllan (tsukllan) ñimaraq mana paywan maman kanman? Kay yarpakachayninmi ayrayaachi. Chay llakiyninwan, shunqupiq piñayninwan, pukutaynawpis, arayaypa yarpachachikuq, chay ichik purikuy

hunaqninkunapiq utishqana kanaq, chayraykur ampipa ichik mayuman, chullukyashqa markaman, hina allqkunapis mana waqachaqla kutinaq.

Sinchiyuq, kallpayuq kanqanmannaw *Mailleqa*, mana harunan chakraman hapar, huk maki shunqunta chariqtanaw maakurqan, hinamanpis manchanarqan (mantsanarqan). ¿Imapiqtaq manchakushaq? ¿Wañuypiq? Paytaqa wañuyqa imapis ququrqantsu, chaynaw kawayninwan yachakashqana kanaq, chay (tsay) mana kashqannawlla llakichinmantsuraq? ¿Chaypaq illapan pachak pashtayyuq kanaqtsu? Chaywanqa llapan Chupan markata wañuchinanapaqwan munanqanman ayqikunanpaq alli kanaq.

Kay chakra runaqa illapanwan hapayllapa sachakunata kicharkichar kikin qaara-qaara apayanqan, hitayanqan naanipa kinrarqan, chay naanipaqa uraayaqllami manami llugayaqtsu, Chupan runakunapa hustisyan rurakuyanallapaqmi kaq. Chayqa llaqtapa Tarpeya qaqaanawmi kaq.

Chay wichay (tsay witsay) naanipa nakayllapa qishpirirqan, llaqtachaw kaykarna, huk wasipa chimpanchaw, kuntu rurinchaw kuchipa waqachayninnawpis, llakishqa qaparirqan. Punku kichakaarirqan hinallachawna ishka rikrakuna waquqta (makallaqta) maakurirqan, niykur wiyarqan kaynaw niqta:

—Yaykaramuy, wawallay yaw, yaykaramuy, achka ampinami shuyarayniykiwan mamayki puñunnatsu. ¿Rikayashurqunkitsuraq?

Mailleqa, manami nishpa, umrunkunata ayllukurkur yaykurqan.

Yayakunapa willapaakuyninwan, chakra runakuna wasinkuna kuyanqanta musyaq, imanaw haqchaw kawakuy kanqanta musyaq, chaypaq patsaypa piñashqa, llakinashqa yarpakacharqan:

“*Mailleqa* imayllapis kay ampikunallapa kutimunqami, *Mailleqa* atuqmi, manami manchamanchiktsu, chikimanchikmi, chakwas Nastasia ñawpanchaw chaqchayta munaptinpi, manami pipis qipaachiqnin kanqatsus”.

Yayakunaqa allimi yarpakachaayaq. Chukllami (tsukllami), mana alli runa imaykarpis kutimuptinqa tuqllan kanqa niyaqmi. Chayraykur ampipapis hunaqpapis mitanakur watiqayaananpaq (michipayaananpaq) churakaayarqan.

Chayraykur chay ampiqa, *Cunce Maille* wasinman yaykuriptin, huk tukuyrikaq yayakunapa umalliqninman willakuq ayqirqan.

—*Cunce Maillemi* wasinman yaykurishqa, tayta, Nastasiامي punkun kicharishqa —tiipullllana, patsaypa manchakashqa, liyunta, allquta rikaqnawpis qaparipa ninaq.

—¿Rasunpaypaku, Santos?

—Awmi, tayta. Natasiامي waqukurkushqa ¿Pitaraq chakwas Natasia waqunman, tayta? *Cuncemi*...

—¿Illapayquku?

—Illapayquqi, tayta. Hurqaq aywarninqa, llapanchik illapashqami aywashun. Cunceqa allaapa chikimi, hinaman illapanpis allimi.

Chay willakuyqa llapan llaqtapa raslla witsikaarirqan... “i*Cunce Maillemi* chaamushqa! i*Cunce Maillemi* chaamushqa! Chay shimillatami manchakashqa llapan kutipayaq. Chayraykur llapan purwakaariyarkan. Runakuna hatun shukshunkunata hurqapaakuyarkan —wañuchikuq shukshukkunata— warmikunana wasinkunapa chimpanchaw unchuypa (chunkuypa) ruyruta rurayaq, allqukunapis chayta maakurir qayanakuqnaw waqachaayaq.

—¿Wiyankiku, *Cunce*? —Nirqan chakwas Nastasiaqa, punkuman rinrinta kinkashaykur, chaychaw Cunceqa chaqchar taykaq, qunqashqanawpis imapis ququqtsu—. Hapaykuna shamuqtami maakuu, allqukunapis tapunakuyan pitaq haqqiq shamushqa nir. ¿Manaku wiyanki? Rikaayaashurqunkichiyaa. iImaqraq shamurqunki, wawallay yaw!

Piñashqanaw qiptsiykacharqanlla (chimllykacharqanlla) niykur nirqan:

—Rikarquqnami, chakwalitallay, wasichaw mishkilla kukaata chaqcharirquu. Aykushaqna. Huk hunaqnachi kutimushaq.

Kay chakra runaqa raslla shaarirkur mamanpa waquyninta (makallayninta) chaskirqantsu, punkuta kicharqan niykur piqanta patsallapa hurqarir rikachakurqan. Imapis karqantsu, manachayqa hirkakunapa qarwayllunlla (akapananlla) achiksar qallaraykarqan.

Mailleqa atuqnawpis, alli chakra runanawpis, chay (tsay) chullukchaw (tsunyachaw) musyaq karqan. Mamanta nirqan, huknin kaq puñunaman ayway niykur laatakurkuy, payqa qipaman kutiykur pintiykur ayqikurqan.

Chayllana, tamyanaawpis, chukllapa punkunchaw allaapa illapaywan pashtakurqan, hinaman wakin purwakashqa runakuna qaparillapana yuripaakayaamurqan: iWañuy *Cunce Maille*! iUshanan hampi! iUshanan hampi! nishpa.

Maille pachak hapayninchaw ayqikaptin illapaykuna yapay qipaarachirqan, niykur mishinawpis chusku pintiywan kapillapa llucarqan, niykur llapan sinchinwan qatipaqninkunata illapar qallaykurqan.

Llaqta (marka) runakunaqa imayllapis rikaayarqantsu, kay kallpashqa runatanawqa.

Chunka kuti ayllukunapa illapayninwan ratachiyaqtsu, ardaylla kaq, payqa huk illapay yaskiyninllawan pachak kuti qaparkachaachiq. Ishkay uurrallachaw maqanakuyta chunka ishkay suwakuqkunata qipachaw haqirirqan, llapanpiqpis huk yayata, chaychaw llapan llaqta runakunata piñaypa shaarichinqantapis puchurachirqan (putsuratsirqan).

—iKayniykuna, allqukuna! —qapariq *Maille*, llapan chakra runakunata illapar—. Chariyaamananpaqpis pichqa chunkataran wañuchishaq.

Cunce Mailleqa pichqa chunka allqu Chupan llaqtakunami.

¿Maychawtaq *Marcos* Huacachinoqa? ¿Ichik iskutaku (kaltaku) shiminpaq kay shipinawan munan? Shipinaqa armapa kañunninmi kaq, llapan laadumanmi tumarmi kayqa wañuchikuq.

Kay manchakay mana ushaqnaw karqan, yayakuna unay illapapakurir, kay sinchi runawan chuyanchayta (tsuyantsayta) ashiyarqan. Huk pushaqninkuna llapantami aaninan, kikin kawaytapis aaninaq, piñakuyninkuna, kallpankunapis maytaraq aywarqan. Chaypaqqa huk atuqnaw runami alli kanqa, payqa *Maille*mi karqan, llapantapis rimayninllawanmi aanirachiq.

Pinachi *José Facundota*, makinwan tuksishpa, nirqan. “Rasunpaypa —wakinkuna qapariyarqan—. *Facundoqa* munarqa atuqtapis ulipanmi (llullapanmi), hinaman piñashqa hirkatapis qachwachinmi (qatswatsinmi)”.

Facundoqa shumaqlla aanirir, illapanta pirqaman churarir taakurirqan, niykur huk aptay kukanta hurqarir chunka tullmikama (minutukama nishqan) qatipar qallaykurqan. Kukata qatipaairna hina kukapa mishkiyninwan pirqata pintirir pampaman winqu-winqu pintipa pintir, qaparillapa ayqir qallaykunaq:

—iYanaqi *Cunce!* iyanaqi *Cunce!*, *Facundomi* rimapaashiniykita (parlapaashiniykita) munan.

Cunce Mailleqa aywananta aanirirqan, lluqakunaman taariptinna tapurqan:

—¿Imata munanki, *Facundo*?

—Uraamunaykitami mañaq, niykur aykuy.

—¿Pitaq chaynaw nishurqunki?

—iYayakunami!

—Yayakunaga supaypa wachashqanmi kayan, yawarta muskir upuyta munayan. ¿Ñuqapata upuyta manaku munayan?

—Manami; yayakunami qamta ninaqpaq kachayaamashqa, munaptiykiqa waquyaashunki hinaman qamwan kikin wishinachaw (chaqanachaw) chaktata upyayanqa, chaynaw kaptinqa mana kutimuq yarquniykita haqiriyashunki.

—Wañuchiyaamaytami munayashqa.

—Paykunaga manami; ushanan hampimi, ñuqakunapa liyniikunaga. Ushanan hampimi llapanpaqpis, ichanqa kananqa qampaq manami rurayanqatsu. Kallpayki kapushunqaykipiq aqchikashqami kaykaayan. Yayanchik hirkatami tapuyashqa, paymi mana yatashuyanaykipaq nishqa. Hinamanpis kukata qatipayashqami, kukapis chaynawllami nishqa. Llakinashqami kaykaayan.

Cunce Maille ima rurayta musyarqantsu, imanaw kaykanqanta yarpachakurir, kayqa mana ushakaq manami kanantsu, illapakunapis usharinmanchi, hinaman mallaqaypis chaamunmanchi, chaynaw yarpakachashpa uraq (ulaq), niykur nirqan:

—Waquytapis, chaktatapis munaatsu. Kayman illapaanaq llapan yayakuna shayaamutsun, hinaman ishkay chunka hapayllachaw hirkanchikta, aykunaapaqwan haqirayamaanpaq, mañakuyaatsun.

Maille mañakunqanqa allaapami karqan, *Facundo* ima rurayta chay (tsay) mañakuywan musyarqantsu, manami payllachawtsu chuyanchaynin (tsuyantsaynin) karqan, hinaman ushanan hampi atipaynin hananmanqa imapis kaqnatsu.

Facundo imatapis rurayta mana maakur, allqupa chupanta harushqanawpis asikurirqan, niykur yaskirqan:

—Munanqayki aaniqniykimi shamurquu. Wawqiinawmi kanki, chaymi wawqiitaqa munanqanta aanii.

Niykur rikrankunata kichaykur, yaparqan:

—*Cunce*, ¿Wawqiyki *Facundopaq* manatsuraq huk waquynin (makallaynin) kan? Ñuqaga yayatsu kaa. Waraymi nikachashpa llapan Chupanta nishaq, qam sinchiwan waqunakunqaata.

Mailleqa chay ninqanpaq asinar illapanta ñawpanman haqirirqan niykur *Facudota* waqukurkurqan. Chay tanqaynin manchaypaq karqan. Shumaq waquy (makallay) kanaqtsu, manachayqa hatun rikrankunawan

Ilapiriqtanaw (lapiriqtanaw) maakurqan, kuyaychi nishpa, yarpakachaarir paypis tigrinawpis huklla pallaripa tañurqan, niykur pampapa wichaayarqan (witsaayarqan), *Facundo* lluta kuyuyinwan Mailleta hiqarqachirqan, ishkan hanawara patsapa ashanakushpa kuchpakaayarqan. Ishkan suqsipakuyninwan tullunkunapis qachachaq, qasqunkunapis huryaq, Mailleqa llalliyninwan (laliyninwan) hanawaraarirqan.

—iAllqu! yayakunapiqpis allaapa —piñashqa qaparirqan *Maille*— rarachaw llipshishqaykimi qalluykita mikurir.

Facundo ñawinta qimchirkur (qimtsirkur) piñashqa qaparirqan: —iYaanami!, iYaanami!, iYaanami! iUshanan hampi!

—iUpaalla, hayu (traysiyuniiru)! —*Maille* yapay qaryarqan, *Fanundota* shimichaw kutaykur hinaman kunkapiq charirkur hatun lawsa (lamati) qallunta qapurirqan, piqanpiq challwata chariqnawpis, kurkunpis uraypa llushushuqnaw karirqan.

Maille nikachashpa asirqan, kuchilluta (kutsilluta) hurqarir chikinpa qallunta ruqurirqan, niykur pampata kutiyta munarqan. Chaychaw wakin runa kaqkunana rundariyarqan. Piqanchaw huk wiluy upayaarachirqan, waqtanchaw kuchilluwan tuksirnin tashtapaarachirqan, qasqunchaw huk qumpay (saqmay) charanqan kuchillunta kacharachirqan. Chaynaw kaykar, kutaypa haytaypa llallirir wasinman ayqikurqan. Purwakashqa qatinqinkunaqa awqaariyarqan, mamampa rikrankunaman hiqanqanchaw chunka kuti tuksiykachaywan kurkullanta lapsuriyanqan (tañuriyarqan).

—iAma chaynawqa rurayaytsu, taytakuna, shunquumi nanan!—

Qaparirqan chakwas *Nastasia*, qaqlaman yawar chispashqa hinaman wamranpa hiqayninwan. Chay rurayqa manchaypaqwan llakipaqmi karqan. Kuchillukunapis, tuksiywan utishqanawpis, ruqur qallaykuyarqan. Huk makiwan shunqunta sutanqanyaq hukninqa ñawinta hurqaq, huknin makin qallunta ruqunqanyaq hukninna aqishninta tishaq. Chay (tsay) qaparishpa, asikachashpa, ashashpa rurayaq, hinaman allqukunapis wañuchi chankankunapa rurinpa muskiyaq, yawarmanpis sinqakunata yakayaq.

—iQarachaashun! —Huk rimay wiyakuq.

—iQarachaashun! —Pachakyantin kutipayarqan yaskirnin.

—iKallkiman paywan!

—iKallkiman!

Chayllachawna kunkanman huk waskata kipuriyarqan, niykur qarachar qallaykuyarqan. Ñawpata llaqtapa qarashtaashun, yayakuna niyanqannawpis, llapankuna musyayaanapaq, imanawmi ushanan hampi kanqanta, niykur qaara-qaara naanipa qarashtaayarqan. Qarashtaqkuna, kallkipa chakinmanwan Chillan llaqtapa kuchunman chaariyaptin, *Cunce Maillepa* piqanwan washa tullunllana kanaq. Wakinqa qarakunachaw, rumikunapa puntanchaw, allqkunapa shiminchaw ushakaariq. Huqta killapiqpis, *Maille* wasinpa punku chakanpiq (tsakanpiq), tsakishqa, winqushqa, qarwashyashqa, wirasapa aqishninkuna, wayta kuruunanawpis rikakurqanran. Chaykuna *Cunce Maillepa* aqishninkuna karqan, yayakunapa hustisyaraykur chaychaw churararqan.

Qichwaman tikrachi: Cervantes Julca Guerrero
“Ushan-an-jampi” de Enrique López Albújar

Hanaq patsaman

Atuqkunapa naaninkunapa shamunaq.

Qamna rikaq kanki, hirkakunachaw sutaraq pukutay naanikunata, yuraqkunapa plaasankunapiq.

¿Umapiq? ¿Hanaq patsapiq?

Piraq musyan.

¿Paytsuraq rasunpaypa? ¿*Emilia* Huayhua, mamayki?

Icha (itsa) ari.

¿Manaku wañushqa kaykarqan? ¿Manaku kachaakukuna ilikuptirpita washanman *bomban* hitayashqa? ¿Manaku qam kikiyki kayashqa tullunkunata chay (tsay) shuqushkunachaw, Apurímacpa kuchunkunachaw, rikarqunki?

Imaraq kanan nikanki ari, plaasa kuchunpiq qayayaashunqayki rikanqaykipaq, hitaraykaq kanqaykipita, sinqapawan rinripa yawaryashpa, qasata (qahata) mana maakushpa, kiriykikunaman millwanawpis hiqaqta rikar.

Waraaramunqanami. Hunishchaw (hanan patsachaw) paqaspa waraq quyllurpis (kuchi pishtaqpis) yarqaramunnami, achiksayta yawaryaachishpa.

Waraka wikapaq runakunapis shayaamunqami, haachankuna, piikankuna (wikapankuna), haqrash illapankuna charishqa (tsarishqa), maa “sindirista wamra” (*terrucó wamra*) kawaykanraqtsunchi nishpa.

Yuyayniykita apamushqanawpis, hapayninkunata wiyanki, plaasaman purwakashqa (quchukashqa) yaykamuqta, ahaayaqtawan qaparipa lluta rimayninkunata, ichanqa qamqa qipankunachawnami kaykanki, qamman chaamuqta maakurir, qipayashqa hiilupa wayrantanaw haqirishunki.

Kananqa mana lasaq kurkuykiwan, patsa pukutaypa qitunnawpis, plaasa kuchunpiq shaypa (ichiypa) rikaraykaamunki, kurkuykita haytakuykaqtanawpis.

Yarqaramushqa tayta Intip, hirkakunaraykur yawarchashqa quñuq qurin (hurin) ramashpa kaykan.

Chayyaq warmikuna quyapa lluta parlakuyan iwkaliptuchaw urpikunanawpis, illapapiq rantinnawpis, runakuna piikunkunatawan paalankunata apayaamushqa. Plaasapa kuchunchaw qarachaykayaashunki.

—Kayman, kayman —*teniente gobernador* nishqan nin, kunkanchaw chalinarişqa, şillpi chukurishqa (tsukurishqa)— kaychaw chakipa chakatatanawpis rikrankuna kicharişqa Antaqucha naanita rikaraykar, *terruco* nishqankuna yapayqa kay kuchupa manana yaykayaamunanpaqna.

Rikaraykanki imanawmi allpawan kurkuykita chapayanqanta, wakin warmikuna niyanqannawpis, Wawallaran kanaq ari, mamanraykurchi chayman yaykurqan.

¿Mamaykiku?

Naaqa rikanqaykillapa kutichinki, uma *Escalón* urayninpapis ama (mana). Chaychaw, tiyuyki *Sabinomi* yuriramun. Ashnunkunata ishchaw nishpa shaarachin pampayniykita rikaananpaq. Witinki. “¿Mamaykiku?, kawaykanku, nishunki, umaninchawmi shuyaraykaashunki rikaarirquumi”. “Arday nishpa, yaskirinki, arday, qampis wañushqami kaykanki”. Chaypinga mana yaskishushpa, puntayaanpaq ashnunkunata kumar qallaykun, naanipa aywayaanpaq.

Aya wasiykiman chakata hawiyancanyaq, llakinashqa churakaarinki, aya marka qutunman naanita rikaykur, chaypa illapakuqkunawan shipshi chaamunqaykita, ulikuqkunata (llullakuqkunata) astaynin qunaykipaqshi “Shaariypa chuntayuqninta (*autoridad* nishqanta) maakuchinaykipaq”, chaynaw yanaqi “Wence” umalliqpa rimaynin karqan.

Chaychaw kananqa rikakuykanki, achkashpa (washkipa) qaratsanwan pitushqa, wakinnawpis wayaw (ramrash) sachakuna kallki kaqpa yaykuykaamunki. Rinriyikunachaw waqanran yakupa kullkull waqayninwan rikachakuq warakakuqkunapa qapariyninwan: ¡*Terrucos* nishqankunami atakayaaman! ¡Atakayaaman! rumi-rumita pintishpa ayqinqanchaw, hina wayraman illapata kachashpa, tumpayman yarpakachaarir manaada kanqanta aw mana manaada kanqanta... Chaymanmi llapanpiq warakakuqkunapa patrullankuna yuripaakayaamurqan, hinamanpis ayllukuna allqunkunawan, warminkunawan yuriyaamurqan, chay (tsay) kikinichawmi qamkunapis dinamitakunata pashtachiyarqayki, kaynaw qaparishpa llapan uli (llulla) runakuna wañuyaatsun nishpa. Chay kikinllachaw ishkay, kimsa, chusku warakakuqkuna yawar shututikar hiqayarqan, niykur huk ayllu runa, niykur huk warmi... Chay mana llalliqlkunata ayrayaachiyarqan, chayraykur illapashpa, warakawan rumita wikapashpa, hinaman tukrukunawanpis, kurkupurapis qallaykuyarqan “yanaqikunata (*terrucokunata*)” qipaachir, niykur ayqichiyarqan “imapis quqamarqantsu” ullqkunatawan warmikunata mashtaraykaqta haqiriyarqaa.

Qam kikiykimi qiriyashqa hiqarqayki warakakuqkunapa rumi wikapayninwan, hinaman puyukunapa qipanchaw dinamita laatakunata wikapaq kanki. *Teniente gobernador* nishqan shinwakunachaw, rumikunachaw, qucharaq yakukunachaw ayrayashqa qapariq llapan qipaqqunata qatirnin, i“Llallirqunchik! iLlallirqunchik”!...

Kananchayqa wakin yanaqiyyikunata pampaykaayan, munisipyu wasipiq qarachaypa hurqarir.

“Huk llapan kuchuchaw churakaayaq, llaqtapa yaykamuyinta taapayaanpaq... Chaychaw runakuna washkuta makyanakushpa kaykaayaptin, pichi wamaqta qaparin plaasapa wakninchaw aya markaykita tukshishpa (tuqushpa), iRikayankiman! iRikayankiman! iEmichaqa wamrapa aya uchkunman waytankuna churarishqa!

—iMaychaw! iMaychaw! —yapay llapankuna rikaanakuriyan.

Kikiykimi ñawiykita alliq kichanki, chaynaw kaykar paytaqa maychaw kaykanqanta rikankitsu.

—iIllakaarishqanami, Tomasapa wasin qipanpa hiqarishqa (aykushqa).

—¿Imanawshi? Payqa wañushqataq, manaku musyayarqunki?

—¿Ichanaqa... waytakunaqa?

—¿Waytakunaqa?...

Kanan ayqikaayan. Qam kikiykimi ayqikanki.

Chaychaw kapllallaykaqwan (*frescas* nishqan) purun waytakuna kaykan. Pallarirkur muskiyan... ¿Maypitaraq apamuq? Wak chimpa Pampas mayupitachi, chayllapami hinaman chay (tsay) kikinllachawmi kaq: Atuwarkuchaw. ¿Atuwarkupiq?, imanami!, ¿piraq chay (tsay) pachan kuchillunawpis puntash qaqaman lluanman? Paychi aywarqanqa, warmi wamran kaq, ¿manaku musyayarqunki? iAchachay!, yaqa hupaychi kananqa. Wayra warmitsuraq, piraq musyan, wayra warmi. ¿Manaku?, turmanyay warmi icha (itsa), Tulumanya yaya Amarupiq...

Wiyakuynaykita haqirinki Shawiwan tinkuq aywaykankiraykur, yapaymi ashnunkunata qatir shamuykan, hinalla, Ocros pita kutimunqannaw, imaypis Zaragosopa chaqnayninta (shawayninta) apashpa uraamuq.

Ichiklla piñashqanaw rikaashunki. Imata shuwararqayki, mamaykiqa Changa naanipanami aywaykan.

¿Changata? ¿Chaypa wañushqa aywaqkuna niyashqan?, ¿Chaypiq patsay llaqtapiq aywakuyllayta (*despedida* nishqan) rurayanqanpiq?

Awmi, chay (tsay) kikinpa.

Payqa, payqa maytataq aywarqan?

“Ñuqaqa huk naanipami aykuu”

Llakishqanaw, utishqanawmi qaqlan rikakun. Makinchaw rikanki. Chaychaw yawaryaayan ñawpa rukanakuna kayanqanchaw.

Allawchi, chay patsakunapachi purikuykaallaq “watakunata” ashir, chay qura hupaykunapa rukanankunata wiñachiq ugrayashqanta Coropunata llucayta munayashqanchaw, kayqa hatun hirkami, chaychaw Awkikunawan wañushqakunapa haaninkuna kawayan, kawaychaw rurayanqanta rurar.

Karuukuriptin, waqayta munaqnaw, qampa shunquykipis llakinan, allaapa chay kutipiqpis sindirukuna apakuyanqanpiq, hatun maqanakuyman aywashun yanaqikuna nishpa, tuurunkunawan chakranta yapyaykar. Payqa aywayta munarqantsu. Imanawkarpis, huk haqrash illapan washaakunanpaq quykur apakuyarqan... Awilu allaapa llakikuywan wañunaykaptin, huk chisi uurana mamayki Emichaqa, chachilata taapanaykipaq niykushurniyki aykurqan, hirkapa kumpakuna aywaykaayanqanta chaskiq, hinaman wawqin kutimunanta mañakuqpis. Paytapis apakuyarqanmi, awilutami Shawipiqpis, payraykur wañurqan, warmi wamranraykur... Chaypiqqa paykunapaq imatapis musyarqaykinatsu. Wañuyashqankunapiq, pi karpis willakuyta apayaamushqanyaqa... Tsuqashqa (shuqllishqa) shuqushta rikaarir kutiraykamuptiyki, huk sinchi maqakuqwan tinkurqayki, payqa llaqtatashi aywaykaanaq pikuna mamanta, tiyunta, wakin maqanakuychaw wañushqakunapaqpis bingakuq, niykur, yanaqi, *Ejército Popular* nishqanman yaykunaykipaq mañayaashurqayki.

Kanan tiyuyki Kolpa naanipa uqrakaarin, Changa wichaypa kutirinki... ¡Ayway!, allichawraq yapay rikaarinki. Pay chaychaw kaykan, mamayki, aywaykan, wayrachaw siqiskunapa (siqsikunapa) hananchaw kaskaqnawpis, ratashninpis lapapashpa. Piraq musyan, paqu (musqu) ñawinkunachaw patsa piñayta ichapis (itsapis) apakuykan. Kanan yapay rikaashuqniyki kutishqa, siqiskunapa yuraq waytanchaw shaykan, hinaman makinwan qimllar qayaykaashunki. Allaw mamallayki. Kananmi chayqa hapallanlla aykunqatsu.

Rasllari. Intipis hiqarkunnam. Naanikunapis wichqakaykannami.

Punchuykita hitarkur chay (tsay) wichayta lluqanki.
Qutu qumir pastu hananchaw taakushpa, pay shuwaashunki.
Chay hirka puntachaw pukutay naani taarin.
¿Hanaq patsaman, uma patsachaw?, yarpakachanki, ¿chaypa?
Mayupiq ilashqalla wayra wichyakachashpa lluan.
Llakinashqa, hapallankunalla llaqta wasikuna tiktariyan, kanan uura
chakra runakuna wayaw sachachaw wañushqankunata waytikaayan,
aya wasipa washaninllachaw.

*Qichwaman tikrachi: Cervantes Julca Guerrero
“Hacia Janaq Pacha” de Óscar Colchado Lucio*

Kuchillakuq awkis

*Pipis wañunanpaq ichikllana pishikar,
hapayninkunata ayllushpa haynin purin,
kawayninchaw llatapankunata yakakushqankunawlla,
punchushqa, chukushqa (tsukushqa), llanqishqa.*

“Tomasapaqa imaypis rantiqnin kanmi, Pillumi” pay willakunaq. Maa awkisqa machakurkur mulaman ankashllarkunaq, chukunta pikllukurkur, alpushmanman kuchillun yakakurkur yarqunaq.

Chay (tsay) ampiqa killapis yuraqas yarqunaq, Mamaacha puchkaqtapis (putskaqtapis) rikaanaq. Chay rikanqan imapis ququrquntsu. “Taapakuq anhilpis manami washanqatsu, karahu”. Awkispaqa shunqunpis patsaypa tsuqakashqa kanaq. Piñayninpis patsaypa ayrayaachiq.

Manchaypaq, patsaypa ranra, chay (tsay) wichayqa kanaq. Kallkitaqa qipaachashqana kanaq. Chay uuraqa tsunyalla (chulluklla) kanaq.

Hirkapa karunchawraq chukllapis kanaq, naanipa kuchunllachaw.

Iwkaliptukunapis allaapa hatun kayaq, payta wallkiqtanaw niraqtukuq.

Awkisqa chukllapa ñawpanllachawnawllana kawallunta pakanaq, niykur maakuqllana chakipa aywanaq.

Kuchillupa chipapiyninqa sachakunapa rurinpa nina kurunawran aywaq.

Allqkunapis shumaqlla waqachayaq, chay (tsay) uuralla wasipiq runapa yupintanaw yarquqta rikaanaq.

Sawaypuukana, kanan chayqa (tsayqa). Ishkay ninatanaw rikaanaq.

Imatapis mana rikaqnawpis, hihunaqa punchunta katarkur naanipa uraq. Hunaqanmannaku karqan laadunpa purinanta.

Kanan chayqa llapan kurkunta rikaykunaq. Qaqllantaqa alliq rikaanaqtsu. Chukupa kuchun llapikashqan qaqllanta asquuchinaq (ampiichinaq).

Iwkaliptukunapis qitsitsir qallaykuyaanaq.

Pampatsaakunanllapaqpis tiyinpupis kanaqtsu.

Pumanaw pintirqan, huk makinwan kunkanta charirqan, hukninwanna ishkay, kimsa, achka kuti chukiwan (chawillawan) tuksishpa yakakacharkurqan...

Huk kumayllawan uray sinqaypa naaniman wikaparamunaq.

Nikachashpawan kushikachashpa killapa achkinchaw riqiyta munanaq.

Wañuy hamaynin kachaychaw, huk runa qaqlanta pallariyninta shuwararqan, chaychaw piraykur, imaraykur wañunqanta musyananpaq.

Chayllachawna, qaparipa ashay munanqanllachawna, murku (upa qallu) tikrarinaq, tsuktsurinaq, huknin kaq runata riqiynin munanqanchaw, maa chayqa kikinllapa wañuykaq waaninlla kanaq, waqtanchawna kuchillupa tuksiyninta maakunaq, maa wañuyninga haqrunchaw (qaqrunchaw) laturiqtana maakurinaq.

*Qichwaman tikrachi: Cervantes Julca Guerrero
"Viejo puñalero" en Hacia el Janaq Pacha de Óscar Colchado Lucio*

Ayawarkupa raqranchaw

“Pipis allaapa yakunaykar puñukuptinqa, pullan ampishi piqan kurkunpiq rakikaarin, niykur yakuta ashishpa iqiqiq! iqiqiq! iqiqiq! qaparishpa paarin”. Aa chay (tsay) yakunay llakinaachimaq chaypin Waylillasta urarqaa, ashnuukunata qatishpa, mutita, papakunata, awaskunata ashnuman chaqnashpa. Ukramarkachaw kukakunawan trukanaapaq. Patsaypa utishqa, imanaw karpis huk machaykama charqaa, niykur kustalniikunata puñunaapaq mashtarqaa.

Chaychawmi, wamra, Rumaldo Matos puñuykaptin, wutaskunapa *espuela* nishqankunata, ichin! ichin! waqachishpa chaamurqan, manchaypaq Nakak, sinchi pishtaaku ari, paytaqa ashnu qatiqkuna naranhukunapa, chirimuyakunapa rurinpa sablin charishqa aywaqta rikaayaq. Chaychaw runa puñuqta rikaykur upanawpis asikurqanchi, huk ruquyllawanchi piqanta pintirachinman: Maypiq untu hurqananqa kanaqna, Paqchawan Parquy minakunata rantikunanpaq.

Yarpaa piqaa pintiypa shishusapawan siqiskunapa (siqsikunapa) pachanpa itaq pum! itaq pum! itaq pum! qaparishpa kuchpakar qallaykuqta. Wañunaypaqnawmi yakunayniqa karqan. Huk chuntachaw wankukarirqaa, imanaw karpis paskakarirqaa. iAa puucha!, sutaykachashpa pallarikarkur wayrachaw kayta maakurqaa. iAchallaw! Paariyqa shumaqtaq kanaq... Kinraypa kinraypa kallkiman qaqashyayta llallirqaa, ichikillatapis chaychaw yakuta tarirqaa. Liqitanaw karqan, imapis quqamarqantsu, chaynawta tiqnaq upurqaa. Chaypiq, kanan chayqa, kurkuuman ras aywashaq nirqaa. Chaynaw nishpa yapay wayrakunapa pallarikarkur qaparita munar, iQiqiq! iQiqiq! iQiqiq! nishpa, pachanpa uranqaata lliqapashpa, chaypiq waqtan kaqpa wichanaapaq (witsanaapaq), hinaman chunta qirukunachawpis yapay manana wankukanaapaq. Rarachawqa killa achiksaamug iachik! yuraq llatapashqa, Pashñachanawpis, purikachaamug; washaninllachaw huk naanita rikachimarnii, chaypa ishkay runakuna qipinkuna katashqa chakillapa aywayan... ñuqallaaqa lliqayllapa aykunaa karqan, chaychaw rikarqaa huknin kaq rukananwan tuksimaqta, niykur ishkankuna shaykur achka kuti chakatata rurayarqan. Chaymi piñarkachimarqan. Imanaw, supayku kaa aw imanawmi chakatata rurakuyaananpaq nishpa, kinrayllapa aykurqaa, manchachillatami munarqaa, iQiqiq! iQiqiq! iQiqiq! qaparipa, huk kutikunanawpis.

iAchachay!, Filli! iShamun! iShamun! Chay shukshuta charay kashakunata ashinqaayaq, chaymi manchachin (mantsatsin). Rumiwan qumpaykuy, manachayqa ichuq (itsuq) kaq llanqiykiwan. Chayshi hiqarqachin.

iAyayay! *Fidencio* Tawlliwan Eusebiataq kayan, warmin. Kanan chayqa rikaykayaamatsun, karahu, awkis kaq naaqa allaapami chikiykaman, warmi wamranwan kanqaaraykur, Akuucha Tawlli quwanwan hina ishkaq wamrankunawanpis. “Medardutami willashaq, mashaata ari, mana manchakuq (mantsakuq) imaykanataq qamqa kanki”, tutaymi nimashqa, tukrunwan wirumayta munar, warmi wamranta quyuy quyuy maqarir haqirishpa. Kanan chayqa rikaykamaatsun, karahu, manami musyantsu chankankunaman yakakarkur manchakachinaata, chakwasqa ardaypanawmi ‘tankar kashata’ ashikan, chay kashapa yuranchawshi qiqiqta wankukaachiyan... chaytami hika uura awkis maqaq aywaa, ichanqa... iay!, ñimanaw?... sawaypuukanaqa llanqinwan awqaykachimashqa, kanan chayqa hiqaykaa...

Qiqiqqa sinqapashi hiqanaq, wamra, patsaypa upayashqashi ishkaq awkiskunapa ñawpanman hiqarkunaq, manashi yapay shaariytapis atipanaqnatsu; chayshi Filliqa naanipa ñawpanchaw hitaraykaq hatun rumita pallarirkur niykur witirkur qumpaykunaq (saqmaykunaq).

iAma wañuchimaytsu, Filli, chay (tsay) rumiwan qumpamaytsu, qamkunata imatapis mana rurashpami kurkuuman kutikushaq!

Qiqiq aw uma pawan, piqa paariq niyanqannawpis, mañakunaqshi, wamra, runa rumiwan qumpayta munaptin. Ardayllashi mañakuynin karqan, hukninqa qumpaykunaqllashi. Maa ratanaqtsu, kinkashakuykunaqshi, patsallatashi tsuksurachinaq. Filliqa rumi chariq (tsariq) yapay ayqinaq, maa warmin, *Cutilde*, harkaykunaq.

iHaqiriy, Filli, wañuchitsu. Manapis ranya kakunman! waray riqinapaq chay qawchi (kutsuq) rumiwan kurkunchaw siñalaykuy. Kay markallapiqmi pipis kanan, qaqlanpis allpachashqanataq, chay rimayninta pipa kanqanta manaku riqinki?

Maa sawaypuukana awkisqa siñalamarqantsu, chayllachawna iparr! iparr! rurashpa kutikaarirqaa, niykur piqankunapa hananman pallarikarkur paarirqaa.

iImapis quqamantsu, Filli, waraymi pipa kunkanchawpis puka siñalashqanchikta rikaashun. Chaychawmi riqishun!

Patsaypa nanaqchashqa, kurkuu machaychaw haqishqaaman paarirqaa,
Rumaldo Matosman yapay kutikar, llapanta kutichinaapaq yarpakachashpa...
Ruri kallkipa karuta paarikarna, chushakkuna (chusiqkuna) paariqta rikarqaa,
chay ampipa paariq pishqukunaqa, wamaqllaqa qiqikunatashi wallkiyan;
ñuqallaamanqa antis manami witiyaamurqantsu.

Paariq piqaqa manchakaykurqanmi, wamra, machaypa uran rurichaw
warkukunawan warkuraykaqa tariykur, shutuypa shutur anta paylachaw
ninapa achachayninwan chulluykaanaq (tsulluykaanaq), manchakashqashi
iqiqiq! iqiqiq! iqiqiq! qaparishpashi yarqunaq.

¿Imanaw? ¿imataq chay? Machaypiq qapariqtanaw wiyaykur nirqaa, chukiita
(chawillaata), pilchishqawan yawartsashqa llatapaata paqarir kutinaapaq.
Chaychawmi rikarqaa wañushqa aya umapa piqan, imanawmi paarishpa
ñuqaman shamunqanta, chayqa hitaraykanchi nirqaa, wakinkunawanran
mana alli kaqkunatapis chisi uura pampashaq nishpa yarpakacharqaa. Ichanka
ñuqaman kinrayllapa shamuqta rikaykur, Urqupa mana alli kachaynin, hirkapa
apun nishpachi, chay uraypa ayqillapa pintiykurqaa qachpi (manchay kallki)
kanqanta mana maakushpa. Qiqiqqa hanaachawna karqan, ¡Ananawwww!
mana imapis kaqlaman hiqashpa qaparirqaa, patsakamaqqa charqaatsu,
maa umallachaw qaqapa huk punchanllachaw shawaraypa ratarirqaa, maa
huk kaq chankaaqa raqrachaw charikashqa, wakin kurkuuna wayrachaw
shawaraykar, paskakaytapis llallirqaatsu... Chay llapanpiq unaypitanami,
kayllachaw kakuu. Ura naanipa runakuna aywaqkunapis, kallkita chimparir,
kay shutin churayashqa: Ayawarkupa raqranchaw aw wañushqa shawaraykaq
nishpa; hinamanpis llakikunmi niyaamanmi. Chayta niyan wakin ampikunapa
qaparinqaaraykurchi, ñawiikunata kichar wamaqllata karuchawpis aw
kayllachawpis qiqiq aywaqta rikaa. ¡Wiyaykamarqa, manchakar itaq pum! itaq
pum! itaq pum! qaparishqa ayqikun...

Qichwaman tikrachiq: Cervantes Julca Guerrero
“En el cañón de Ayahuarco” en Camino de zorro de Óscar Colchado Lucio

Lucerupa yupinkunapa qipanninchaw

Niyaamarqan kay Cólcap llaqtachawqa, mayuta chimpanir, Carrascopa qiwankunachaw, lluychullaa Luceruta tariyman. “Chaychawmi michikan. Ñuqami rikarquu”, qanyan chisipa Carhuamanca runa nimarqun. *Lucero*, chaynawmi ashmallaa shutikun, manami imayllapis markallaa Rayanpiq yarqukushqatsu. Pipis apaqqa chiki karchi apakushqa.

Paallillaa, *don Alberto Montañéz*, kallkichaw waqaqta rikaykamar, pushllasapa chakiikunata rikaarir, nimarqan:

—Waqaytsu, wamra, ichik kukata rantimuy, ñuqami qatipaaramushaq.

Paymi Gumercindota nirqan: “Chay wayaw (ramrash) shipashqa kuyashunkitsu. Sarsillunkuna, siwinkuna rantinaykillapaqmi ulipaashunki. Huk hunaqmi haqirishunki”. Maa chaynaw karqan. Chayraykurmi kanan Gumercindoqa Jimbeta uryaq aykushqa. Brunoqa kamyunayrupa yanapaqninmi.

Kukan aparamuptii, paalliiqa shumaq akrarir, achka kuti puukapaarir, tapumarqan:

—¿Apamurqunkiku ima llatapanllatapis lluychuykipata?

—Awmi, paalli —nirqaa—.

Kaymi pukas sintallan shipash *Amelia*, yachachikuqnii, ñushpillaraq kaykaptii kunkanman yakachingan (churanqan).

—Chayllapaqmi, wamra. Chay sintapa puntanta charirkur, kimsa kuti lluychuykipa shutinta ninki, qayaqtukushpanaw. Kanan chayqa qatipaashun, shumaq yuyashpa, kukapa rapranta shumaqlla mañakushun, llapantami rikan ñawinchik mana rikanqanta.

Llapan kallpaawan ashmallaa shutinpa qayakachaariptii, paalliiqa huk aptay kukata pallarirqan niykur wirpanchaw chakata rurarir, mana shiminman yakashpa, upaallalla qichwachaw mañakur qallaykurqan, wakin ninqantaqa kaayirqaatsu.

Chayta ruranqanyaq, shiktukashqa qaqlanta rikarayqaa, uchuklallan kirunkunapis iskuwan ushakashqata, saprantapis shishuyashqa karu karullatana, huknin ñawin chipapiqta, huknintaqa quyuwan chapakaykaqta.

Niykur, achka kuti intita rikaykur kukapa tullunkuna patsaman aqtushpa, rimarqan: Chimpanaykimi (tsimpanaykimi), wamra, ishkay mayuta qullaman, chaypami tarinki.

—Tayta, ¿Kay naaniku Cólcapman aywan?

Kay runaqa piqapiq chakiyaq rikaamarqan.

—¿Maypitataq shamunki, wamra? ¿Manaku rikanki mangaada chaaramuqtana?

Llaqtaykita kutikuy. Cólcap karuchawran.

—Machaykuna kanmi, tatay. Hinaman qaqakunapis kutakaakunapaq kanmi. Cólcaptami chaanaa.

—¿Musyarachimankimanku imaq aywanqaykita?

Patsapis ampirirqanna, hirkakunapis chullukyaarirqanna.

—Lucero, lluychuu ashiqmi aywaa.

Mana kaayishpa rikaraamarqan. “¿Lucero? ¿Lluychu?, kirunllachaw rimaqta wiyarqaa. Tapumayta munaqtanaw rikarqaa. Ichanqa upaallaakurirqan. Kayllata nimarqan:

—Ayway ari, wamra, chaypinqa; shumaqlla yaw.

Hunishta rikashpa ras hapar qallaykunaq, hunishpiqpis, quchukashqa urpikunata, illapanawpis, chimpaqta rikaanaq. Karuchawna chakata rurakuqta rikarqaa, rimayninpis wayrawan chaaramuq:

iHishu! iImanawtaq kay wamrata hapallanta haqiyen!

Lucero shutin churarqaa ñawinkuna manami huk shutipaq quqtsu. Achki (atski) chururushqanawpis chipapiq, ñawita mana qirishpa. Shumaqlla rikayninpis shunqunchikta mishkichiq. Llullupiq waatanqaaraykurmi, puma wañuchinanpitami washarqaa, maman kallkichaw hitaranqanyaq, llapan kallpaakunawanmi ñuqa kuyarqaa.

Llaqtapaqa kachayllami purikuq. Ñuqapa kanqanta llapanmi musyayaq. Illakarqan (uqrakarqan) huk llaqtapiq, mana riqishqa runakuna, Rodeo raymipaq shayaamuptinmi. Ñuqa kikiymi, upanawpis, ugraykurqaa, Anguy puukaqkunata qatikachar. Imayka shumaqmi instrumintunkunata waqaykachiyaq waynukunata, aywallaykunata rashkayaq. Shumaqmi tintinyaachiyaq ari. Shunqutami kushichiq. Chayraykurchi awkis *don Federico de la Cruz* shutiyuq, kushikuywan machashqa, wayna kallpanwan huk hatullan nuwilluta siqirqan. Chayraykurchi Isidorapis llapan raymichaw huk qachwallatapis (qatswallatapis) haqirqantsu. Agustínnaqa “wahii” qaparishpa sikita tapsikuykurqan.

¿Imanawraq aayakashqa kakurqaa Luceruta qunqaykunaapaq, kuyashqa lluychullaata?

Qichwaman tikrachi: Cervantes Julca Guerrero
“Tras las Huellas del Lucero” de Óscar Colchado Lucio

Kullapa (quyapa) wayran

Wasinchaw, wamrata, taytankuna niyarqan: “ayway waakanchikkunata watukaramuy, allikushi kaykaayan aw manakushi”. Wamra Hatunwaylasman, hatun wayllapampaman wicharqan. Chipapiq llullu pastu hananchaw, wamraqa chipapiqwan quri qapaq wasita tarinaq, chaykuna ñawinta qisqayaarachirqan. Hatun punkun hina llapan qawaakunankuna kicharaykaanaq. Chay punkupa wamraqa rikapakuq yaykunaq, musyayta munanaq chay hatun wasi imanaw kanqanta hinaman pikuna yachayanqanta. Rikarqan hatun kanchatallata hina achka puñunakuna kuchunpa wichqashqata. Huk kutanchawna huk shumaq shipash quripita rurashqa taakunachaw taykaanaq.

Kay shumaq shipash qarwash aqchashqa (aqtsashqa) shumaqlla qayarinaq, niykur huk shumaq quri hiilupiq champi (kanasta) awashqata rikaarachinaq, luklikunawan (wayukunawan) ruusaskuna tinkushqata. Maa wamraqa ayqikunaq. Ayqinqanchaw pastuchaw mitkaykunaq (rankuykunaq) patsaman hiqashpa. Huk shumaq shipash shaarichirnin yanapanaq. Hatun wasinman yaykunanpaq aanichinaq mishkiq luklikunata (wayukunata) qunanpaq, wamraqa manami nirqan. Pastilkunatawan mishkiq luklikunata qushqayki ninaq, wamraqa hina manami ninaq.

Chayraykur, shumaq shipashqa rikrankunawan millqanaq, niykur hatun wasinman apanaq. Wamraqa mana rigishqa shumaq shipashpa rikranchaw alalayta maakunaq. Maa chay alalayqa shumaq kanaq, kurkutapis usunkaachiqtu, haanitapis shunqutapis llakichiqtu. Hatun wasipa rurinchawna, wamraqa qullmiyashqana chay (tsay) shumaq shipashta rikaanaq pukutaynawpis ushakaq kanqanta, winchusnawpis uchukllallan, anhilnawpis shumaq kanqanta.

Hunaqhunaq aywayninchaw, llapanpis shumaq shumaqlla kanaq. Wamraqa shunqu kushi-kushilla kaq, taytanpa wakchalla (waktsalla) chukllantapis qunqashqana kanaq, mallaqanaqnapistsu. Kay suqu ñawishqa shumaq shipashwan payqa luklillata (wayullata) mikuyaq, kay warmiqa pirqapa uchkunpiq hurqaq, mana lukli karpis, shumaq mishkikunata, mishkiq chawa sarakunata hurqaq. Chay llapan hatun wasichawqa kachita, achachayta, ahayayta, mallaqayta, yakunaytapis riqiyaqtsu. Alalaypis shumaqllami kaq, mana maakuyllapaqmi, haynitapis llakichiqtu, makitawan shunqutapis manami usunkaachiqtu. Achka killapiqna, wamraqa shumaq shipashta mañakunaq taytankunata watukaq aywananpaq. Maa payqa musyanaqtsu, taytankuna llapan Hatun Waylaspa, Sihuas llaqtapa, wakin llaqtakunapapis payta ashiyashqanta, taytankunaqa wañushqanami nishpa waqayaanaq. Shumaq warmiqa kay wamra taytankunata watukakuq

aywananpaq aaninaq. Yarpaachinaq, hatun wasinpaqwan llapan kapunqanta pitapis mana willakunanpaq. Alhurhan rurapunaq, chaypa huk kuchunmanna qallwash sarata winanaq huknin kaq kuchunmanna yuraq sarata. Mallaqarqa chay sarakunallata mikunki ninaq.

Wasinchawqa, taytankuna kushishqa chaskiyaanaq. Wamraqa qallwashwan yuraq saran qaranaq, maypita chaamushqanta mana nishpa, paykunana, allaapa kushishqa: triqu shaqwita aruyaapunaq. Maa wamraqa pukutaq siwillayuq, kachiyuq shaqwinta upuyta munanaqtsu. Maa wamraqa shumaq warmipa alaq mirkapanta ankunaq, niykur Hatunwaylas chipapiq quri hatun wasiman aykunaq, chay (tsay) llullu pastuta shullpapaypanaw imaypis wayraqa kuyuchi.

Yapayna wamraqa hatun wasichaw alaq luklikunata, mishkiq rahuta, chawa sarata mishki-mishkilla mikuq. Huk hunaqna, allaapa llakikur, shumaq shipashta yapay mañakunaq, wasiita yapay aywarillaashaq nishpa. Payqa yapay aanirinaq, hinaman kay kutiqa naranhupis, limanpis pikshanman winapunaq ayllunta qarakunanpaq.

Taytankunaqa llakishqa, piñashqa aykuyninpita kayaanaq, kananpiq yapay kunimuptinqa mananami haqishunnatsu aykunanta niyaanaq. Chaynaw karqan, wamra chaariptin waskakunawan, kadiinakunawan watayaanaq. Wamraqa allaapa waqaykunaq hatun wasichaw llapan mikunqanpaq ankukur. Chay waqaynin taytankunata yarpakachaachinaq, imatataq shuqanapaq rurashun niyaanaq. Maa yarpariyaanaq wamran ushakuynta (ulyakuynta) mana rurakushqanta.

Sihuas inlisyaman apayaanaq, manaraq yarqur kachiyuq mikuyinkuna quyaanaq, chaywan llakikuynintawan waqayninta shuqariyaanaq.

Chay ushakuypa kachinta mishki-mishkilla mikurir, wamraqa yapay waqanaq. Kay kutiqa waqayninga shumaq shipashpaqnatsu, hatun wasinpaqnawtsu kanaq, mana chayqa kikinpa shunqun llakiypaqna kanaq.

Achka hunaqpitana kutikaarinaq, niykur taytankunata, yanaqinkunata, Sihuaschaw taakuqkunata nirqan: hatun wasita aywayay, shumaq shipashwan taarayaamuy, niykur llapan shumaq kapunqanta apayaamuy.

Hatunwaylas pampata wichar (witsar), chipapiq quri hatun wasita tariyarqantsu. Chaychaw tariyaanaq michikuyyaaq, puñukuyyaaq, pukllakuyyaaq waakakunallata, waqaaq wayrallata, hinamanpis llullu qumir pastukuna shullpapaqllata maakuyaanaq. Icha, wamraqa, pampachaw shumaq shipash rikatyagnaw niraapukuq, pukutaq qushniytanawpis wayrachaw illariqta. Musquyllapis kakuqchi.

*Qichwaman tikrachiq: Cervantes Julca Guerrero
"Reina del viento" de Marcos Yauri Montero*

Waraspa La Soledad Taytan nishqan

Ñawpaqa, llaqtakunaqa uchuk llaqtallaran kayaq, *La Soledad* baryuqa pastuyuq, qurakunayuq tsunyalla (chulluklla) pampallami kanaq. Kayqa hunqumi kanaq, chaychaw huk llutalla chukllami kanaq, chaychaw huk tuna chakwaslla yachanaq. Llapan hunaq, huk pampaman, quyakunapawan chisikunapa, waatanqan hakankunapaqwan kuñinkunapaq pakllaraykaq qiwankuna achuq yarquq. Llullu pakllaraykaq pastuqa quchakunapa kuchunkunachaw achka kaq.

Huk chisina katildralpa tilinkuna (kampana nishqan) waqaptin Anhilusta qayakushpa, chakwasqa shuqllakuna ashiq yarqunaq. Imaynawpis qucha kuchunkunata panriyashqata (tulluyashqata) tarinaq. Imanawkarpis asusinakunapa shumaq pukutayninta maakunaq. Imapis chay shumaq pukutaqpaq ququrquntsu, llapan yuyayninpis pastullapaq kaykaanaq. Alli kaq qurakunallata achunanpaq hina wakin kaq yurakunata rakirinaq, niykur imaykanawchi manchakaynin kargan yurakunapa tullunchawwan waytankunachaw Tayta chakataraykaqta tariykur, maa chay kurkunpiq allaapa pukutaqkuna yarqunaq. Manchakashqa chakwasqa qunquraypa ishkirinaq. Mañakurirna, llaqtaman shumaq rikanqan willakuqna ayqikunaq. Chayraykur, taakuq runakuna chayta aywayaanaq, chaychaw pukutaq chakata tariyaanaq. Llutaqpa kushikuywan unay (ñawpa) kaq inlisyanman quchukaykur apayarqan, chaychaw shumaq kaahaman churayarqan.

Ichanka waraanin hunaq illakaarirqan.

Llapan runakuna *La Soledad* nishqanman ayqiyarqan, chaychaw tariyarqantsu. Chaynawpa, llapan hunaq katidralman kay Yayata apayaanaq, maa payqa (Yayaqa) llapan ampipis quchapa kuchunman kutiq.

Huk quyana, chakwas qumir qurakunachaw Yaya chakatakashqata taarir, tapunaq: “¿Imanirtaq llaqtapa islisyanachaw kayta munankitsu?”. Payqa yaskirqan allaapa utishqami kaa llapan ampi kuchunkama purikuypita, chaychawmi karayta (kakuyta) munaa, chayraykur chaychaw inlisyan rurayaananta munarqan. Maa chakwasqa Yaya ninqanta willakunaq. Chayraykur, huk *santuario* nishqanta shaarichiyaqan, chayman pukutaq ichik taytata churayaanaq. Chay kanqan tsunyaqwan llakinaypaq kanqanraykur kay Yaya “*El Señor de la Soledad*” shutiwan shutichiyaqan.

Achka wata aykuyninwanna, chaychaw inlisyan rurayaanaq, chay ñawpankunawan qipankunallachawna wakin runakunapis wasinkuna shaarichiyaanaq. Qucha tsakirirqan, chay chawpinchaw *Altar Mayor* nishqanta shaarichiyaanaq, chay kaahachaw ichik taytata churayaanaq. Yayaqa, chaynawpa kananqa patsapa achaaq (*volcán* nishqan) yakunkunami wallkin.

Chile suyu yakakayamunqanpiq, huk nikachaq kapitan, purwakayninkunata pushaq, “*Señor de la Soledad*” nishqanta allquchaanaq. Sinchinta rikaachikur *Altar Mayorman* machashqa witinaq. Ispadawan kay taytatapa chaparaq (tsaparaq) ratashninta qalirinaq. Chaypa punchanwan Chakatashqa Taytapa umrunta ashkarinaq. Kay nikachaq militarpawan yanaqinkunapa ñawpanchaw, chay (tsay) kutsukushqanpiq (ruqushqanpiq) yawar pullpullyaramurqan. Hinallanllachaw kay mana manchakuq kapitanqa alalaq *losa* nishqanman wañuypa ishkirinaq.

Qichwaman tikrachiq: Cervantes Julca Guerrero
“*El Señor de la Soledad de Huaraz*” de Marcos Yauri Montero

Mamapa riqiynin

—¿Imayraq mamaykita riqinki? —Gustavopa warmin tapunaq— Siniman aw té nishqanta upunanpaqpis qayaykachishwanmi. Achka kutinami riqichimaanaykipaq mañarkuq.

—Rasunpaypami —yaskinaq pay—, chaynaw kaykar ñuqapaq alliq chuyaraqtsu, huk runami kan, paywanqa kaalliman yarquyta munaatsu.

—¿Pitaq ari?

—Mamaami ari

—¿Imanir?

—Kuyaykullaami ari.

—¿Chaypinqa?

—Achkaqmi kaallichaw warmikuna, paypiqpis allaapa shumaq, hinaman alliq llatapashqami kayan.

—¿Qam chayta allitanawku rikanki?

—Ñuqaqa manami, qamqa awmi ari. Maa rikaarinkiman ari mana ñuqa munanqaanaw.

—Chaypinqa wasiykichawchi riqishaq.

—Manami, wasichawqa haq runakunawanqa allaapa manchakuqmi hinaman ñuqallamanmi niraakamun. Warmi wamraatanawchi rikaarinkiman, mamaatanawqa manachi.

—¿Manaku imayllapis riqiriiman?

—Ichiklla shuwariykullay. Huk isinaryu nishqantami rikaarinaykipaq ruraykaa hika patsallachaw wayllurinaykipaq.

*Qichwaman tikrachi: Cervantes Julca Guerrero
“Conocer a una madre” de Carlos Eduardo Zavaleta*

Paypaqraykur (shipashpaqraykur) allaapa piñakuynin

Karitirachaw maqanakuyaq, chakapa (tsakapa) wakninchawna *Atusparia* kaykaq, payman ashnullaata ankashllaykur witrqaa (kuyashqallaa Hermelindaman yarpakachashpa, maa payqa Limapiq kutimunaq markaakunapa rayminraykur, payqa manana piltashqa chuulanatsu, ruripashqanatsu kanaq, manachayqa qushru piqa, qamlas puka (yuraq puka) muniillashqa, muru wankushqa (faldashqa nishqan), allaapa shumaqyashqana, hinamanpis, ñuqapa piñayniipaq, patsaypa hiqchina. Qarakunapawan ritamakunapa ñawpanchaw huk runa tampu (rantikuna wasi) llatapashqawan huk maha chakra runakunawan maqanakuykayaanaq. Karuchawmi kaykaayarqan, manami riqirqaatsu pikuna kayanqanta.

Alliq rikanaapaqqa, chay chakra runakuna wayna kaq runata charipapaakuyarqan, ichanqa payqa ratastanaw muyuchirqan. Kimsanpapis chukunkunaqa hiqapapaakurqan. ¿Huk suwatsuraq? Qipa patsamanqa mañuusu chuulukuna uushata suwakuykayaanaq Limaman rantikuqkunata rantikuyaananpaq.

Wayna kaq runa lluta kuyuyinwan warmipita kachakaarirqan. ¡Allawchi!, ruripallanwan patsa liqitaman hiqarkullarqan. Hukninga yapay charirkurqan, suqsinakuyanqanchaw (shuqshinakuyanqanchaw) hiqarkuyarqan, Mataqutu raymichaw *negritos* nishqan tushuqkunawan. Chaychaw waynaqa wikaparamurqan, hukninpis kasha-kasha qarakunaman hiqarkurqan. ¡Imanaw, karahu!, nirqaa, ¿Piraq taqay kallpayuq kanqanraykur chay chakra runakunata siqin?

Waynaqa chakaman ayqikunaq. Runawan warmiqa shaaririr imanaw karpis qatipayarqan. Qichwachaw ashayarqan, marsu tamyachaw mayupa waqay ripuntiwan imatapis kaayirqaatsu. Chukunkunatapis karuchaw haqiriyarqan.

Chakaman chaarirqaa. Huk kutikunanawpis chay (tsay) mana charapakuyyuq hatun qiru chakata chimparqaa. Ashmaata sutashpa chawpinllapa qallaykullarqaa purir, kaarukunapa yupin haqishqanllapa, kullashkunapawan wayawkunapa (ramrashkunapa) qipanpa runa shamunqanta rikashpa, hinaman chakra runakunata imanaw qatipayamunqantapis.

Kanan chayqa riqirirqaa: Suwaypuukana Leonciowan taytakuna kayaanaq, Awkis Shantiwan chakwas Ishi, Uku ayllupa mayinlla kayaanaq. Ima qayapayninkunatapis kaayirqaami:

—iAma, wawallay, chaytaqa ruraytsu, wamra!

¿Imatanaraq rurayta munaykan taqay sawaypuukanaqa?, nishpa chakaman witrqaa, maa chay (tsay) awkiskunaqa riqirayaamarqan. Mama Ishina limpu (patsaypa) ayrayashqa qayapaamarqan.

—iHuwanchu, Huwanchuuu, chuuluuta harkaykamuy, mayumanmi hiqarkunqa!

Hinamanpis awkis tayta Shantipis mañakullarqanmi, chulla (tsulla) llanqillanwan ratakyaypa (taqruypa) shamushpa:

—iHuwanchu, taytallay, harkaykullayri, akusayqa kaykullaytsu!

Niyanqanta wiyar shaykar hawikaarirqaa. Sawaypuukanaqa chakaman yaykurirqan.

—iHuwanchu, papachiitu! —Mama Ishiqa yapay waqashpa qaparirqan.

Huk chillmichaw (*segundo* nishqanchaw) wayi mayii Lorenzo shutiyuq mayuman hiqanqantawan, machashqalla yaqa kuñaalun, mana wañuchikunanpaq qishpichinqantawan yarpaarirqaa. Qarwapampachawran mayupis ayankunata hitarirqan.

Leonciota kachaaku sapatunkunawan pintishpanaw shamuqta rikarqaa. Chuulutaqa sinchi kanqanta musyarqaanami, ishkay kutinami machashqa achka runakunapa ñawpanchaw qunakuyarqaa (maqanakuyarqaa), kuwartilniikunata washashpa San Jerónimopa rayminchaw, chaypiq ichik hunaqkunallaran yarqurishqa kayarqaa (chayqa ardayllami karqan), manami pi llalliyanqaata makuyarqaatsu. Imanaw karpis qunakuyanaapaq ñawpanmanmi churakarqaa:

—¿Aa, mayuman hiqaytaku munanki, karahu? ¿Hinamanpis taytaykikunata waqachinki, hinamanpis waynatanawpis ayqichinki, aw?

Niykur mayuta tuqushpa nirqaa:

—iHiqay, karahu, kay kawaychaw qamnaw runakunaqa mawlami kayan! (Sawaypuukanaqa rikaraamarqan, ñuqaqa chayta manachi niymantsu niqnawpis).

Maa awkiskunaqa haakallyashpawan waqaraakushllapa chaarayaamurqan. Tayta Shanti Leonciota rikranpiq chariyta munarqan, maa payqa riwikacharkur (sutakacharkur) chakapa kuchun qiruman sharkurqan. Imanawmi mayupa ripunti wiñaynin waqarqan. Mama Ishina yapay qallaykurqan shikullyay (gemir nishqan), allawchi, wayrachaw suqu piltankunapis kuyushpa. Taytana mañapashpa Leoncioman witrqan. Chayna, ashmaapa waskanta kacharir awkista charikurkurqaa.

—iHaqiriyay hiqatsun, tayta! —nishpa.

Niykur sawaypuukanapa ñawpanman churakaykur, mayuta tuqushpa yapay qayaparqaa (raslla):

—iHiqayri, sawaypuukana, imata shuwanki! (ullqu-ullqu rimayniwan).

Chaychaw chakwasqa ruripanwan wiqin shutuqta picharaakur, nirqan:

—Limaqtami aykuyta munan, ñuqakunana haqiyaatsu. Musyanqaykinawpis tutu wamraakunami. Punta kaqkunaqa llapanpis Limaqchawmi. Hukninga hampina wasichawmi qishyan, huk kaqnami uryantsu, warmi kaq wamrallaapa kawayninga imaraq kallan. Chayraykurmi markanchikchaw taakuy niyaa, chakranchikta murukushpa, ashmakunata waatakushpa. Wiyayaamantsu, Limaqllapaqmi yarpaarakun. (¿Limaqta chay (tsay) sawaypuukana ishka killallaran wawqin shamunqanchaw kuyukuytapis munarqantsu? Kanan chayqa imaraykurraq niraakun, raslla yarpakacharqaa).

Taytanpis makinta kuyuchishpa qayaparqan.

—iAllitsu wamra, kallpaakuna kaykaptinraqqa uushaakuna qatina chikutiwanmi astaqman (shiqiqman). Huchallikuq, hiqay ari. Maqanqayki allqunchikpis hayniykita (hupayniykita) wañuy mayupa chupanchaw manachi pushanmantsu. Qala chaki, shanru (kallka) naanikunapa, kashata harushpallanachi imaypis purikunkiman. Tayta Yayapis manachi pampatsaashunkinatsu!

Llakishqana tayta Shantiqa rimayta ushanaq (rimayninkunata mishkillawiyarqaa).

Leoncioqa mayuta rikarqan. Yakunkunaqa qaparipa pallariq chakatapis laqchaqyashpa. Niykur hirkachaw murukuykunata rikaparqan, intina hankakunachaw (rahukunachaw) rawrakuykarqan, hinaman naanikunapis karukunachaw ugrakaqna (kay kaway patsapitanachi aywallaa nikan mayuman hiqarkunanpaq nishpa yarpakacharqaa).

Niykur tuksiykamarqan rikayninllawan. *Piña* tuurukunanawpis patsaypa rikaanakuykuyarqaa (imanawmi piña rikayniikuna karqan). Niykur, asikuqnaw piñashqa nimarqan:

—iHaa, karahu!, ¿munanqaykita qunaqpaqchi yarpakachaykanki? Wañunaatachi munanki Hermilindawan kakunaykipaq, ishkanchiktataq hiqchipaamanchik, hinamanpis piña tuurukunatanawpis maqachimanchik, aw? Chay (tsay) munanqaykitaqa manami qushqaykitsu, sawaypuukana.

Niykur taytankunata rikaykur nirqan:

—Pampatsaykallaamay taytallay, pampatsaykallaamay mamallay, llapanpis ardayllami kashqa.

Kutirninga pintiypanaw purir qallaykurqan. Awkiskunapis llatapankunapa rakchanta pichapashpa aykuyarqan, washaninllachaw ratashninkunata ayllushpa. Upaallaarirqaa ashmaapa waskanta wankushpa. Hermelindapaq yarpaarirqaa, paypis Limaqta aykushun nimarqanmi “kuyamaptiykiqa, Limaqta aykushunri” nishpa.

Huk raatulla chikirirqaa.

Qichwaman tikrachi: Cervantes Julca Guerrero
“Tantas amarguras por ella” en *Los hijos de Hilario de Macedonio Villafán Broncano*

Tiyu Linu imanaw Trujillo suyuta riqin

Tiyu Linuqa quyapaypa inti mashtarishqachaw putriru kaqpa purikachaykaanaq, niykurna patsaypa humpiwan shututikar kallkiman chaarinaq. Shumaq chuya yakuta rikarna munapaanaq, huklla qalapaachukurirna wayawkuna (ramrashkuna) hawanchaw pukyuman ullurkurqan. Armakuykaptinna hanan wayrachawna waqachaqta wiyarqan, ñukirkunanpaqqa huk hatun kuntur llatapanta rikashpa paariqaqta rikaanaq. Imanaw karay nirqan, ¿imatataq kayqa munan?, kayqa wañukushqami nikanchi, ikananmi chayqa rikaykamanqa!

Upaallalla yuyanaq, niykur kuntur aywaykaqta kunkapiq chikutiykamunaq. Kuntur manchakaykunaq, niykur pallarir paarinaq. Tiyuqa charirkuyta munanaq, ichanqa (itsanqa) kunturqa chaynawta pallarirkunaq, qalapaachu kaykaqta. ¿Kananqa imatataq ruraa?, lluganqanyaq ninaq, putrirupawan wasikunapa hananpa paarinqanchaw. Chachaq charikunaallanami nishpa yuyaykaq (yarpakachaykaq). Chaychaw manchakaykunaq, niykur qaparir qallaykunaq: ¡Kulchunkunata mashtaykayaamuy... kulchunkunata mashtaykayaamuy! Runakunaqa imataq kallan nishpa yarqupakayaamunaq, raraman ñukiyni niyaanaq: kampanillakunachaw *San Gabriel Arcángel* nishqanta nishpa, niykur mana wiyaqtukushpanawlla qunquriyaanaq...

Paariypa paarinqan mishkiparkunaqna, chayllamanna yuyarinaq: waskapa kunkanyaq lluganaq, niykur mañakunaq, rarallapiqpis, Trujilluta riqiykachinanpaq, maa payqa Ascopekamalla chashqa kanaq (riqinaq). Kunturqa mañakunqanta ruranaq, chisiman (tardi nishqanman) chaaraykaptinna, kikin ishpakunallachawna hitaraykaqta haqirinaq, maa tiyu watunta hurqanqanyaq.

*Qichwaman tikrachiq: Cervantes Julca Guerrero
“Cómo el tío Lino conoció Trujillo” en Cuentos de tío Lino de Andrés Zevallos*

Ishkay kuti kikin pushpukunallata

Tiya Chuspe almursapaq pushpukunallata arukunaq (yanukunaq), yanta pishinqanraykurna chawatanawllana hurqarinaq. Mikuy uurachawna tiyu Linuqa hinanpillana millpurkunaq (ñuqtarkunaq), hina wakin kirunkuna mana kanqanraykur kachurqanpitsu alliqllaqa. Raatuninllatana ismanay chariptin (tsariptin) pirqa qipanllachaw ismarinaq. Chisi uurana chaychaw huk tuku kayqaqna hinanpin pushpukunataqa mikukurkunaq.

Chisina, tiyuqa illapanta charirkur tuqlaq aykunaq. Chaychaw kayqaq tukuta ipun! Illapaykur wañurachinaq. Niykurna Chuspe arunanpaq apanaq. Chisina kaptin hinaman yaya mañakuy (risakuy) uurana kaptin tiyaqa rasraslla llushturinaq.

Raatuninllatana tiya Chuspeqa tiyuta mirindananpaq (chisi mikuyman) qayanaq, chaychaw triquta arustawan tuku guiso nishqanta huk matichaw qaranaq.

—Kanan chayqa kay pushpukuna alliq chaykushqa (yanukaykushqa)— nirqan tiyuqa.

—Maypitaraq chay pushpukuna —yaskinaq tiya— awmi, triqu arusllatami arukurquu, chay tuku apamunqaykiwan.

—Chaypinqa ñimanawtaq kay? —nirqan pay, mikuyta kucharanwan kuyuchishpa— ñichapis qunqaykurqunki tukupa uushin (ukshin) hurqayta?

—Chayllachawna piñashqa qaparipa pintiykurqan— iManaku rikanki, karahu, mikurachimarqunki, ishkay kuti, kikin pushpukunallata.

*Qichwaman tikrachi: Cervantes Julca Guerrero
“Dos veces los mismos frijoles” en Cuentos de tío Lino de Andrés Zevallos*

Utishqa ashnukuna

Huk kutimi tiyu Linu Ascopepita shamunaq ashnunkunaman qipinkunata shawakurkur. Algarrobalpa kaykaayaptinna ashunukunaqa utishqana kayaanaq, chayllachawna qipapuraanakur hitakar qallaykuyaanaq. Mana imatapis rurayta yachar, tiyuqa yarpakachaanaq, chayllachawnashi yarpaarinaq:

Alhurhanpiq mirkapan uchuta (utsuta) hurqarinaq, niykur qatsarir llapan ashnukunapa chupankunata qalirkur qatsashqa uchuta (utsuta) uqitinkunaman yakakacharkunaq.

Huklla maakurir ashunukunaqa ayqir qallaykuyaanaq tiyuta hitaraykaqta haqiriykur.

Colgaderapa kaykarna ashnukunataqa rikaanaqnatsu, payqa aqtukashqana ayqiypa utiyinwan kanaq...

¿Kananqa imatataq ruraa? —ninaq— chayllachawna yarpaarinaq, kikinpis huk qatsashqa uchuta (utsuta) yakakurkunapaq. Churakurkuptin patsay, kwitinaw yarqurinaq. Naaniqa quntatakunaq paypawan ashnukunapa ayqiyninkunawan hinaman aqtuqashqa ayqiyaanaq...

Naqana wasinman chaykarnashi, tiyuqa warmin Chuspeta qaparipa qayakuykunaq: ¡Harkay, harkay ashunukunata, ñuqaqa pasakuumi...!

*Qichwaman tikrachiq: Cervantes Julca Guerrero
“Los pollinos cansados” en Cuentos de tío Lino de Andrés Zevallos*

Wachi walluytupa yurikuynin

Wachi walluytupa hinaman sacha siqiy aw munti walluy shutiwanpis riqikanmi, Hatun Waylas Raqrachaw yurirqan, kay hatun kallkiqa hirkasapa karqan. Hinaman hatun shumaq hankankunapitawanpis hatun mayunkuna kapuq, patsankunachawna achka purun ashmakuna, hinaman tukuy laaya sachakunapita nitishqa kaq.

Chay huni sachakunapawan kallkikunapa chawpinchaw huk hatun yurasapa sacha hiqanaq, chayqa Pumakayanpa ñawpanllachaw kaq. Kapulii kanaq, kay sachaga chay (tsay) wichay (witsay) patsakunachaw hapallanlla kaq, tukuy mishkiq wayukunata wachaq.

Chay aywaq patsakunachawqa manchanaypaq usya kanaq, achka sachakuna tsakirillayarqan, chay (tsay) hatun usyachaw huk hatun kapuliilla kawanaq. Llapan llaqtachaw taakuqkuna chay hatun manchanaypaq usyapiqqa nakayaanaq, paykunaga murukuyllawan, ashmakuna waatakuyllawan kawallaayaq. Llapankuna patsaypa uyu kayaq, wakinkunanaqa mallaqaypa wañupakuykallaayarqan, chaynaw llakikuychaw kaykayaptin, huk allaapa kallpayuq shumaq wira warmi kanaq. Llapan taakuqkunaqa tsaki watsillata, chakishqa (tsakishqa) raprallata mikuyaq, maa payqa kapllallikaq (fresco nishqan) wayukunata (luklikunata) mikuy, ñimanaw? Maa paytaqa huk machaqway yurasapa kapuliipa sikinichaw kawakuq mikuynin ququq (qarakuq).

Chay hatun sachapiq machaqwayllami llugarkur wayukunata hurqamuq, chayraykur kay shumaq warmiqa paypa yanasan tikrarinaq. Chay kallpayuq shumaq warmiraykur, llapan taakuq runakuna imanaw nishpa tapunakuyaq, chayraykur chay (tsay) shumaq warmita llapan ruranqanta qatipayaq, maa kay warmiqa machaqwaywan pakayllapa (ratakuyllapa) rimakuq, machaqway wayunkuna qunqanraykur, wakin mallaqashqa runakunapis wayunkuna mañakuq ayqiyaanaq.

Allaapana mañakuy kakurkuptinna machaqwayqa sachapa punchanman llugaq wayukuna hurqaq, llapanpaq mana tinkuptinna sachapa puntanchaw wichyar qallaykunaq, niykur hanan patsaman paaripa aykunaq, chaychawna yuraqas pukutayman tikrarir hunishta (hanan patsata) chaparamunaq (tsaparamunaq), chaynawpa tamyaga yapay kutiramunaq, llapan suyuchaw tukuy murukuykunapis wacharamurqan llapan runakunapa kushikuyninpaq.

Taakuq runakuna chay yurasapa kapuliipa puntanchaw haqishqa wayukunata rikaykur allaapa kushishqa, qutsushpa (takishpa), tushushpa, makinkunapiq charinakurkur ruyruta ruraykur sachachaw tumayaanaq, niykur walluriyaanaq, hinaman mikuyananaq llallinakushpa charipapakuyaanaq, mikurnin tiqnapakurirna murunkunata wakman kaymanpis hitariyaanaq. Kay hitashqa murunkunana hiqarayaamunaq, chaynawpa llapan suyuchaw achka (atska) kapulii karamunaq, manana ñawpanawnatsu tukuy wayukunata quyta munanaqtsu, manachayqa quchukashqa yanallatana quq, taakuqkunana chayta (tsayta) kapuliipa shutichiyaanaq.

Qipamanqa wachi walluytu aw munti walluyqa patsakashqa ñawpa patsachawnaw kashqanraykurmi, chayraykurmi kananqa llapan watakuna kapuliiwan wachi walluyta rurayan. Chay (tsay) kapulii hiqanqanqa kanankamami kapulii kuchu shutiwan riqiqan, kayqa Waras llaqtapa Soledad Barrio nishqanllachawmi, Pumakayanpa ñawpanllachaw.

*Qichwaman tikrachiq: Cervantes Julca Guerrero
"Origen del Wachiwallito" de Vicente Martín Córdova Flores*

Kuntur, atuq, puma, wanchaaku

Huk kuntur nikaakuyllapa (*entretenidamente* nisqan) pinkullunta puukanaq, atuqna witipaanaq.

Napakunaq.

—Winchis, tiyuy— ninaq. iImayqa shumaq puukanki!

—¿Awchaa? — kunturqa nikachashpa (haqaachishpa) yaskinaq.

—Yachaykachimay, tiyuy— mañakunaq.

—Tijimpuu kantsu— yaskirqan kunturqa.

Atuqqa allaapa mañakuykunaq, nikanqantana aanirinaq.

—Huk kaahatawan huk pinkulluta apamunki.

Atuqqa, kusishqa wasinta ayqinaq. Naani aywanqanchaw, mana qunqananpaq, kutipar kutipar aywanaq:

—Kaahatawan pinkulluta iKaahatawan pinkulluta!

Sikyata (yarqata) pintir chay (tsay) shutikunata qunqakuykunaq. Kunturman kutirqan yarpaachinanpaq. Qaparipawan wichyashpa yapay ayqinaq. Sikyata (rarqata) pintinqanchaw, yapay qunqakuykunaq.

Chaynaw qunqakuykaq chunka ishkay kutina. Tiyunqa, allaapa piñashqana, ima apamunanpaqpis nirqannatsu.

Llakishqana yarpakachashpa uuranpin taakuykunaq, yarpayta tiirar. Niykur allaapa kushishqa shaarikurkunaq, qaparishpa:

—Nimashqa: “Maraytawan tunaytataq”.

Chaynaw nishpa wayranawpis wasinta ayqinaq. Mamanqa maraytawan tunayta hurqananta haqirqantsu. Allaapa mañakuyninwan, waqayninwan ishkan rumikunata apakunanpaq aanirinaq, chayqa triqutawan machkan aqakunan kanaq.

Allaapa lasaq waytinnin (kataynin) kaptin, rarqaman char, pintinaqtsu. Imanaw karpis pintiynunaq, ichanqa wak kuchunman lluchkaykunaq (lutsakaykunaq). Chay (tsay) lasaq tañuyninwan wañurinaq.

Kaychaw rikanchik imanawmi pumata ulipanqanta (llullapanqanta)

Puma huk tuuruta mikukuykaptin, atuq watukanaq, mullan (*sobrino* nishqan).

—Ah tiyu! Nirqan iIma qapaqchawtaq (hatun kaychawtaq) kaykanki! iAyka aycha (aytsa)!

Pumaqa chaychaw kananta munanaqtsu, chaychaw mana kananpaq ichik aychan qaraykunaq.

Atuq mishkilla mikunqanyaq, huk lluta rurayta patsaanaq. Pumata parlapaanaq.

—Qaratsanta iñishinkiku?

—Manami— pumaqa nirqan.

—Ari tiyuy, huk ashqun (aqshun) ruraytami munaa. Tamyapaqwan alalaypaqmi alli kanqa. iAlli shumaqmi kanqa! iWarmiykipis shumaq yakaranqaykita rikar kushikunqami!

Kushishqa kar, mullanpa (subrinunpa) yuyayninta aaninaq, chayraykur huk aptay aychan (aytsan) qunaq.

Mikurirna, atuqqa ruraymanna churakaarinaq. Ashqun rurashqana kaykaptin pumata yakachirqan. Chay (tsay) alli rurayninqa hatun mikuywan raymikarqan (sumakarqan).

Waraaninqa, pumaqa tuqllaq yarqunaq. iAllaapa shumaq ashqunqa kaq! Kushishqa kanaq, rasunpaypa alalayta maakunaqtsu, tamyapis uquqtsu. Maa intiwan chayqa chay (tsay) qaratsan tsakir qallaykunaq. Chay (tsay) ashqunqa kurkunta wankukar qallaykunaq kuyuchinaqnapistsu.

Achachaypa mirayninwanna, qaratsaqa patsaypa tsakirinaq, chayna pumaqa tsapakaariqta maakunaq. Chayraykur siqikaarirqan chay ashqunpita yarquyta munar, atuqta ashar kanaq. Rurarqan rurarqan mana llallinaqtsu. Wañunaykaqna chikupiq mayuman pintiykunaq, huk shukukuyman (muyu wayra) hiqarkur chapakaarinaq (tsapakaarinaq).

Mana alli atuqqa imanaw puma wañunqanta huk ratakunallapita rikarqan, pahupa (viuda nishqanpa) wasinta aywanaq, niykur tiyun wañushqanta ninaq. Manaraq wañukur haqipunayki qampaqmi kanqa nimarqan. Chayraykur, pumapa warmin, unaypa atuqpa warmin karqan.

Wanchaakuwan imanaw mana llallinganta rikanchik

Huk wanchaaku sarachaw nikachashpa shaykaanaq, puka qasqunta rikaachikur. Atuq purikachaptin, chaynaw qasqun kananta munanaq. Witirkur shunqun waylluyqanta ninaq:

—Winchis, tiyuy Wanchaaku. iAllaapa shumaq qasqu!

Kay pishqu chay napayninta payllaakuq, niykur nikachashpa shaaraykaq.

Atuq imanaw puka qasqun ruranqanpaq mañakunaq. Unay patsapa mañakuykaq, ahayashqana wanchaaku ninaq:

—Mullallay (*sobrino* nishqan), huk wayti (katay) yantawan, puspuruwan waray shamuy.

Waraanin, Wanchaakuqa huk uchkuta uqtichinaq, chayman yantata churayaanaq. Niykur yaykuy ninaq. Wanchaaku shumaq kallikaa IPTIN punkunta chapanaq (tsapanaq) niykur kayaykunaq. Rawray qallayku PTIN atuqqa nanaywan qaparkachaanaq:

—iTiyullay Wanchaaku! iTiyullay Wanchaaku! iPukayashqanami qasquu! iHurqayaamay kayakuykaanami!

Ardaylla mañakuyllanqa kanaq. Pishquqa asikachashpa paaripa hiqarinaq.

Kunturta mana llallinqanta rikanchik

Huk kuntur, huk qaqachaw shaykur, hirkakunapa kaqninkunata rikapaykaanaq, hinamanpis kushishqa kaykaanaq sitwachaw shumaq patpan yarqunqanraykur.

Atuq witiparqan, napakurirna ninaq:

—iAllaapa shumaq waqta kapushunki, tiyuy ihankanawpis allaapa yuraq!

Kunturqa wiyarir; puqlakashqa (piñashqanawpis) yaskinaq:

—¿Shumaqku?

Atuqqa shumaqmi nirqan, chaynaw waqtaa kanantami munaa.

—Atinallami (hawalla)— nishpa pishquqa nirqan. Munaptiykiqa yanaparishqayki.

Chay ampi hirkata lluyayaanaq, hankayaq (rahuyaq).

—Yuraq waqtata munaptiykiqa, waqtapami hankachaw mashtakanki— nishpa kunturqa ninaq.

Atuqqa, kushishqa hankaman mashtakaarinaq. Unayllatayan kunturqa tapuq alalaachinkunkiku nishpa, manami yaskiq. Allaapa yuraq waqtan kananta munanaq, manami alalaachikuutsu niq. Uura-uura chaynaw kakuykaq. Paqasna kunturqa yapay tapunaq. Atuqqa paqwayna manami ninaq. Patsa warayninchawqa yaskinaqnatsu. Maa wanurishqana kanaq.

Qichwaman tikrachiq: Cervantes Julca Guerrero
“El cóndor, el zorro, el puma y el wanchako” de Wilfredo Kapsoli y Helí Ocaña

Atuqwan kuntur

—Kumpaa —nirqan kuntur—, éraymimanku aykunchik?

—Aykushun —yaskirqan atuq.

Kunturqa yana punchunta alliq awanaq, yuraq wuhandanta allicharqan (altsarqan), niykur atuqpa matankanman chacharkur paarirqan.

Atuqqa hirkakuna intiwan chipapiqta rikaanaq. Usha patsachaw kar iichupis qarwashyashqa kanaq. Umana, anqasyashqa hunishkunana (hanan patsakunana) pallay killachawnawpis kaq. Lluqayanqanchaw allaapa wayraykuq (ayraykuq). Atuqqa alliq charikunaq (tsarikunaq), ñawinta wichqarkur unayllatayan alalanqanraykur waqaq.

Hunishchawna huk tuku kasakunaq, llapan pishqukunana raymin rurayaapurqan. Wanchaakukunana pinkulluta puukayaq, paryakunana (qiwillakunana) tinyakunata, wiskurkunana patsata pichayaq... Llapan raymichaw kayaq.

Atuq chaarirninga manchakashqa tikrarinaq. Umachawqa patsallachawnawlla llapanpis kanaq. Tukuy laaya sachakunapis kaq: ramrashkuna (wayawkuna), kullashkuna, kiswarkuna. Quchakuna, hirkakuna, mayukuna. Imapis pishiqtu.

Chay churakayman (kasakuymán) llapan pishqukuna patsapiq chaayarqan. Chaychaw hirka qaqchupis qumir piqashqa kaykaanaq, pitqushpis qallwash kunkanwan, hallqa lliqllishkunapis. Llapankuna. Achka kacharishqa pishqukunata rikaykur atuqpa shiminga yakuyaarillarqan.

Atuqla chusku chakishqa ashma kar, llapankuna manchakashqa rikaraayaq. China rukus aswan apapunaq, maa payqa chayraykur raymi ruraqnawpis tikrarinaq. Wankar wirushpa huk chakillawan qachwarqan (tushurqan).

Churanakuy raymi ushakaariptin llapankuna wasinkunata kutikuyarqan. Huk kutachawna atuqqa machashqa (upyashqa) quryakuykaanaq. Alli kaq yanaqinna witrqan riyachiqnin. Kumpaa uuranami, ninaq. Atuqqa quryakuykaanaq mana maakushninpa.

Kunturqa piñashqa tapsikacharkunaq. Puñuy sikiqa piñashqa riyarkamunaq; kunturta qaparipa ashanaq, niykur yapay patsachaw kuchpakaakurinaq. Kunturqa hapallanlla uraamurqan.

Patsa waraypa alayninwan atuqqa riyamunaq.

iAnanaw, waqarqan, haqirayaamashqa!

Qaarapa raprankunata achkata aylurqan, chaywan hatun waskata awarqan, kiswarman watarqan, niykur urar qallaykamunaq.

Waskaqa wayrachaw allaapa manchakaypaq kuyuykuq. Ishkay makikunata, ishkay chakikunata atuqqa uraamuq. Imaypis mana chaamuqtanaw niraapukurqan. Chaychawna huk rukuswan tinkurinaq.

—Winchis, atuq —naparqun.

—Manapis waskaata kuchkunkiman, supay —allaapa piñashqa atuqqa waqyarqan (anirqan).

Chay wiyayninllawan rukusqa waskan kupchuyta munanaq. Atuq mana rikaa-nanman, awqaananman llugarkur munanganman kuchkukunaq.

Atuqqa ishkay makiypa, ishkay chakiypa uraamunaq. iAa, ras uraa! —qutsuq—. iAa, raslla!... hinallachaw patsata rikarkamunanpaqqa intukashqa (shuntukashqa) witiqta rikaanaq. Chayraq mana alli kayninta maakunaq.

—iHakuta mashtay!

—iHakuta mashtay!

Llapan kallpanwan qaparinaq. Kaynaw nishpa, ialli runakuna, hakukunata mashtayay! illapayki mashtayay, hiqamunaapaq!

Chay qapariyninta wiyar, chakra runakuna wayinkunapiq yarqayaamunaq, plaasa chawpinmanna achka (atska) hakukunata, punchukunata mashtayaanaq, hunishpiq shamuqpaq. Hiqarkamuptinna, chuulukunaqa atuq qanqanta rikarna, payqa hakakuna suwakuqtaq, murukuykunata mana alli yarquchiqaq nishpa llapankuna shukshuwan wirukacharkuyarqan.

*Qichwaman tikrachi: Cervantes Julca Guerrero
“El zorro y el cóndor” en Cuentos y leyendas del Perú de Arturo Jiménez Borja*

Kakaramaq

“Achka waranqa watakunana aykushqa kanaq, patsaqa ampillachawraq kakuykaq; maa huk qapaq shamuykur chay (tsay) llapanta tikrarachinaq”. Chaypinqa yurirayaamurqan: Hanan (hunnish), Kay Patsa (patsa), Uku Patsa (patsapa rurin). Hanan patsachawqa qusikuna (qamlas anqaskuna) yurimurqan. Inti, Killa, quyllurkuna, tilapya (tilawya), illapa.

Kay patsachawna yakukuna, hirkakuna, hankakuna, rumikuna, hinaman ashmakunawan sachakuna yuriyaamurqan.

Uku patsachawna, puwaq yakukunawan kurukuna. Qipamanqa, kay patsachawqa, runata kamarqan, maa payqa kamakuqpaq piñaq mana imatapis rikar, llapanpis arwallachaw kakuq, hinaman alliqllaqa yuyaynintapis wiñachinaqtsu. Kakaramaqa ichik qapaqmi kaq, payqa runakunata ankupaq, chayraykur kushikuy kananta munanaq. Huk riprayuq (sipsayuq) kawaqman tikranaq. Hanan patsaman paaririr achkitawan ninata suwamunaq. Chaypita kutimi runakunaqa hatun patsa kanqanta rikaayaq, ninata iñiyta, Ninami yayan karqan. Patsaypa piñashqana, Wiraqucha, Kamakuq, Kakaramaqa nikachayninta muchuchinaq (punyanaq), huk Guacharo shutiyuq wamrata apachishpa, maa payqa mana alli musyaqman tikranaq, kikin mamanllata wayllukurkunaq. Huk mana alli hunaqna, imanaw yurishqanta musyayta munar mamanpa pachanta kicharqan.

Hanan patsapita manchaypaqnawpis tilapyakunata, tanrarakunata kachakaaramurqan, hinaman pachachay tamyakuna patsata apaakuy tsaparamunaq, Guacharo shutiyuqna pishquman ampipa tikrarinaq, chinkaypanawpis (tsinkaypanawpis) hirkakunapa machayninkunachaw kawanaq, chaypiq ampikunallapa yarquq. Chaypiqmi niyan ampillachawshi hanan patsachaw yapyan, chay (tsay) qapariyninqa llakishqa haanikunapanawpis wiyakunshi. Wawqinkunanashi qaqakunaman tikrariyaanaq, patsachaw hamaykaqnaw kananyaqpis rikakun.

Kakaramaq kallpaanaq tikranaq, llakikuy runaman tumanaq. Wiraqucha, makiinaqtanaw rikar, Nepeña ñawpanllachaw huk qaqaman watanaq, chaychaw hunaqhunaq huk hatun kuntur mikukurkunanaq wañuchiyta munanaq. Anqash suyupa qullanman hina anti kaqman, Waris shutiyuq hatun runakuna kawayaanaq, paykunaga umalliq Wantar nishqanta allaapa kuyaykuyaq, kay umalliqqa llutaypa kallpayuq kanaq.

Hinaman kay runaqa Kakaramaqa wawqin kanaq, chayraykur mana alli kawakuynin shunqunta nanachinaq, chayraykur akusay kunturpiq qishpirachirqa (hurqarirqa), antipiq kuntiman paariyninchaw kadiinashqa runata nakachillaq, chaynawpa allaapa mallaqayninta tallpurachinanpaq.

Wantar tuqllayta munanaq, maa chay (tsay) munanqanta llallirinaq.

Llallingan kushikuypiq llaqtanta lliwkita (trofeo nishqanta) apanaq, Warikunana wiñaypaqna kakunanpaq rumichaw kurkunta siqiyaanaq.

Wantar, huk kuntur chikunpiq mana yarqunanta munanqanraykur, tita rikrapa kallpanta iñishinaq ishkay qaqash hatun pirqakunata qullanapiq chinchaykama shaarichinanpaq, kananqa chaykuna Yuraq hirkakunawan Yana hirkakunami kayan, chaychawqa hatun kayninwan harawipa yarpayninmi karan.

Chay patsapiqnami runakuna niyan, kunkturkuna Yana Hirkata chimpaaqa kallpaanaq tikrayan, hinamanpis Chalapa achachaq aqukunaman llakikuqllana wañukuq aykuyan.

Warikuna umalliqnintawan Wantar yayanta imaykamapis kawakuyaananpaq, huk hatun timpluta shaarichiyaanaq, pirqankunachaw llapan awtsankuna (llalliyninkuna) rurayanqanta siqiyaanaq. Kay timpluqa Chawpinchaw kanaq, qapaq chawpi, chaychaw mañakuyaanaq.

Kakaramaqa Nepeñachaw mañakuynin kaq. Timplunqa huk qutu hananchaw kaq, chaytaqa awkiskuna “inkantumi” niyaanaq, chay (tsay) qutuman llugayaptin wankar (kaaha) hananchaw purikachayanqannawpis qatsatsaq. Pampa killa ampichawna, kadiinashqatanaw Kakaramaqa rikatyaayaq, chiqllayaq (tsiqllayaq) hatusaq huni yuraq saprayuqta.

*Qichwaman tikrachi: Cervantes Julca Guerrero
“Kakarama” de Augusto Alva Herrera*

Warikunapa qullanan willakuynin

Yuriyninchawqa qushnilla kaq, paypitami Patsapis yurirgan. Warikunaqa Uku Patsachaw kawayanaq (patsa rurinchaw) chaypiq Anti hirkakunata puukaykayaamurqan. Amarukuna (machaqwaykuna), hirkakunapa qatsankunapiq patsa rurinpa yarqayaamunaq, qushniman tukushqa, hinaman tsikanman (hatunman) tikrashpa: pukasapa, qalapaachu, hatun kirushqa.

Huk kutimi chikinakuy karqan Uran patsawan (patsa) hanan patsa (hunish) Warikunaraykur, qallananllachawqa, Waylaschaw yachayaanaq, chayna Amarukunapa Waylas Raqran ishkaيمان rakikaarinaq, ñawpaqa hukllaylla kanaq. Waylas Raqra yuririnaq, llutaypa (lutaypa) tamyawan yakuqa paqway (limpu) tinkurinaq, chaynawpa apaakuy Warikunapa patsanta tsaparinaq, chayraykur Anti kaqman aywayanaq, chaynawpa Chawintawan Marañun kallikunata llaqtachaariyarqan (markachaariyarqan), hinamanpis Waqrachukukamaran chaayarqan. Kay Warikunaqa sinchiyuq, allaapa kallpayuq kar, yaqariyaanaq niykur runakunaman, ashmakunaman, sachakunaman tikrariyaanaq, llapankunami Warikunapiq yuriyan, kayqa kallpayuq patsapa Yayankunami.

Patsa yuyayninqa Yayaman iñikuyninmi, kayqa imaypis mana rikashqanawmi. Patsapa kaqninkunaqa qushnipitami (quyaypitami) rurayashqa (kimsaq ilimintukunapitami), chayqa qushninawmi, Warikunapa Uku Patsa haanikunapiq yarquyan, niykur hatusaq pukakunamanwan qalapaachukunaman tikrayan, chaywan patsachaw kawaykuna yuriyan, chay (tsay) hatusaqwannami runakuna, ashmakuna, sachakuna yuriyan, ichikllapis Warikunapami kapun, hinamanpis runakunapa yuyayninkunapis.

Lluta kallpapis hatun purun mishikunatami yupaychan (yupaytsan), chayraykurmi imanir Chawinpa chakra runankuna Waripa mishintanaw yupaychaachiyen (yupaytsaatsiyen) hina waylluyan. Kananyaqran Warichawqa runayashqakunata rikakun, runakunapa piqankunachawpis (umankunachawpis) mishikunapa kirunkunapis rikakunran, rumikunachaw siqishqata, chaypa ima ninankunata alliqllaqa riqikanraqtsu.

*Qichwaman tikrachi: Cervantes Julca Guerrero
"El mito de los Huaris" recopilado por Santiago Antúnez de Mayolo (1946)*

Piwinchay

“Piwinchayqa” ichiklla patpawan (plumawan) pishqumi. Alay patsa ampikunachaw rahu alalaytanaw maakun, chayraykur llakishqa qaparin: “ialalaw, alalaw!” niykur shuntutawan (pirwatawan) millwata ashin llatapan (llachapan) awananpaq, hinamanpis qatan rurananpaq.

Hunaqqa chaaramun, intipis hirkakunata achacharachin, piwinchaypa kurkun kachakaarin, niykur sipsankunata (riprankunata) kicharir kushishqa pampakunapa paarin intipa quñunta maakushpa, patsapa inkantunkunata, kawaypa kushikuyninta... puchkaytapis (putskaytapis), millwatapis, chisi alalaypaq uryaytapis paqway (patsaypa) qunqarin.

Ampi chaaramun piwinchayqa yapay, uchkunchaw hakullikashqa (muschkikashqa), alalaypita tsuksukuykar qaparin: “ialalaw, alalaw! Waraymi chayqa mana qunqayta llatapaatawan (llachapaatawan) qataata awashaq”, chaynaw nikar waraaninqa, yapay yapay qunqarin.

Piwinchaynaw achkami munayanqanta ruray munaqkuna kayan, warayqa imatapis rurakantsu, imaypis qunqakuykaayanlla...

*Qichwaman tikrachi: Cervantes Julca Guerrero
“El pihuinchay” de Manuel Lora Camones*

Hunish atuq

Huk warmishi kanaq. Quwanllawan yachaq. Huk hunaaqa quwan illaakunaq, huk waynallana uqakuna allaychaw yanapanaq. Uqata allaykaayaptinllana ampiyrinaq. Mikuyta raslla aruyaanaq niykur patsaakuyaanaq (warmipa wasinchaw). Warmi waynata ninaq: “chaychaw hitakay niykur puñukuy”. Manami puñullaashaqtsu chaychawqa” nirqan waynaqa. Warmi tapurqan: “¿Maray kutachawchi puñumunki?”. “Shutichiyaamaanqa ‘maray kuta, maray kuta’ yaskirqan payqa. “¿Chay (tsay) tiyakunachawchi (hamanakunachawchi) puñumunki?”. “Shutichiyaamaanqa, ‘tiyakuna, tiyakuna’”. “¿Tullpapa punkunchawchi puñumunki?”. “Shutichiyaamaanqa, ‘tullpa punku, tullpa punku’”. “Chaypinqa ¿punku chakinchawchi puñumunki?”. “Shutichiyaamaanqa ‘punku chakin, punku chakin’” nirqan waynaqa. Chayraykurna warmiqa tapunaq: “wasiykichawqa ¿maychawtaq puñunki?”. “Ñuqaqa puñuu mamaapa pupun hanachawmi”. “Chaypinqa ari, pupuu hananchaw puñuy” warmiqa aanirirqan, maa haqirinaq pupun hananchaw puñunanpaq. iShumaq shiqutachi rurayarqan! iImataraq rurakuyarqan!

Chayllana quwanqa kutirinaq. Punkuta qayakurqan: “ikichamay! ikichamay!” “Llaawita tariitsu, llaawita tariitsu” nirqan warmiqa. Ardaypanachi punkuta llaawiwana wichqarqan. Maa waynaqa warmichaw tinkikashqa kakunaq. Atuq kakunaq, manami waynatsu kanaq. Atuq (kikin atuqpa shutin) maa warmipa chankanpiq shawaraykaanaq. Payqa llallinaqtsu hurqayta. Chayraykur warmiqa huk kuchilluta ashinaq niykur atuqpa raninta ruqurinaq. “Payqa waqachashpa pintiykurqan” “iAw, mana manchakuq!” ¿imanaw mana manchakuqtaq kayqa yaykushqa? imana manchakuq karahu! nirqan warmiqa. Niykurqa, warmiqa ranita makinwanmi hurqanan kanaq ari. Niykur waraaramurqanna. Waynaqa hirkapiq qayakuyqaq: “iuaata qumay!, iuaata qumay!”. Quwanqa warminta tapunaq: “¿ima uqantataq quchirquunki?”. “Qanyanmi uqa allayman yanapamaqnii shamurqan, manaran qillaynin qurquuraqtsu. Chaychi qayaykaaman” chaynaw yaskinaq payqa.

Chaypinqa warmi uqakunatawan ruqushqa ranita ruripanman ayllunaq, niykur waqtata apakunaq. Atuqpa raninta mayu kuchunman hitaq apanaq, niykur yakuta apamushpa kutimunaq. Niykur huk chakwaspis mayuta aywanqanchaw chay (tsay) uqata tarikunaq. Arunanpaq wasinta apakunaq. Marayman shaqtanapq churanaq, maa uqaqa chankan rurinman ras pintiykunaq. “iImayka rakchataq kay uqaqa! Qapariykunaq niykur hitaq apanaq. Niykur unaynintaraq atuqqa raninta tarinaq. Ayllukurkur aykunaq.

Hirkapa puntanman llugaykur laqayta munanaq. Huk kunturqa rarapiq rikaraykaanaq. Hirkapa puntanman rataykur tapunaq: “Aw, Lari, ñimatataq ruraykanki?”. Lariqa yaskinaq: “mamaami yanta aylluq shamuchimashqa, haachawanmi raniita ruqukurquu niykur laqayta llalliitsu”. Kunturqa ninaq: “huk malta uushaa apamuy, ñuqami laqaramushaq”. Ninqannaw atuqqa huk malta uushata charirkur kuntur mikunanpaq qunaq. Chayraykur kunturqa ismayninkungwan raninta laqarkapunaq. “ñMaytataq aywaykankiqa? Tapunaq atuqqa. “Ñuqaga hunishtami aywaykaa, chaychawmi huk hatun mikuy kanqa, hatun mikuy ari”. “Malku, ñuqatapis manaku apakamankiman?” tapunaq atuqqa. “iAa! imaymanraq yakakankiman qam! hunishchaw hatun mikuyqa kimsa hunaqmi kanqa”. “Ñuqallatapis apakamay” yapay mañakunaq atuqqa. Patsachaw kakuyta munanaqtsu hina akusanaq: “Malku, ñuqatapis apakamay, ñuqatapisri”. Chayna kunturqa ninaq: “imanapis maypapis ayqipaykamankiman! hatun mikuyqa kimsa hunaqllami kanqa. Niykur llapanta haqirirmi aykushaq”. Manami maytapis aywashaqtsu; miisaykipa chakinllachawmi kakushaq, tulluykikunata kuchkukur. Chayllachawmi kakushaq tulluykikunata kuchkukur. Manami maytapis aywashaqtsu” ninaq atuqqa. “iManapis mayta aykuykiman!” yapay atuqqa atikanaq niykur yaparqan nir: “hatun mikuyqa kimsa hunaqllami kanqa, manami unaypatsu kanqa”.

Hunishchawqa, kunturkunapaq hatun mikuynin kanaq. Achkaq kayaanaq. Yapay kunturqa atuqta atikanaq: “manapis wakpapis kaypapis ayqikachankiman”. Atuqqa miisapa chakinchaw kaykaanaq. Kunturqa miisachaw taykaanaq. Payqa kunturkunapa yashqan kanaq, umalliq kanaq. Chayraq miisata mashtaykaayarqan. Niykur mikuyarqan. Unayninllatana, atuqqa wakpa kaypa ayqikachar qallaykunaq. Chayraykurmi “Hunish Atua” shutichiyan. Hatun mikuyqa usharishqana kanaq, kimsa hunaqna tinkurinaq, maa atuqqa yurinaqtsu. Chayraykurna kunturqa qayanaq: “Pashku! iPashku!”. Pay mana yuriptinna, kunturqa aykunaq. Llapanpis hayashqana, tsunyashaqna karinaq. Pashkuqa umapiq uraman ayqiq. iMayparaq uranman karqan, imapis uraanapnaq kanaqtsu! Purikachaanaq kaypa wakpapis ashikachashpa. Hatun mikuyqa kanaqnatsu, atuqqa haqiyangan tullukunata yapay kuchkunaq. Niykurqa imatapis tarirqannatsu, chayllana llapanpis kanaq.

Mana mallaqayta hinchikurna, qaypupiq (*hebra* hiilupiq) waskata ruranaq kimsa wasi tinku. Qaypupa waskanwan kimsa wasita tinkurachirna chaypiq warkukaamunaq. Uraachimunaq ichikllapayan hunishpiq, niykur chaypiq shawakaamunaq. Chaypiq warkukushqa uraamunaq. Chay (tsay) uraraykaamuptin huk qaqchu pasarqan. Pashkuqa qaparipa ashar qallaykunaq: “iAw, quru sinqa! iaw, papa qallu! iaw, tihra chakikuna!”.

Ñawpataqa qaqchuqa naaninta qatirqanlla. Chayraykur yapay qayarqan qayarqan: “iaw papa qallu! iaw tihra chakikuna! iaw, quru sinqa!”. Chayraykur qaqchuqa kutiykur ninaq: imanapis ruquriqman!”. Atuqqa mañakurqan: “manami, mananami nishqaykinatsu, mananami kutipashaqnatsu”. Chaypinqa qaqchuqa yapay aykunaq. Karuchawna kanaq. Atuqqa yapay ashanaq: “iaw, quru sinqa! iaw, tihra chakikuna! iaw, papa qallu qaqchu!”. Chayraykurna qaqchuqa kutinaq niykur waskanta ruqurinaq. Ruqunanchaw kaykaptinna, atuqqa patsachaw llapan runakunaman qayakunaq: “rakta hirqata mashtayay”. Runakunaqa, rakta hirqata mashtayanqannawqa, rumikunata quchuyarqan niykur patsaman kashakunata mashtayarqan. Hunish atuqqa chayman hiqarkamunaq. Ismayninkuna pashtayarqan, niykur witsikaarirqan. Chay (tsay) ismaykunapitami Atuqqa mirakaarirqan. Chayllami llapan.

*Qichwaman tikrachiq: Cervantes Julca Guerrero
“El zorro del cielo” de César Itier*

Atuqwan yukis

Unay watakunashi huk yukis tamya rurinchaw, pukutay rurinchaw qutsukuykaanaq. Chaychawshi huk atuq hatun sachalla kallkiman chaykur kushishqa wiyachakunaq.

Yukisqa huk hatun kiswar hananchaw kaykaanaq. Chay (tsay) sachapa chakinman tunkuykur, atuqqa yukista kaynaw qayarín:

—Tiyuy yukis, tiyuy yukis! allaapa shumaq shukakunki (wichyakunki), ñuqatapis yachaykachimay tiyuy, ñuqapis shukakur purikunaapaq.

Yukisqa shunqullanchawqa nikaanaq:

iAtataw aw!, kayqa imaypis mallaqlla kaykuykan. Imanirraq kushikuntsu atuq kayninwan?, kananmi ñuqa yachaykachishaq.

—Waraypaq apamunki watuta, huk watupata (anta kashata), huk ichik shuqushta.

Waraanin alliqla atuqqa shuqushninwan, watupanwan, watuwan chaarinaq. Chay (tsay) kiswarllachaw yukisqa rataraykaanaq. Patsaman ratarirnin atuqqa shiminta hirayta qallaykunaq, pullanman shuqushta churaykurnin llapan shiminta hirarkapunaq. Chaypita atuqqa paqaspa, hunappa chiinakunata wichyar puriq, nikachaykachar, allish tukur, piraq paynaw kanman karqan. Chaynaw kaptinmi yukisqa piñashkinaq, shunqullanchawqa aqaykaachinaq: Kaynaw allaapanami nikachan, yachantsu wichyakuyta, musyantsu imay shukana kanqanta. Kayta alli yarparkur, huk kallkichaw chinkaykur (tsinkaykur) shuyaykunaq. Atuqqa shukar, chiqllatapis (tsiqllatapis) millur, makitapis wikapar kallkiman chaarinaq, chaynaw nikaptin yukisqa, iHu! nir puntaman paariykunaq. Manchakar qayaranqanchaw hirashqa shiminta sikinyaq rachiskinaq. Chaypitami, atuqqa allaapa shimisapa.

*Qichwaman tikrachi: Cervantes Julca Guerrero
Tomado de texto "Kechwata yachakuy" de Francisco Carranza Romero*

Puñukuq ñusta

Willakuyan unay patsapitashi kaykunachaw huk shumaq ñusta Nunash shutiyuq puñukuq. Wisa Cunyacg shutiyuq rikaanaq niykur shunqun ñushtata kuyakurkunaq. Paypaq qapaq wasin shaarirachinaq, chaychaw kushishqa yachayarqan. Shumaq shipashpa taytanna chay (tsay) wayllukuyninkunata maakuriykur piñakurkunaq niykur ashiqninkuna hiqarinaq, chaypaq Amaruta apanaq, huk imaytsikan machaqwayta.

Paykunapiq yarqunanpaq ñushtata pillpashman tikrarachinaq, payna rumiman tukurkunaq. Nunashqa paaripa aykurqan, niykur sacha markaman yaykurqan yanapakuyta ashinanpaq. Wakin runakunawan kutimurqan, ichanqa (itsanqa) Cunyacgtaqa manana tarirqannatsu. Huk ampina, ashiyninpita utishqana huk rumipa ñawpanman hamaq mashtakaarinaq. Maa llutanta musqurqan: Cunyacgpa rimaynin niqta wiyarqan: “Yayakunatami rumiman tikraykachimaananpaq mañakurquu, paykuna wiyallayaamashqami, ichanqa kananqa mananami runaman kutillaanatsu, chaynawllanachi wiñay patsapa kakullaashaq. Qam rasunpaypa kuyamarqa huk hatun hirkaman tikrachinaqta haqiramay, chaynawllanami imaypis warmi kanqaykita charaakushaq (tsaraakushaq)”.

Nunashqa mañakuyninta aanirqan, chaypiqmi hatun hirkaman tikrakaakurqan, chayraykurmi “Puñukuq ñushta” shutiwan riqiyan.

*Qichwaman tikrachi: Cervantes Julca Guerrero
"La bella durmiente" leyenda recogida en Tingo María, Huánuco*

Kimsa tuurukunapa willakuynin

Quyaytashi uushankunata ashinaq. Michiq runa, manashi tantiyaqtsu imanawpami uushankunata uqrakaanaq. Manami yupintapis tarirqatsu. Uywata qishpiq rikaananraykur, hana hirkaman hiqarkunaq. Chunyaqshi llapan pampa rikakunaq. Allaapa qasachikurkunaq, patsaypapis utikashqa kaykaanaq, chayshi machayman puñuq yaykunaq. Warantin hunaqna yapaychi uushaata ashishaq, niq.

Pay hatiranqankunata, millwapitashi rurapakunaq, chaywanshi quñuchikuq. Machaypa kuchullanchaw, niykur kukanta chaqchanaq; chayshi, kuka willanaq, uywankunata tarinanpaqpis, mana tarinanpaqpis. Maynami patsa pasashqa kaykaanaq, michikuq runa, manchakarkunaq. Pakaranqan machaymanshi, shumaq achikyanaq. iShumaqshi tsaqaq patsa wararamurqan! Hana patsa achikyaramurqanna, chayshi manashi, quyllurkuna yupayta atinaqtsu, quyllurkuna achkashi rikakaq. Killashi, hatunkaray rikakanaq, uyruniraq shumaqshi killa rikakaq. Patsa wararamunqanpita llapanshi rikakanaq.

Michikuq runa, maynashi mayarayashqa. Llapantashi yarpachakuq, chaypitanashi, mayanaq tuuru qapachakunqanta, chayshi manchariypa niraq mayanaq, chayta mayarshi, michikuq runa, mancharillawanshi kutirqun. Uraman rikaarinaq, chayshi manchakaanaq. Manashi yanqallatsu manchakuynin karqan. Hana patsashi, allaapa achikyaramuyarqun, chaynaw kaykaptinna, hatunkaray yuraq tuuru rikakamunaq; qaranshi, chillapyaq chillapyaanaq. Chayshi amata chillapyaanaq. Hatunkaray, yuraq turushi, shillunwan, pampata ashpinaq, huyupashi qapachakuq tuuruqa, manchariypa niraqshi, qapachakuynin mayakaanaq.

Raatullaman rikakarkamun qarwash niraq tuuru, niykur yuraq tuuruwan rikanakarirqan, chaypita ishkan tuurukuna muyunakarirqarin, chayllaman charinakarirqan mana kachanakuyipa; ñawinkunapis chillapyaykanqankama, ishkanmi waqranakurirqan, waqrankuna kuchillu niraq kaykarqan.

Chaynaw kaykarqariq tuurukuna waqranakushqanpita llapan kallpanwan, utikashqa, manchakashqa, patsaypa piñashqa. Patsaypa waqranakirqarin pishikashqa ishkan tuurukunaqa, niykur yuraq tuuru qishpirqun amata qapachapur Yanamati qucha uranpa, chay Yanamati quchaman chaykurqan, yuraq tuuru machayman yaykurqun.

Kananmi chay marka Qullqihirka markami kan Qarwash niraq tuuru kkillan kaykashqa pampapa chawpinchaw patsaypa piñashqa, pampatapis ashpiyar, muyurir muyurir, huk kaq tuuruta llallinganpita.

Manaraqpis patsa pasashqa kaykaptin, rikakarkamun hatunkaray, patsaypa wira tuuru. Kay tuurupa qaranmi chillapyaq chillapyan, tuuruqa rikakaq patsaypa yana, chakay niraq yananawraq qaranpis. Huk kaq qarwash niraq tuuru rikaykurqa hananman aywarqun waqran. Ishkan tuurukuna waqranakur llapan kallpanwan mana kachanakuypa. Waqrankuna mayakaq pashtaq. Yana tuuruqa rikakarkamurqun patsaypa yawartashqa, mana alli, niykur qishpirqun, yarqunqanpita machayman yaykurqun, chaychawmi kanan sharkachipakushqa Quyllarisquizqa marka.

Qarwash tuuru llallirqun ishkay turukunata, chaymi llapan kallpanwan qapachakurqun manchakaypa niraq. Qapachakuynin mayakarqun karuta, niykur yaykurqun machayman yarqunqanpita.

Michiq runaqa patsaypa manchakashqa kaykashqa, manami tantiyaqtsu rikanqanta. Waramuptinna kutirqun wasinta, niykur willarqun rikanqanta markamayinkunata. Killata, huyuniraq runakuna chaykarirqun pallawan, pikukunawanpis, ima aykatapis apapakamurqan aruq qallaykarinanpaq, marka runakuna, rikay rikaq manchakashqa.

Kay uli (llulla) kawashqa willakun, imanawpa yuringan mina qullqita hurqunanchikpaq, karwun hurqunan mina, Quyllarisquizga markachaw, anta mina hurqunan, Cerro de Pasco markachaw.

*Qichwaman tikrachiq: Robher Jhoel Rodriguez Malpartida
“Los tres toros” en Voces del Socavón de César Pérez Arauco.*

Achikay

Unayshi ichik markachaw kawaq ishkay wamrakuna, huk ullqu, huknin, warmi wamra, ishkan wakchaman muyurqarin. Mana mamanpis, taytanpis karqatsu, hapallanmi kaykaanaq. Macharanan wasipis kaqtsu, ima mikunanpaqpis kaqtsu, wakcha wamrakunaqa puripakuq mikunaykar (mallaqaykar).

Huk hunaqshi wamrakuna pichuychanka puriqta rikapakunaq, payshi tukshanchaw papa waytata apaq. Chay marchaw papaqa patsaypashi pishiq, manashi allaapa kaqtsu. Paykunaqa atiparqun pishquta qatirir achka papata tarir. Chaynaw aywapakunaq pishqupa qipanman.

Chay hinan markachaw aywashqanmanqa, huk ratash-ratash chakwan yachaqa (kawaq). Chakwan huyumi (aksaymi) kaq, payqa musyarqun wamrakuna shamunqanta, chawrasqa chakwan wamrakunapa qipanman aywarqun llapan papa taringanta suwakamunanpaq.

Kaskirir kaskirir ichik kaq wamrata chakwan charirqun, niykur ima aykantapis taringanta qichurqun. Chakwan nikaykachashqa ima aytapis rurananpaq, chaymi warmi wamraqa ruminwan saqmarqun, niykur turinta mallqakurqun. Washanman apariykurqa, paarir qallaykurqun.

Chakwan wamrakunata qatiraq. Taripaypa kaykaptina, wamrakunata chaykurqarin huk upa ankaman, payta warmi wamra mañakurqun:

—Tiyu anka, irapraykipa rurillanchaw pakarallaamay!

Chawrasqa, upa anka wamrakunata pakanaq. Achikay chaykarnaqa ankaman tapukurqun:

—Upa anka, ñkaypa rikashqankiku huk warmi wamrata qipin aparishqata?

Chawras ankaqa, llapan kallpanwan laqyarqun chakwaspa qaqlanman, chayllapita warmi wamraqa hukpita qishpinanpaq yarqurqun, upa ankata yupachikurqun kayta nir:

—Alli ñawimi kapushunki, manami mikunaykipaq pishinqatsu.

Chayraykurmi upa anka, karu karupita rikan mikuyninta mikunanpaq. Wamrakunaqa hukpita paarirqarin, niykur pumawan tarinakarir. Chaypin pumata mañakarir washananpaq achaypita, maynami taripaykashqa.

Pumaqa allimi ninaq. Achikay tapukurqun pumata: ishkay wamratakunata kaypa manaku rikakullashqa kanki. Pumaqa, llapan kallpanwam pampaman ratashqankama achkayta laqyarqun.

Warmi wamraqa yupachikurqun pumata kaynawpa:

—Tiyu puma, imayqan umaykikunatapis manami mancharinkitsu, achka kallpayuqmi kanki!

Wamrakuna hukpita paariyta qallaykurqarin, qipallanman aywaq achikay. Naanichaw wakin uywakunawam tarinakurir, chay uywakunaqa washarirqashiq achikaypita, washanqanpita yupachikurqun uywakunata, chaymi allaapa chanincharqun ima aykantapis alli kawananpaq. Chay uywakuna kanankama charapakun chay chaninchanqankunata.

Ushakachinanchipaq, wamrakunaqa chaayapakunaq añasman. Añastashi yanapananpaq mañakurqarin. Añasshi manami nirqan. Chawrasqa wakcha warmi wamra piñakurqun, añasta ninaq: kananpita millanaypa niraq, asyar asyar purinki, chaymi runakuna mana nakarlla tarishunki. Chaymi kanankama añashkuna asyar asyar puripakun.

Paariyarqan naanipa, niykur wamrakuna pampaman chaariyaanaq; chaychawshi manashi kanaqtsu maychaw pakakarinnanpaqpis. Chawrasqa, wamrakuna qunqurikarirqun hana patsatashi mañakarqarinaq yanapananpaq. Tayta *San Jerónimo* wamrakunata mayarqun, chayshi, tayta *San Jerónimo* waskata kachaarirqun. Chayllapashi wamrakunata hiqarqaarinaq. Hiqanqanmanqa, shumaq papakunashi kaykaanaq; chaychawshi kanankama wamrakuna kushishqa yachakuyan (kawakuyan).

Chaypitanaqa, achikay pampaman chaykunaq, paypis hana patsaman hiqayta munarqun. Chayshi tayta *San Jerónimo* kacharirqun ismu waskata ukushtawan, ukushqa ismu waskatashi kuchkunaq. Chaypitanaqa, achikay tantiyarqun rumi hananman ratanaykaptin, hinaman, qapachapurqun nakananchikpaq:

—iLlapan kurkunta mashtatsun, tullukunapis allpaman yaykutsun, yawarnii llapan hachakunata tsakichitsun, wañuchitsun!

Achikaypa tullunpita rikakamushqa hirkakuna, chaytami nipakun, hirka yachapanamaptinchik, chayshi, achikaypa rimaynin, achka aquysa niraq allpakunamanshi tikrarqun, wakin rimayninna qara allpaman muyurqun. Achikaypa yawarninwan chaqchukarqarin (tsaqtsukarqarin). Chayninpami kay markachaw, mamaniipa, mamankuna willakurinaq.

*Qichwaman tikrachiq: Robher Rodriguez Malpartida
"La Achiqué" - Sabiduría popular*

Atuqwan haka

Tayta Imichushi manchakarqun (mantsakarqun) qatupita (*mercado* nishqanpita) kutiramur, patsaypa harushqa qiwantashi tarirqun. Qiwaqa kaykarqan pampachashqa, mashtakashqa. Wakinga, hitariyashqa patsaypa amchukashqa (amllukashqa) kaykaanaq.

—¿Imata karqullami chay (tsay)? — ninakunaq kkillan— ¿Piraq karqun...?

Imallata ruramushqachi ninakuq, hina hukpita qiwanta manaraqpis yaykunankama, mana pampayaachinanpaq, ninqanchaw, yarpachakurqun.

—Maa, maa, musyaykaanami nir —kushirqun, chaypita, qirukunawan kutsushqa ramakunawanpis, kasha imakunawanmi tuqla rurayta qallaykurqun.

Chusku hunaq pasarquntinnaqa, wamaq yaykuq, manami kutirquntsu. Tayta Imichu kkillan tapukurqun:

—Ichaqa (itsaqa), tuqla ruranaq, manchachinchi (mantsatsinchi)
—ninakuq kkillan; chawrasqaqa hukpita ichik tuqlata rurarqun, chaypitanaqa puñuq aywarqun.

Mayna puñuykaptin, mushquyyarqa *feria* nishqan markanchaw tushunqanta, chayllaman ichik uywapa qapariyninwan rikcharqun. Huklla sharkurqun, niykur aywarqun qiwanman, chaychaw rikarqun tuqllachaw hakata. iHakaqa, maynami qishpinaykarqan! tayta Imichu hakapa ñawpaqninman kamakarqun, hinallaman hakata charikurkunaq (tsarikurkunaq).

—Qamchi kaykanki qiwaata mashtaq —chayta nirshi hakata watanaq hatun qiruman, naqashkallaman mikushaq haka pikantita, papantawan, manitawan, uchuntawanpis. iMayshi mishkichikullarqan! Hakaqa manashi atipaqtu kuyuytapis.

—Inti yargamuptin kutimushaq qamta yanunaqpaq —nirqun tayta Imichuqa, niykur puñuq kutirqun, manaraqshi waramurqanraqtsu.

Hakaqa allaapa llakishqa kaykarqan. ¿Imatataq ruranaq, hakaqa qishpinanpaq? Chayta yarparaykaptin, chaypa huk atuq pasarqun.

—iKumpari!, ¿Imataq pasarqun? —ninaq.

—Manami imatapis kumpariku —asirqun hakaqa—. Tayta Imichupa kapurqan kimsa warmi churin (tsurin), paymi munaykan kasarachimayta, mayurnin kaq warmi churinwan, Florindawan ari.

—¿Chayraykurtsun wataraykanki? —asikur ninaq atuqqa.

—Chayraykurmi wataraykaa —kutichirqun hakaqa_ Tayta Imichuqa yarparaykan, Florindawan kasarakuptii, ñuqa yachakushaq wallpa mikuyta. Paykunaqa, wallpallatami mikapakun, kumpari. Ñuqaqa, manaraqmi kasakuyta munaatsu.

—Ñuqa yachaa wallpa mikuyta —Allaapa kushiylkurqun atuqqa.

—Hummm, —ninaq hakaqa—. ¿Munankiku ñuqapa suwirtillaata trukayta? Kasarikunkimantsu kuyayllapa ninaq, Florindawan kasaraptiykiqa llapan hunaq wallpallatami mikunki.

Atuqqa pasaypa kushikunaq, hakata paskaykurqunaq, niykur haka watarashqanchaw, atuq watachikurqun. Haka llapan kallpanwan watarqun atuqta, niykur haka aywallaa ninaq.

Tayta Imichu sharkurir, wasinpita yarqunaq hakata yanunanpaq; karupita rikaarir manchakarqun. Tayta Imichu wataraykaqta tarirqun, allaapa kushishqata huk atuqta.

iKaytaqa, amata kutiykachimanki! —piñakurqun tayta Imichu.

—iPatsa tsaqaykaptinraq, haka kashkanki aw, kanan atuqman tikrarqunki! —Niykur qiruta charirkur (tsarirkur) wipyarqun atuqta.

—iKasarakushaqmi Florindawan, aw, kasarakushaqmi! —qapachakuq atuqqa, wipyanqanta chaskinaq mana nanachikuyllapaq. Niykur, waqaraakur willapashqa tayta Imichuta, imanawpami, haka chaskipanqanta.

Tayta Imichuta pachanshi patsaypa hakanaq, patsaypa asikunqanpita. Patsa pasarqun. Atuq ashimunaq hakata. Chayshi hakata tarinaq puñuykaqta.

—Kananmi kanqa chay (tsay) hakaqa —ninaq atuq.

Hakaqa, atuqta rikaykurqa manchakarqun. Hinallaman haka ishkan chakillanwan sharaykurqun hatun rimapa rurinchaw, niykur, atuqta ninaq:

—Yanqa kumpari, patsa kawanqanchikmi ushakanqa, uramanmi aywaykamun, charichimay. iYanqa charichimay, utikaykanami! ¿Manatsun utikanqaata rikankitsu?

Atuqqa yarparqun, chay kaq patsa kawanqan, mayna uraman aywaykaamun. Atuqqa manchakurqun. Mana yarpayllapa, ñawinta wichqarqun, niykur llapan uchanwan (kallpanwan) hatun rumita charichirqun.

Haka, atuqta ninaq: —Aywaa qiruta ashimushaq, kumpari manami kay hatun rumita qatsaykunkitsu, iKananyaqlaq kutimushaq! —ninaq hakaqa atuqta, iAy! Niykur.

Huk patsami shuwaraykashqa atuq hakata. Atuqqa patsaypa humpiq. Manami qatsaykuqtsu hatun rumita, amata (allaapa) manchakuq, manami munaqtsu wañuyta llimisha rumiwan, hirkakunawan, llapan patsawan.

Kimsa patsa pasarqun. Manami imapis kashqatsu. Atuq patsaypa utikashqa kaykarqan, niykur hatun rumita qatsaykurqun. Manami imapis kashqatsu. Hukpita atuq yarpachakurqun, haka chaskipaqanta, hukpita atuq waqarqun piñayninpita, haytaykachaypa. Manami patsa yanqatsu pasashqa. Hukpita atuq hakata tarirqun.

Haka maharaykashqa intipa achachayninwan pampachaw, chaychawqa haka hamanaq. Atuq hakata tarirkurqan, yuraq kirunta rikaachir shumaqllapa ashuykurqun. Haka, atuqta rikaykushpami patsaypa piñashqa, payman aywashqanmanta hakaqa pampata uqtiyta qallaykurqun, patsaypa pantakashqa niraq qapachakuqpis:

—iYanqa kumpari, yanqa kay patsami ushakanqa!

¿Kay kawanqanchik patsaku ushakanqa? tapunaq atuq.

—iNinami tamyamunqa, kumpari! —ninaq haka; payqa patsaypa manchakashqa llapan kallpawan uqtinaq.

¿Ninaku tamyamunqa? —atuq manchakuyta qallaykurqun.

iAw, ninami tamyanqa, amana rimashunnatsu! Chayta nir, hakaqa, huk chakillanwan atuqta ashuchirqun (witichirqun).

Atuq patsaypa manchakashqa, uqtiyta qallaykurqun, hakapa waqtallanchaw. Hakata nir:

—Ñuqami yanapashqayki, kumpari, ñuqami yanapashqayki.

Uchku rurakashqa kaykaptinna, hakaqa uchkuman pintiykachaykaptin, atuq hakata mañakurqun pay uchkuman yaykunanpaq:

—iÑuqaraq ari! iManami, rupashqa wañuyta munantsu! iWawqillay, allpawan chapamay (tsapamay)! iYanqa chaparkallaamay, wawqi!

Atuq patsaypa manchakarqunaq. Payshi yarpaykarqan, chillapyaq, illapakunapis charinqanta. Ichikllashi patsa ushakananpaq pishiq, chayllaman nina tamyamunanpaq. Atuqshi karkunaq patsaypa ima aykatapis manchaq.

—iAlli ari! ninaq haka; allpawan, rumikunawan, chapaykunaq. Ñuqami pampashqayki mana wañunaykipaq nir. Hina alli shunqullaata, awninki kay rurayniipita mana qunqayllapaq qamraykur —ninaq haka, atuqta.

—iAwnimi, awnimi! —ninaq atuq. Atuppa sinqallanshi rikakaq.

Chaynawshi haka llallinaq manchariypa niraq atuqta.

*Qichwaman tikrachi: Robber Rodriguez Malpartida
"El zorro y el cuy" en La hora del cuento de Luis Pajuelo Frías.*

Huyu ipa¹ kimsa llumchuyninkunawan

Unay unaynashi kawarqan huk huyu (aksay), micha niraq chakwas. Chaswaspa karqanshi kimsa ullqu wawan; chay wawankuna karqashi hatunkaray, shumaq churakushqa, iwkaliptu niraq. Ruminaw achka kallpayuq, wira kawallu niraq. Mana munayniyuq shunqunkunachaw wawankunaqa kaq. Chakwan, hapallan yarqunaq, runanshi haqinaq, alli wasitashi, ima aykantapis hamaranapaq, achka uywakunatashi haqinaq. Achka qillaytapis, ima aykapis kaptin, mana mikuuni kapakunanpaq. Chakwas, rumi niraq, kikinpa kawayninyuqpaq chaparaq (tsaparaq), chay quwan haqinqankunata. Quwan llapan haqinqankunata, chakwas patsaypa katsikunaq.

Chakwas patsaypa munayniyuqshi karqan, chayshi rurachinaq ishkay wasikunata: huk kaqtashi ichuqman, hukninga pañaman (allawkaman) yachanqan wasinpi, mana rakikaananpaq ullqu wawankupita. Paykunashi chaychaw yachapakunqa wañushqankama.

Kimsa ullqu wawankuna chakwaspa mina aruqkuna kapakurqan, paykunashi arupakuq tuta tutupita, inti hiqankamaq, mamanpitaraqmi imapis rurakaq. Mayurnin ullqu wawan kasarayta munaykaptin, mamanshi wasinman huk tulluyashqa warwitashi apanaq, chay warmishi, chaki qiru niraq kaykarqan, hina chay warmiqa, alli arukuq, rurakuqshi karqunaq. Chay warmiqa, upaallashqa kakuq, mayakuq warmi kakuq, ichiq pachu niraqllashi kakuq. Ullqu wawanmi, kaasurqun mamanpa munayninta, chayshi kasarqun millanaypa niraq warmiwan.

Warantinnashi kasarakuqkuna, llapan ullqu wawan tsaka-tsakalla aruq aywakarinaq, chayshi chakwas truhanpita hurqunaq, papata isanqawan (balaychuwan), chuqlluta hatun kanastawan, huk uushatapis, chayshi chayllaraq pishtanaq huk mapa qaratsata, achka umukunawanshi, huk pushkatapis hurqunaq, wayunkanata, tsaki sarapita, huk wallqana midyastashi hurqunaq. Hurqunaqpis, llapan hatirankunata patsaypa qanratashi.

Chayshi ninaq chakwas, llumchuyninta:

—Kananmi kaykan huk hunaq kay wasichaw, chaymi yachakunaykipaq, kananmi arunki, chaymi alli runa, alli warmi kananchikpaq.

¹ Ipa = suegra.

Chayraykurmi, kanan hunaq ruranki: yanukunki, ama amata kachita qarpunkitsu yanukunqaykiman, chayllaman kay wayunkakunapita sarata ishkunki, niykur ishkunqayki sarata, maraychaw aqanki, niykur apita ruranki.

Uusha aychata kutsunki, hinallaman kachita qarpunki, niykur hana altusman charkipaq shawaykunki. Pachanta, aqishninkunata mayllanki, niykur mahaykunki. Chuqllukunata shumaqmi aqanki, niykur shatuta ruranki. Wakin kaq shatuta kachiwan, wakin kaqtana mishkiwan. Mapa qaratsata taqshanki, niykur tsakichinki, millwanta hurqunki, qitukunata ima shumaqmi hurqunki, niykur kay puchkawan (putskawan) puchkakunki, niykur quwaykipaq mediankunata awanki kay muldiwan, qam musyaykankinami, minachaw amatan qasami. Ullqu wawakunapa llapan hatiranqankunata kay achka yakuwan taqshapakunki, ñuqapa kaqkunatawan.

Llapan ayllunchikunapa midyasninta shumaqllapa hiranki (sursinki), kay llapanta ruraykunki.

—Allimi, mamay

—Wallpa runtu churanqanta pallay, niykur shumaq churaykuy; ninata tukuy qinchapita, qiwata rutumuy, niykur hakanchikta qarapakuy. Wallpakunata, paatukunata, sarata qaray. Chiku puñunanta pichapakuy. Shumaqmi llapanta rurapakunki.

—Allichí, mamay.

—Maa, ñuqa, ichikllata puñuykushaq. Arunqaykita rikaramushqaykimi, hina mana arunqaykitapis, puñuyniimi ichikllallan, *liebre* nishqan niraqllami. Kaykanmi matankachaw, huk ñawi, chay ñawi manami imaypis puñuntsu. ¡Willashushqanami!

—Allimi, mamay —Ninaq llumchuynin.

Chakwasqa chachaykurqun puñunaman, ichik patsa pasarquptinnaqa, chakwas puñuq patsaypa kushishqa. Llumchuyninqa, patsaypa manchakashqa, ipan ninqanta ruraq. Manchakashqa, manchakuq chakwas mana piñakanpaq, chaymi llapan uuchanwan rurayta qallaykurqun. Patsa tsaqaykaptinnaqa, wañunaykar ushaq rurayninta, quwan, quwanpa wawqinkuna wasinman chaykuptinraq.

Hunaqhunaq chayllatashi ruraq, kuyapayllapa niraq kawaq llumchuy, patsaypa wañuykar ushaq rurayninta. Ichik papallatashi, sarantawan mikuq, sipchawan astaq llumchuynintaqa, chay rurayllashi karqan watan watan. Chaypita chakwas yarpachakurqun, huknin ullqu wawan kasarananta munaq. Chaynashi chakwas, huk alli warmitashi ashiyta qallaykurqun, paypa munayniyuqnin rurananpaq.

Tarinaqshi. Kay llumchuynin wira warmishi, *odre* hinashi kanaq. Ñawin kapushqa, upa niraq warmi. Hina rurakuq warmishi, huk kaq llumchuy mayin niraq kanaq.

Maynashi kay llumchuyninqa pichapakuq, allimi arukuq, hina kay llumchuyninqa tsikan shunquyuq warmishi kanaq. Chaynawshi karqan, huk kaq ullqu wawan kasarakuqun chay arukuq warminwan. Chakwas patsaypa kushishqa, allaapa yupachikuq mushuq llumchuyninta. Kay llumchuynintapis yana warmi niraqtashi aruchiq. Ishkay llumchuyninshi llapanta rurapakunaq. Manashi allaapatsu karqan chay rurayqa. Llumchuykuna, huk kaq ñawin chakwaspa rikaq.

Manchakaariq patsa warushqanpita, inti hiqankama arupakuq mana imatapis rimarillar, huklla ruraq ima aykatapis. Ishkanin kallpachakarqarinaq.

Chakwaspa wawankuna, manami imatapis ninaqtsu. Chaynaw achka wata pasarqun, *refrán* ninqanyupaypis: “purun pampa wiñaq, manami *orégonaw*llatsu”, Chakwaspa sullka wawan, kasararqun mana mamanta kaasukur. Huk hunaqshi, mamampa wasinta kutirqun, chayshi qipallanman qatiraanaq kuyayllaapa shipash. Yanqa ashllinaq wawanta, chakwas qapachakuqpis supay niraq. Kasarakuynin rurakashqami.

Warantin kasanranqanpita, minirukuna aywapakunaq minaman aruq, chayshi chakwan churakurqun ima aykatapis rurapakunanpaq, kimsa llumchuyninkuna imaypis chaynawlla ruraq kaq.

Chakwan puñuq aywarquntinqa, ishkay kaq llumchuykuna, huknin llumchuy mayinta mana imatapis ruraq rikaarir ninaq:

—iAma musyaqtukuytsu, mamanchik rikaraykamanchikmi!

¿Pitaq kriyin chayta?... iÑuqa puñuqta rikaykaa!... ¿Imanirmi ñuqanchik ashnu niraq arushun, chaykama pay puñukun?

—Awmi, mamanchik, qurquryaykan —ninaq huk kaq llumchuy, ichik manchariyllapa; hina, mamanchikqa rikaraykamanchikmi, matankanchaw huk ñawiyuqmi... iQam mana musyankitsu ima munayniyuq kanqanta!

—iAma asichimaytsu! iHuk ñawiyuq matankantsu!... iLlapan rikaq!, tsikan shunquyuq warmikuna éqamkuna kriyipakunkitsu chayta?...

—iAw manaku! —llumchuy mayinkuna kutichirqun tapukunqanta.

—iMaa, maa!... iQamkunapitachi, yanqa chayta kriyipakunki!...

Kanan hunaq, éiman mikunanchikpaq kaykan?

—Kanan tuta ulluku pikantitami papa yanushqatawan, hinallanman sara apita mikushun.

_éChayllatsu kaykan?... éManatsu kan: aycha, runtu, kiisu, charki, kuchi aycha?

—Kaykanmi, hina chayqa mamanchikpaqmi.

—iImapis kakutsun! Kaychaw kaqkunaqa, llapanchikpaqmi... éManatsun, quwanchikkuna kay wasichaw mikunanchikpaq arupakun? éManatsun, ñuqanchik kaychaw llapanta rurapakunchik?

—Aw... hina... —wakin llumchuykuna kutichirqarin manchakashqa.

—iQamkunaqa manami manchakashqa yachapakunkimantsu, hina ima aykatapis rurapakunkimantsu kaychawqa!... iChayqa, ushakarqun!... iKananpitaqa, mikushun alli-alli mikuykunata!... iMananami kaytsu amata arunqantsu!

—Qam manami imanaw kanqanta mamanchikta riqinkitsu, payqa wañurpis wañuchipakamanqachi —ninaq llumchuy mayinkuna. Mamanchikqa patsaypa huyun, ñuqanchikta astapakaman warantin —warantin quwanchikkuna, manami imatapis nipakuntsu.

—iIma chakwas qamkunata astapakushunkitsu! —patsaypa piñakurqun shullka kaq llumchuy.

—iAwmi! Hatunkaray qiruwami astapakaman, mikunanchikpaqpis ichik tupuyllami qupakaman. Chaynaw willapakunaq shullka llumchuy mayinta.

—iChaytaku rurarqun imaypis!

—iAw! Kutichirqan llumchuykunaqa.

—iAma manchakariytsu! Makillaman haqipakuy chakwasta. Kananmi mikushun rigna niraq. Chakwan astayta munaptin, ñuqanchik, kutichishun astamashqanchiknaw. Huk makillanmi astashun chakwanta, iRikapakunkinami! Chay kaptinqa, qamkuna yanapamanki... iManatsun!

—Aw, awmi —nipakuq patsaypa manchakashqa llumchuy mayinkuna.

Chaynawshi karqan. Chaykama, chakwas qurquryaykanaq, shipash llumchuy alli mikunatashi rurarqu. Papa ruqrutashi sanku niraq yanurqun, achka aychantawan. Kamcha alli sarapitashi, achka kiisuntawan, kuchi aychapita, tamaltashi rurapakunaq, achka achuutiwan charkikantapis, qarwash papantawan, hinallaman achka uchuyuqta rurapakunaq, alli mikukurinanpaq yanurqan: hatun hakakunatashi unchiknintawanshi (maninintawanshi), patsaypa ayaq. Chaytashi hamichipakurqunaq aswaman.

Yanuyta usharquptinqa, shullka kaq llumchuy, llumchuy mayinkunatashi qayamunaq, paykunashi siksikyaykaanaq, patsaypa manchariyllapaqshi, miisa (*mesa nishqan*) taykarinaq. Manaraqpis huk patsa pasashqa kaykaptin, kimsan llumchuy llapantashi mikapakunaq, niykur pachan saksashqa puñukaarinaq.

Inti qiqaykaptinnaqa, chakwas rikacharqu manchakashqa. Manashi pipis puriqtsu, allaapa upaallalla kaykarqan wasin.

Hina shaykurqun chakwas rikarinanpaq kimsan llumchuyninshi shumaq puñupakunaq, chacharashqa churanachaw. Chaychawshi kaykarqan, llapan pichushqa, llapan mikunqankunata. Chayshi, ayaq lawsanwan chakwas, wañuyta wañuchipananpaq, kimsan llumchuyninta ashiyta qallaykurqun, mana chayllatsu karqan, niykur llapan kallpanwan kimsantinta astayta qallaykurqun.

Rikachakurinaq ishkay llumchuyninkuna patsaypa upakashqa, manchakashqa. Shullka kaq llumchuynin chakwasta shaykunaq.

Chakwasqa ayayashqaman (luukuman) muyurkunaq, purun uywa niraq; chayshi llapan kallpanwan, shullka kaq llumchuyninta wirunaq. Shullka kaq llumchuyninqa achka kallpayuqshi kaq, shipashllaraqmi kaq. Payshi patsaypa piñakurqun, niykur chakwanta aqchanpita charirqunaq, mana kachaykuyllapa, niykur, llumchuy mayinkunata kachanaq chakwasta maqapakunanpaq. Huk kaq llumchuy, ichuqman wirunanpaq, huknin kaq llumchuy, pañaman wiruy ushananpaq. Llumchuykunaqa manashi shuwarapakurqatsu, chakwasta wiruy ushapakurqunaq. Huknin llumchuyninqa utikashqankama wirunaq ichuq laadupa. Huknin kaq llumchuynin paña laadunpa wirunaq.

Patsaypa utikashqashi kaykaanaq ishkay kaq llumchuy mayinkuna, chaynashi shipash kaq llumchuy, chakwasta, pampaman saqtarqu. Chaychawshi, llapan uchanwan qiruwanaq wirunaq. Chakwas qapachakuqshi manchariypa niraq, chayshi shullka kaq llumchuynin hatun tipki hirakuwan, pimiintaman, kachiman, uchuwanpis llushiykunaq, niykur chakwaspa qallunman pasachirqun mana rimanqankama, manashi chaswasqa rimaqnatsu, qallunshi pasaypa hakarinaq.

Chakwasshi mana uchayuqnashi kaykaanaq, patsaypa wañunaykanaqshi. Chayshi llumchuykunaqa chakwasta chapapakunaq rakta bayita qatakunawan, naqashkallaman wasinman chaykarinaq miniru wawankuna.

—iImami karqun, warmi! —Nir tapukarqarin quwankuna.

—iKuyayllapa mamanchikmi, wañunaykan! —Huk kaq llumchuy ninaq:

—Manachi chay kanman —ninaq huknin kaq llumchuy.

—iAwmi, kuyaykuumi! —ninaq, shullka shipash llumchuy. Manakaqllapitami mana alliman rikakarqun mamanchikqa. Hina mana allipanawmi wayraykushqa, chaymi manami kurkuntapis kuyuyta atipannatsu. Mananami imatapapis rimanantsu.

Chayta mayarkur quwankuna maman puñuyqankanman aywapakunaq, niykur mamanta muyuripakunaq puñunqanchaw. Warmishi kaykaanaq kurku hakarishqa, patsaypa quyushqa, upa niraq mana imatapis rimaqtsu, qallunshi patsaypa hakarishqa kaykaanaq, ratashkuna niraqshi kaykaanaq. Chakwasqa, ullqu wawankunata rikaykurshi makinwan siñalarqun. Chawpi kaq llumchuyninta siñalarqun, niykur ichuq laaduntashi charikurqun. Mayur llumchuyninta siñalarqun, niykur paña laadunta charikurqun. Shullka kaq llumchuynintashi siñalarqun, paytashi pampata rikachiq. Chayta ruranqanchaw chakwas wañukurqun.

Chayta rikaykurshi, ullqu wawankuna waqapakunaq, maman ima ninqanta tantiyar. Chayshi shullka llumchuy yanqa waraakur, Malli Magdalena yupayshi, ninaq:

—¿Manatsun... qamkuna tantiyapakunki mamanchik ima ninqanta?

—iManami!... llapan nipakurqun.

—Chawrasqa, alli mamanchik, amata kuyamanqanchikpita nirqan munanqanta, qamkunami rikapakushqa kanki. Paymi munaykan mayur kaq ullqu wawan warmintin kay wasi paña laaduchaw yachananpaq. Payqa munaykan chawpi kaq ullqu wawan warmintin ichuq laaduchaw yachananpaq, hina ñuqanchikpaq, shullka kayninchikpita haqiykamanchik kay wasita. Qamkuna rikaakushqa kanki imanawpami mamanchik siñalashqa kay pampata... ¡Ay!... ¡Ay!... ¡Ay!... nir qawarqun chakwaspita.

iChaynawpami karqun! ¡Allitami tantiyaykanki! ¡Chaynawpami rurashun!

Chayllami kashqa.

Chakwas manashi atipaqtsu rimayta, niykur chakapakurqun, hinallaman wañurqun patsaypa piñashqa.

Qichwaman tikrachi: Robber Rodriguez Malpartida
"La suegra mala y sus tres nueras" en Cuentan los abuelos de Roland Curisinche Castro

Utush kuru

U nayshi kay shumaq pampachaw papata muruq huk runa, chay runapa shutinshi kanaq: *Pablo* kuru. Kay runapa warminshi kuyapayllapa kanaq, shipashlla kanaq, chaychawshi achkata wanrakunata runa churikunaq (tsurikunaq), chay warmiqa quwanqanta chakrachaw yanapaq, chaychi runaqa wasinchaw ima aykatapis mana pishichiqtu warminta.

Pablo kurushi hatunkaray chakrakunata charaq (tsaraq). Aruq chakranchaw tutatupita inti hiqankanyaq, chayshi kusichan achkashi kanaq, runa tukurqanshi. Hinashi michaqa kinkillanpaq llapanta munaq, kapuqniyuqshi payqa karqan. Patsa ampikaptin karutashi chakwan maman shamunqanta rikaanaq, chayshi kashunta wikapar waya (wachu) hananman wasinta ayqirqun, niykur warminta wamrankunatapis nirqun pakarinanpaq, papa yurashi rurillanchaw, maman tantiyananpaq, manami pipis kanqanta, niykur wasinta kutikunanpaq, hinayllami. Manashi llumchuyninqa pakakurqunantsu, paypis alli shunqu warmin kaykan. Mamaami papata mañapamananpaq shamun. Mañakuyllapa mama kawan, chay ruranqa mana allitsu, *Pablo* kuru ninaq.

—Payqa mamaykimi, manami chaynaw kankimantsu. Chaynaw kar, pachamananchikta yakunaykaptin, manami yaku kantsu nir, chay yupaymi — ninaq warmin quwanta.

Manashi quwanta kaasurquntsu, hina wasinpa punkullachawshi chakwanta shuwararquaq.

—Ay mamaaku chakwanqa llakikurqun. —Mana allimi kayka, llapan kurkumi nanaykaman, manami kantsu ima mikunaapaqpis.

—Lumchuynin rikranpita charirqun, niykur qiñwal rurashqa tiyanaman (taakunaman) hamachirqun, hina mana achachachikunanpaq wasipa tsamtsillanchaw (arwallanchaw) taykachirqun.

—Chapakuy mamay, hamakuy —nir

—Ay mamaku? —Ninaq chakwan. iLlakinaypaqmi hapallay kay, chakwas kay!

—*Pablo*, manami kantsu. Llumchuyninqa llallirqun rimayta ipanta (swiqranta).

—Aw mamaku, musyaykanami —chakwan makinqa qasqunman chuqparqun.

Llumchuyninqa ruri wasin yaykurqun, quwan ninqanta yarpachakurqan: “Papata mañaptin, manaraq allapakamuraqtsu ninki”, hinashi llumchuyninqa alistarqun hiqna papakunashi, niykur chakwanta makyanay.

—Manami quwan imatapis ninqatsu, kayta apay ninaq chakwanta, hinallaman aywakuy, ninaq.

Chakwan aywakurkuptinnaqa, warmi aywarqun *Pablo* kuruta ashiq, chay raway haqinqanchaw, papa yurashi ashuchirqun, quwantashi tarinaq millanaypa niraq kuruman tikrashqata.

Warmiqa wañuytashi munaq, pampata ashpirqun, wawankunatapis tarirqunaq patsaypa kuruman tikrashqata. Hatun kuru tarirkurkuna, kuruqa qitsitsirqun kaynawpa: utushhhsss, utushhhsss, warmin chaypitana shutichirqun:

“Utush kuruman”.

Warmi wawankunata llakishqa rikaykur, ruriman pamparqun, niykur allpawan chaparqun. Patsa pasashqa kaykaptinnaqa, kay kurukuna huk niraq kuruman muyurqaarinaq, chayshi kanaq millanaypaq niraq, niykurshi tikranaq pullu pillpintuman, niykur ayqiykarinaq paway-pawayta (ras-raslla).

Chay patsapita kanankama wankakunapa papan, utush kurun yaykun, chay kurumi papata qulluchin. Papa muruqkuna chikipakun kay kuruta, chaymi wamrankunata kay *Pablo* kuru willapa, willapakun alli runa kapakunanpaq, chay *Pablo* kurupa warmin yupaq allita rurapakunanpaq, chaymi warmi, manashi tikrarquntsu kuruman.

Patsa pasashqa kaykaptinna, warmishi llakishqa kaykarqan wamrankunapita, qatiraytashi munarqun, mana atinarnaqa, wayapa (wachupa) chawpinchaw laataraykar waqaq. Chaynaw kaykaptinshi wañuy charqun, hinallanman ichik qapachikuq pishquman tikranaq. Kanan chay pishqu muruq runakunapa yanaqinshi, muñapa chawpinpa puriq, takiyninwanshi utush chanqanta willakun.

Chay pishqupa shutinmi Utush pishqu; kurutami mikun; papa mikur kurukunatami mikun, kikinlla kaykaptin chay kurukunata mikun; pinqakun chay kurukunata mikur, chayshi waqan. Chaytashi tupshanwan tipshin; hina pipis rikaptin, manashi kuruta mikuntsu, qapachakullan qapachakun. Runakuna manashi chakrankunapita manchachipakuntsu.

—iHinallanman, haqiykuy! —nipakun manchachiqkunata— chaymi shamushqa *Pablo* kuruta llakichinanpaq.

*Qichwaman tikrachi: Robber Rodriguez Malpartida
"Utushcuro" en Cuentan los abuelos de Roland Curisinche Castro.*

Wayllukuypa churapanakuynin

U nayshi huk markachaw, huk musu runa shipash warmitashi munapaq. Chayshi ishkannin aanikarinaq kasarananpaq, hina aanikariyarqan wayllunakarinnanpaq ishkan wañunqankama. Manashi taytankuna, ayllunkunapis shipash kasaranta munapakurqatsu, chayshi musukuna rimanakarirqa qishpikarinanpaq. Kay markachaw, kayta rurapakuptinqa, riqipakuq “suwanakuy”. Tinkusalla musukunaqa huk machaymanshi aywakarinaq, apapakunaq: mikuykunata mikapakunanpaq, mana qasachikunanpaq apanaq rakta qatakunata, hina patsa pasaq hunaq hunaq, chayshi ushakaanaq mikunankuna, chaynashi shipashpa yanaqin patsa tsaqaykaptin wasinta aywanaq mikuyta hurqumunanpaq, taytankuna puñunqankamalla. Chaynashi taytan mayarqun yaykunqanta, taytanshi yarpaanaq suwa yaykunqanta, chayshi hachawan wirunaq, suwaqa pampaman ratanaq.

Vilata ashinqanchaw manchakaykunaq. Churintashi wañuchinaq, chayshi amata waqapakunaq llapan ayllunkuna. Llakinapakuyarqanshi, chayllaman llakinay charkunaq. Churintashi vilapakunaq, niykur ayata pampapakunaq, chay pampakuymanshi yanaqapakunaq llapan wasin mayinkunashi markanpita. Chaykama, shipash warmin patsaypa ahayashqa shuwanaq waylluyqan runata, payshi manaraq kutiykurqannatsu, imachi pasaykullashqa ninaq. Maynashi pasanaq ishkay hunaqwan ishkay tsaqanapis.

Pampakanqan warantin tsaqapitana, shipash machaychaw puñurayashqa, musupa hupayninshi chaanaq, payshi shuntanaq ichik tullukunata pampakanqan hunaqchaw runa mikunqanta, chaytashi apanaq shipash puñunqanchaw.

Patsaypa shipashta puñunaykarqashi. Patsashi yañawyaykarqa, chayshi, shipash chaskirqun platuwan mikunata. Chayta mikuykaptinshi, shipash tantiyarqunaq. Tullukunallashi kanaq, mikuy katunqan imashi, hina kuka chaqchapakunqankunashi, chayshi kanaq.

Chayshi, shipash tantiyayllapa tapunaq waynanta, ñimanirmi kanankama patsaypa qipayamushqa kanki? Waynanshi karupayllapa puriq, manashi shipashman ashuykuqtsu. Chaynashi, shipash ayqinaq manchakashqa, qipanmanshi qatiraq waynanpa hupaynin. Hupay ninaq hipashta, manami

haqishqaykitsu, qamqa ñuqawan aaninakushqanchiknami imaykamapis
ishkanchik wayllukunanchikpaq. Puñunaykaptinshi huklla riqcharqun, niykur
tantiyarqun patsa waramunqanta, chayshi hupay illakarqun.

Shipash ashirqun huk wasichaw pakakunata pakakunanpaq. Chaychawshi
imanawpa kanqantashi willanaq. Hukpita chaakaramuptinnaqa,
hupay yapay rikakamunaq, chayshi hupay patsaypa llakishqa
shipashta mana haqinanpaq mañakuq, huypayqa amatashi shipashta
kuyakuq. Chaynawshi kanaq tsakay-tsakay patsa. Chayshi runakuna
ninaq shipash *iglesia* wasin aywananpaq, chaychawshi, ima ayka
kanqantapis willakarimunanaq. Shipshimi, shipshinshi mañakuq, hupay
haqirinanpaq, hupayqa manashi munaqtsu. Kuurapis bindishishkunaq
hupay mana wasupananpaq (ahayaachinanpaq).

Chaypitanashi, hupayqa shipashpa kurkuntashi yatanaq, hina shipash
wañuchirqun. Chaynawpashi hupay aanishqanta huntachirqun.

*Qichwaman tikrachi: Robher Rodriguez Malpartida
“Juramento de amor” en Cuentan los abuelos de Roland Curisinche Castro.*

Ashnuwan tuuru

Huk patsashi karqan runakuna uywakunatashi rimaqta mayapakunaq, chayshi mayapakunaq taytanchik allimi shunqunwan runa mayamunanpaq. Kaymi kaykan willapan, chakra aruq runapa. Payshi charaanaq makinchaw uywakunata, alli mikuchiq, hinaman kuyaqpis uywankunata. Huk hunaqshi chikunpa punkunchaw taykaanaq, chayshi chaychaw mayanaq, tuurushi ashnuta ninaq:

iQampaqa allimi samiyuqniyki (haaniyki) yanasa! Qam ruranqaykiqa ichikllami, manami allaapatsu llamkanki, manami ñuqapaytsu, qamqa allimi hamakunki. Qamtaqa allitami mikachipakushunki, kuyapakushunkimi, manami allaapa aruqta rikaatsu, kaswalllami qam arunki, hina *dueñon*chik markata aywamuptinraqmi arunki. Manami imatapis rurankitsu, qillamanmi tiktashqa kanki. Hina ñuqata patsa waramuptin takllawan wataman, niykur chayta quyayta qarashqa, rawata (wachuta) sutaa chakrachaw.

Ucha ushaptinnaqa utikayniipita patsaypami astaman, manami chayllatsu, inti hiqarkuptinnaqa, wasinchaw aawash yurashta qarapaakaman, patsaypa chakishqawan qanratashqa qiwata, hina qanran papakunata. Manami chayllatsu, hina qasaq pampachaw puñuu... iQamqa!... iQammi, alli swirtiYuqmi kanki!

Ashnuqa tuurupa willapakuynta mayanaq, chayshi ashnu tuuruta ninaq:

iQanmi upa tuurumi kaykanki! Maypapis qamta apapakushunki, manami qam yachankitsu, manami niyta.

¿Patsaypa astachikunqaykipita imatami hurqushqa kanki?...

Manami qamta astapakumantsu, llapan uchaykita rikachiptiykiqa... ¿Imanirmi mana alsakunkitsu waqraykipis hatunkaray kaykaptinqa? Imanirmi mana yupachikunkitsu pampata ashpir, llapan uchaykiwan qapachakunkiman, iyupachikunkiman ari, chayta rurankiman!...

Maa, waray ruranaykipaq willamushqayki: Patrunnintsun mana alli mikuyta waray apamuptinqa muskiykunki, manami kaasunkitsu, ama mikunkitsu... iRikaykunki imanawpa patsa qampaq alli chaamunqa!...

Chayta mayarkurshi tuuru yupachikurqun, niykur patsaypa yarparaykaanaq ashnu ninqankunata. Llapan rimaqankunatashi *dueñon* mayanaq, mana qunqayllapa rimaqankunata.

Patsa waramuptinna, patrunnin tuuruta takllawan wataq aywanaq, chayshi tuuruqa patsaypa piñashqa ayrayayman tikrashqa hina kaykaanaq, huqupashi qaparanaq.

Quyaytashi tuuru manashi charichikunaqtsu, manami imatapis mayaqtukuqtsu patrunnin ninqanta. Patsa tsakaykaptinna, tuuru puñunanman puñunanpaq qaykunaq, chayshi tuuru qapachakurqun, dwiñantapis waqrayta munarqun. Patsa waramuptinna tuuruqa sasachakurqunshi.

Patrunninta chaykur tuuru puñuykanman rikanaq. Tuurushi qiwa qaranqanta manashi imatapis mikunaqraqtsu, patsaypa piñashqashi tuuru kaykaanaq, manami turuqa munashqatsu sharkuytapis. Patrunninga kwintata qukurkunaq, turushi, ashnu llapan ninqanta kaasunaq.

Chayshi tuuru mana kaasurkuptinnaqa, patrunnin yarpaanaq ashnuwan trukamunanpaq. Ashnutashi watanaq yuqunam niykur takllaman wataykunaq. Chay hunaqshi ashnuqa patsaypashi arunaq, mana imaypis arukuq ashnuqa, utikurkuptinnaqa patrunnin huyupa qiruwan astaykunaq. Chay tsaqayshi ashnuqa wañunaykarna chaykunaq tuuru puñunqanman. Tuurushi puñuq patsaypa laatakashqa.

Patrunnin warmintin, hukpitana aywanaq ima rimaqan uywakuna mayapakunanpaq.

—Yanasa, tuuru... patsaypa utikashqa ashnuqa rimaq.

¿Patrunninchaw, waray mikunata mikunaykipaq apamuptin, imatataq ruranki?

—¿Qam yachachimashqaykita hukpita rurashaq ari?

¡Manami! ¡Manami! ¡Manami! ¡Manami! ¡Manami...ama chayta rurankitsu!
Ashnu ninaq —¡Hukpitachi ñuqa uqrashaq chayta ruraptiyki!

¿Imanir?

Patrunninta rimaqta mayashqa kaa, qampa hayki. ¿Aw...?...

¿Imatan mayashqa kanki?

Patrunninshi warmintan ninaq... Manana tuuru mikuykaptinaqa chawras waray aychakuq runata qayamunki, tuuruta pishtananchikpaq. Aychanta, wakcha runakunata quykushun. Qaranpita sapatunchik ruramushun.

¿Chayta nirqun?

¿Chayta nishaq, ñuqa qamta kuyanqaraykur? Manami ñuqa munaatsu wañuchipakushunaykita, ñuqami kanan yachachinqaata kanan allipaq tikrachishaq, chaymi willakamushqayki, waray patrunninchik shamuptin. Patrunninchik yarpachakunqa, hina yarpachakuptinqa mananami wañuchipakushunkinatsu, payqa tantiyanqa, kawachishunki chakrata aruynaykipaq (uryanaykpaq).

—iAllichí, allichí! —tuuru yarparaayar kutichirqun ashnuta. Manami munaatsu wañuchipakamunanta. Kananpitanami alli arumushaq, llapan kuyakuyniiwan, patrunninchik mana wañuchimananpaq.

iAllichí! —tuuru nirqun. Ashnuqa ankashyarqun.

Chaypinashi, ashnuqa manashi pitapis yachachinaqnatsu, hina yachakun kay patsachaw, kkillanchik yachakunchik imata rurananchikpaqpis, chayta allipaq rurashwan.

*Qichwaman tikrachi: Robher Rodriguez Malpartida
"El asno y el buey" en Cuentan los abuelos de Roland Curisínche Castro*

Kalishtu Garmendia

Markachaw, Kashpi llaqlaq, Kalishtu *Garmendi*apaq, achka huchankunashi kaykaanaq patsaypa piñashqa kananpaq: Alkaldishi chakranta charikuykunaq, chay chakrantashi, aya pampanaman tikrachinaq. Tayta *Garmendia* musyanaq alkaldi chikinqanta. Payshi ninaq manami, llapan mana alli alkaldipa rurayninkunatashi. Chayshi hustisyata mañakuq, hustisya manashi kanaqtsu, chayshi ninaq, kallpaa ushakanqankama ashishaq.

Maa, willapashqayki —ninaq tayta *Remigio Garmendia*, tayta *Anselmota*—.

Kanan hunaqkama. Shipshi, kanan tuta, kanan patsa pasashqankamana, amata (allaapa) yarpachakurquu...

Kay kaway patsachaw shunqunchikmi nanaramun...

Hina chayta yachakunchikmi. Kawayninchikqa manami ñuqallanchikpitatsu, hina ñuqanchik kawayta yachakunchikman. Nawinshi kanaq chuya patsa niraq. Rimanqanpis waqanaypaq niraqshi mayakaq. Chukuyaq makintashi, charikuq.

—Ñuqami hanachaw rimushqa kaa, ichik markachaw kay antipita (hirkapita).

Taytaami karqan, kashpi llaqlaq, paymi yachaywasiman apamashqa yachakuq. Primaryan ishkaq ñiqikamallami yachakunanchikpaq kaq.

Alli swirtiuyuq karquu, kay markachaw yurimunapaq. Chakra yachaq wamrakuna manami yachaywasin aywapakuqtsu. Taytaapa huk ichik chakran kaq, markapa chimpallanchawmi, raqrapa chimpanllanchaw, chay chakranta wakin runallakunawanshi muruq. Muruq runakunatashi qullqita quq, hina, qullqi mana kaptinqa, ichik qirupita ima aykatapis llaqlaq, lampapa achka charikunqakunatashi ruraq, ichik miisakunatashi. Hinashi, ima aykatapis qirupita llaqlakuq.

Huk kuchushi wasinchikpita rikakaq triqu qarwashqanyanta, sara puqunqanta, aawash puqunqantapis ichik chakranchikchaw. Allimi kanaq. Mikunanpaqpis manashi pishiqtsu, qiru llaqlaq wasichaw manami imapis pishiqtsu, manashi allaapa wakcha kapaqkunaqtsu.

Taytanshi kapuqniyuq kanaq, hina imanaw kanqanraykur manashi pitapis manchaqtsu. Wasin punkunchawshi qiru llaqllashqa taakunan taakunanpaq kanaq, chay taakuna kaallipa rikakaq. Chaypashi alkaldi chimpaq. ¡Alli hunaq, tayta!, taytaqa chayllatashi ninaq. Chaypapis chimpaqshi *Suprefecto nishqanpis*.

iAlli hunaq, tayta!, taytaqa paytapis chayllatashi ninaq. Chaypa *Alferez* nishqanpis chimpaqshi, iAlli hunaq, *Alferez!*, chayllashi ninaq paytapis.

Paykunaqa munapakurqachi, tayta manchakunanpaq, hina, ima aykatapis mañakunanpaq, wakin runakunashi, chaynaw kawayta yachakarqan taytaa, manami chaynaw kawayta munarqatsu. Marka mayin runakuna, wakinshi chakra aruq. Wakinnashi wakcha runakuna taytaaman aywayaq. Aywaqshi chunka, ishkay chunka runakuna. Hinashi llapan marka mayinkunapis wasinman aywayaqshi, paykunashi taytaata ninaq: “Tayta Kalishtu, pushapapakamay, aku llapanchik alkaldita anyapapakamushun” —ninakarinaq. Kalishtu kanaq tayta shutin. Payqa ima aykatapis rurakunanpaqqa mañakuqraqmi. Alli ruray kaptinshi, runakunata ñawpaqman pay pushaq. Payshi munayniyuq kanaq runata anyapakunanpaq. Allishi rimaq. Wakin kutishi anyapakuq, runakunatashi llallichiq, wakin kutichawqa manashi, hina, marka mayinkunaqa, paytaqa, yupachikarinaq. Imatapis mana alli rurakaptinga, taytaqa chaychaw kaykaanaq marka mayinraykur, pitapis anyapayananaq. Marka pushakuqkuna achka qilliyniyuq runakunapis, hatun chakrayuq runakunapis amata chiqnipakuq taytata. Taytashi kanaq uman wawiyayashqa niraq, payshi kaykarqan llapan huchayuq. Taytaa manashi tantiyaqtsu, manami pitapis kaasuptsu, allishi kawakuq. Hatunkaray *sillón* nishqanta ruranaq. Chaytashi punkunchaw churanaq.

Chaychawshi taakunaq, patsa chawpi pasaykuqninchawshi yanasankunawan rimaq. “Kaychaw hustisyata munapakunchik” ninaq. “Imayllapis hustisyata tariptinchik, *Perú* suyunchik hatunyanqa”. Tarikanqami ninaq, hina kushikuq kikillan: “Mana alli ruraqkunata, manami aanipakunmantsu”.

Markanmanshi, tihus qishya chaanaq, chayshi pantiyun marka ayawakunawan huntakarkunaq, wakin ayakuna chakrapita apapakamuq. Chayshi umalliqkuna runakuna papaniipa chakrantashi, pantiyunpaq rikapakunaq. Taytaa piñakurqun. Pay ninaq wakin achka qillayyuq runakunapa chakranta charipakutsun ninaq, chay achka qullqiyuq runakunapa chakran hatunkarayshi kanaq, paykunapa chakranshi markakama chaanaq. Umalliqkuna manashi nipakunaq. Paykuna mana musyaq tukuqshi kariq. Chayllachawshi aya pampay qallaykurqun. Nipakunaqshi qanchis pachak sulis nishqan qupakunanpaq, chayqa qulliyrami kanaq. Hinashi ima aytapis mañakuriq: qillqashqa rapikunata, manami qillay kantsu...

Taytata pay chiqninqan yupay, paytapis chiqnipakuykarqan. Huk hunaq alkaldiwan ashllinakarinaq (ashanakurinaq), chaymi taytaa kuchilluta llanuyaachinaq, huk *formón* nishqantawanpis.

Mamaanii taytaata, patsaypa piñashqa kanqanta, kaytami nirqun, chaymi warmin waqarqunaq, huyupa charirqun, niykur mañakur: Imatan chay runata wañuchiptiyki qurqunki, karsilmanmi apapakushunki, ñuqakunata mana piñayyuqtapis haqipakamanki.

Taytaqa hawkayayqun, hinallawan qawarkunaq. Ñuqa wamrallaraqmi kaykargaa, tantiyaykamuy llapanta, chayta qanyan yupayllami yarpachakuykaa.

Taytami manami kachaykuqtsu dirichukunata nishqan. Chaymi kartakunata qillqayta qallaykunaq, chay kartakunachaw hustisyata mañakuq.

Payqa ashiq ichikllapis chakranraykur, kutichikarinanpaq. Kartakunata huk qillqaq runashi ruraq, ishkay sultashi mañakuq, huk karta rurancanpita. Kartapa ushayninchaw qillqaq runata churanaq: “Kalishtu *Garmendia* mañakuyninpitami rurashqa. Payqa manami qillqayta yachantsu”.

Taytaa ishkaytachi kimsa kartakunata aparqunaq, diputadu runa, ichik suyu nishqanman.

Wakin kartakunata, sinadur hatun suyuman aparqunaq. Huk kaq kartata, *Perú* suyupa umalliqninmanpis apanaq. *Trujillo*, *Lima* markakunapa piriwdikukunamanpis kartata apachinaq. Manami pipis kutichinaqtsu. Karta chaykachiq waynashi markaman chaachiq huk kutishi simanapa. Payshi mulan hanchashqa aywamuq. Qipinkunachaw achka kartakunata apamuq. Punku yachanqankunapa aywaq, chaymi taytaa karta apamuq, waynapa qipanta aywaq, niykur *oficina de despacho* nishqanchaw taytaa shuwareq, akrayta ushanqankama. Wakin kaq hunaqchaw ñuqapis aywaqmi kaa. “¿Kaykanku karta Kalishtu *Garmendiapa*?” tapukuq taytaa. Akraq runaqa aqra (uyu) niraqla runa kanaq, hina alli shunqu runami. Paymi *casilla* “G” nishqankunachaw kartakunata ashiq, hukpakunata rikaykurnami “manami kantsu, tayta” —Ninaq.

Taytaa *Oficina de correspondencia* nishqanpita, kayta rimarir yarqunaq: Shamuq simanami chaamunqa kartaa niq. Achka wata pasashqa kaykaptinnaqa, piriwdikukuna kutiykachimunqa mañakunqantami, kikillan ninakuq.

Huk yachakuq waynata nirkunaq. Manami piriwdikukuna kay niraq anyanakuynata manami kasupakuntsu. Paykunashi umalliqkunata, yanapayllashi yanapapakunaq. Paykunaqa upaallaakuriqshi mana alli rurapakuptinashi. Taytaa hawkayarqun, hawkanarkurnashi, manami pitapis anyapananraykur, huk markapashi aywakunaq.

Huk hunaqshi alli kallpachakurkur, pantiyun tikrashqa chakraman muruq aywanaq. Chay chakranchaw manashi pitapis pampakuqraqtsu. Chaytashi rurarkunaq wakin runakuna ninanpaq: chaymi chakraa. Chayraykurshi, pulisiya munisipal nishqan, *subprefecto* nishqan kachaykunaq. Ishkay hunaqshi karsilchaw wichqaraakunaq. Mayshi qillqashqa rapikunaqa rurayashqana, chakranshi *dueño*yuqnashi kaykaanaq, chayshi Munisipalidad nishqan, *dueño* kanaq. *Sindico* rentaspa nishqanwanshi taytaa rimaq aywaq; kay runaqa, kahun qillay churankunqanchawshi kichaykuy ninaq: “Hawkayay *Garmendia*, manaraqmi qillay kantsu. Qillayta tarirkurqa, haqaykita qupakushqaykimi”.

Taytaa hwisman ishkay mañakuytashi apanaq. Chunka sulis chanintashi ishkan mañakuyninpita hwis mañakuq.

Hwisshi ninaq yanqami mañakuykan. Taytaa mananami kuchilluta, *formón* nishqantapis llanuyachinaqnatsu. “Llakikuypaqmi, kaynaw rimay —ninaq—, manachi llapan chiqnipamanqankunata wañuchinata munapakunman”.

Mamaami huk ichik mankachaw qillayta churanaq, chayshi wasipa qullqachaw pakaraanaq, qillay llapan *documento* nishqanchaw ushakarqun. Suqta watachaw, hina qanchis watana, chakran apakanqarinpitana, taytaaqa haqanta mañayta utikurkunaqna. Awkisman muyurqun. Nanarishqanami kanaq chakran apakanqarinpita. Yarpaanaq aywayta, *Trujillo* markata, hinaman *Lima* markaman chakranraykur; manashi qillaynin kaqnatsu. Chaynashi, yarpachakunaq llapan rurankunata. Hina manashi aywanaqnatsu, hapallan, kikillanpis, mana piyuqwanpis kar, manachi kaasupakunmantsu. ¿Pitataq kaasunanpaq niykunman, hina imanawtaq hustisyata mañakunman?

Chakrannashi pantiyunman tikrashqana kaykaanaq, chaychaw ayata pampapakuq. Taytaa rikaytapis munaqtsu. Paymi ninaq: iÑuqatanawmi chaychaw pampapakushqa! iQam, hustisyaman kriyinkitsu! Paymi runa mayinkunapa hustisyata ashiq, hina kanan, kikinpaqpis hustisyata tarirqatsu. Kikinmi mana yachakunqanta willakuq. Achka qillayniyuq runakunatashi, achka chakrayuqkunatapis chiqniq.

Ñuqa hatunyarquu chaychaw. Taytaapa qiru llaqllanan wasillan kapunaq. Ñuqa kallpacharquu, taytaata yanaparquu qiru llaqllayta. Chay marachaw, manami allaapatsu wasita rurapakuqtsu, ishkay watataraqmi huk wasita rurapakuq. Punkukunatapis alli rurashqami kaykaanaq. Miisa, taakukunatapis manashi allaapatsu rurapakuqtsu. Allaapa qillayniyuq runakunashi kahunwan pampakaarinaq, manashi allaapa wañupakuqtsu. Marka runakuna,

ayankunata hakuwan pillushqashi, hina watuwan wataykur pampapakunaq. Chaynawllashi chala markachawpis runa wañuptin pampapakuq.

Taytaa mayaqmi qillayniyuq runa wañunqanta, chaymi payqa kushikuq chay ayapaq. Achka qillayniyuq runa wañuptin taytaa kushikuqmi. Ayapa kahunninta rurapakunapaq nipakamaq.

Kushikuqmi imallapis rurapakunapaq kaptin, hinaman chiqnikuq, runakuna wañuptin kushikuqmi. ¿Manami pikunatapis wañuptin kushikunkimantsu?

Mamami chay niq, llapanchikmi wañushun, hinamanpis yayachikkunatapis, mamachikkunatapis mañakushwanmi.

Ishkaymi llapan kallpanchikwan siruchuta, sipilluta, lihakunata, hina klawukunata ayapa kahunninta ñuqakuna rurapukuqmi. Ramrash qirupita kahunkunata rurapakuq kaq. Yuraq niraqmi rikakaq. Wakinga nishqallata munapakuq, wakin kaq manami munapakuq, *caoba* nishqan niraqta, yana niraqtapis, hanaman chilapyananta munapakuq. Ayaqa hina uchkuchaw ismukunqachi, hina wañushqa runapaq kanmi munayninkuna.

Huk kutishi, wasichaw, markachawpis hatun raymi karkunaq. Huk markayuq runa, tampu (tiyinda) kichanaq, kimsan tampukunapita allishi kanaq. Chaymi ñuqa taytaawan ishkay killachawraqmi *mostrador* nishqanta ushapakushaq. Tampu bandawanmi kicharkunaq, runakuna rimayaq tampu alli aywanqanta. Wasichaw chay qillaywan ima aykatapis rantikurishqa kaa. Taytaa qillayta ushakachinapaq qumarqan, chay qillayta ima aykachawpis ñuqa ushakachinaapaq munanqatsu. Makiichaw achka qillayta rikaarirquu: ishkay sulis nishqanta.

Patsa pasashqa kaykaptinna, kichanqan tampu wakin tampukunata illakachirkunaq, hatiranqanchikkunapis saqpiyarkunaq (*ratashyarkunaq*), llapan qunqakarkunaq. Ishkay sulis charanqa, Eutimia shipashmi ushakaachishqa. Kay shipash ramrash raqrachaw aanipaamashqa. Chayallatami yarpaykaa. Niykur, mananami imatapis mañamashqanatsu. Ishkay sulta chaskimashqa, wakcha kayniipitami.

Qiru llaqlaq wasichaw, huk killachaw, huk wawulta, huk miisa, kimsa taakunata rurapakuq kaq. Chayllata rurakuq kaq. Taytaa manami shumaq ruraqtsu. Unaymi, taytaa, qirukunata shumaq llaqlaq, ruranqankunata chillapyaachi; alli rikakaq llapan ruraynin. Niykur, mananami imatapis qukuqtsu, ima niraqlatapis ruranaq. Chayllaman hukpita willakaramurqan aya kahunninta rurapakunapaq, chay ayaqa tayta chiqnikuq runa kanaq. Kayta rurananchikpaq chunka sulta mañakuriq kaq.

Taytaa hukpita kushikunaq. Paymi ninaq: “huk chiqnimaq runa wañurqun”, chunka sulis ishkeynirmi llapan kallpanchikwan arupakuq kaq, mamallaami mañakuq (risakuq), ichik sipilluwan yarqunqanta kuyapapakuq kaq.

Chayllachawmi ushaq. ¿Kaychaw kaway? Manami allitsu kanaq, wañuywan kawapuq kaq. Llakinaypa niraq kanaq. Chakaypa kimsa patsa imatsun taytaa hatun rumikunata pallaq, niykur bulsillunman winaq, sapatunta pipis mana riqchananpaq hurqukuq, niykur umpukashqa niraq alkaldipa wasinta aywaq.

Apanqan rumikunata wasi hananman yanqa wikapaq, chayshi tihakunata pakiq. Niykur wasinchikman paariy paariy kutiq. Wasi rurinchaw kaykaptinnaqa manashi achkipakuqtsu, pipis mana musyananpaq. Kikillami asikuq. Asikuyninqa uywapa waqay niraqnin kanaq. Raatushi asinaq, runa yupay, raatushi manchariyniraq asikuq, chayshi llakikuypa niraq kanaq.

Hawkayanaqshi, hina kimsa hunaq, alkaldipa wasintashi taaparapakuq. Alkaldi millanaypa niraqtashi, ima aykatapis ruranaq, manami musyapakuqtsu pi ruranqankunata, manami musyapakuqtsu pitapis tumpapakunanpaq, rumi saqmanqantaqa.

Taytaa musyarqanami, manami pipis taaparaqnatsu alkaldipa wasinta, chaymi hukpita kutiq tiha pakiq. Chayta ruraq kutirir kutirir. Niykur, *Subprefecto*, *Alférez*, *Sindico de Gastos* nishqakunapatapis tihan pakiq aywaq. Wakin chiqniq runakunapa wasintapis aywanaq tihan pakiq. Manashi pitapis tumpapakuqtsu.

Pusaq chiqnikuq runakunashi yarqapakunaq wasinkunata taaparaanpaq; manashi pitapis taripakunaqtsu. Taytaa yachakarqun tiha pakiyta. Hunaqpanashi, kaallipa uranpa puriq. Tiha pakinqankunatashi minkaykuna hanaman yapay yarkachiq (yarkutsiq), tiha pakishqakunata hukwan trukapakunanpaq. Tamyaptinga allishi kanaq taytaapaq. Chayshi amata chiqniq, runapa wasinman atipaq, chay runashi kanaq: alkaldi, yakushi wasinman yaykuq, chayshi alkaldita llapan ayllunkunata ushmaq. Yakushi puñunqanman yaykuq. Makinshi alli tantiyananpaq tiha uchkunapaq. Mayapitashi alkaldi wañurqun. Wakin runa nipakuq, kuchi aychawanshi tsakapakunaq. Wakin kaq runa niq, amata chiqniq, chiqnipaqkunata chaywanshi wañurqun.

Taytaata qayapakunaq ayapa kahunninta rurananpaq. Taytaa pushamarqan ichik watuwan ayapa tupunanchikpaq. Ayaqa hatunkaraymi, patsaypa wira kanaq. Taytaa ayata rikaykurqa kushikuqmi. Payshi kanaq wañuy yupay.

Pichqa chunka sulista kahun rurananpaq mañakurqan. Ayapa ayllunkuna taytaata niq achka chanintami mañaykan.

Taytaa tapuyninta kutichiq; paymi ninaq: kahunmi hatunkaray rurakanqa, ayaqa hatunkaraymi, patsaypa wirayashqa kaykaanaq, chaymi rurakaykan alli alkaldi mikunqanta. Chayraykur, chay chaninta taytaa manana niq.

Kahunta ima niraqllatapis rurapakushqa kaa. Ayata pampakuykaptin, taytaa huk kuchus wasita taytaa rikaraq, ayata uchkuman hatipakuykaptin payqa ninaq: “Chakraa charikunqaykita kanan mikuy, mikuy, qanra”. Niukur manchanaypaq asiq.

Chaypinqa wasikunapa tihankuna pakiq, hwispa wasinman aywaq; pay hwis wañunanta munaq, ruri uchkuman yaykunarpaq. Wakin chiqnipaqqunata wañunanta munaqpis. Chay patsapitana taytaa pitapis chiqniq, wañuyllaman, yarpachakuq. Mamallaami risakuq. Ñuqana Ewtimyawan raqra uranpa puriq. Hina, ñuqatapis amata nanamaq taytaata ruranqankunata.

Taytaa alli kuyakuy runami kanaq, chaymi warmin kuyaqpis yanapaqpis churinkunata, yanasankunata; wakin marka masinkunata washakuqmi. Markantami kuyaq, runakunashi markanta qipayachimuyashqa. Mushuq alkaldi yaykunaq, chaymi mamaanii allimi ruranqanqa kay runa niq.

Taytaapa shunqun kushikuqmi. Paymi ishkan hunaqllami chaynaw karkunaq. Mushuq alcalde taytaata ninaq: Manami kantsu qillay haqaykita qupakunaqpaq. Mushuq alkaldiwan ninakarinaq: Ayapa kahun ruranqayki amatami mañaykanki; qanmi marka mayinchikkunata ima aytapis nikaykachanki.

Kayshi huk niraqnashi kaykaanaq. Marka runakuna manami taytaaman aywapakuqtsu washananpaq.

Umalliqwan ashinankunqanpitana manashi runakuna aywapakuqtsu. Taytaa mushuq alkaldiwan ima aykatapis ninakurinaq, chayraykur taytaata chunka pichqa hunaq karsil apaykurinaq. Hina karsilpita yarquptinnaaqa taytaata yachachipakunaq, mamawan hukpita alkaldiman aywananpaq, haqanta mañakurinanpaq, chaskinanpaq, hina waqapakunanpaqpis.

Taytaa piñakurqun: ¡Chayta manami imaypis rurashaqtsu! ¡Imanirmi ñuqa upaallaakushaq? ¡Hustisya manami limusnatsu! ¡Ñuqa hustisyata ashishaq! Patsa pasarqun taytaa wañurqun.

*Qichwaman tikrachi: Robber Rodriguez Malpartida
“Calixto Garmendia” de Ciro Alegre.*

Ñuku kurushi

Unayshi, huk kutishi patsachaw, hanan patsawan kay patsa, kayllachawshi kaykaanaq, chayshi ishkan tarinakurinaq, chay tarinakuringanchaw, achka runatashi wañuchipakuq. *Chimanes* nishqan markachawshi huk wakcha hapallan warmi yachanaq, chayshi mikanaykar puriq, manashi piyninpi yanapaqnin kanaqtsu chaku rurananpaq, wakinkunata rurananpaqpis. Mikuykunata mikunanpaqpis ashiq.

Huk hunaqshi, yukapa rapranchaw, chilapyaqta imatachi rikaanaq. ¿Imaraq chayqa? Nir, warmishi yarpachakunaq, niykurshi wasinman aywanaq. Puñuykaptinnashi muspayninchaw chay chilapyanqan kuru kuyunaqshi, kawaykan yupay (kawaykaqnawpis). Patsa warashqa kaykaptinnaqa aywanaq ashiq, chayshi achkunaq, niykur yukapa rapranman pillurqun apakunanpaq. Ñuku shutichiyarqun, chaytashi wawan niraqta charanaq. Huk puyñuman hatiykunaq mikachinanpaq.

Yuraq kuru niraq, Ñuku rikakaq. Simananta Ñuku puyñu hunta wiñanaq.

Warmishi hukpita hatunkaray puyñu ruranaq, chayman kuruta churanaq.

Simananta, hukpita puyñu huntana kaykaanaq.

Warmi mana imanpis kaykaptin aruq, kuruta mikachinanpaq; kurushi amata mikunaq, mikuqpis. Kimsanata Ñuku ninaq:

—Mamay, aywaykaa challwa ashiqmi.

Tsaqaypashi, mayuman aywarqun, mayupa kuchunninman chacharaqunaq, chayshi yaku harkarkunaq. Challwakunashi mayupa kuchunninman pintikachayta qallaykunaq.

Patsa waraykaptinnaqa, mamanshi chaanaq, payshi balayman llapan challwakunata shuntanaq. Chaypinashi, mikunanpaq mananashi pishinaqtsu; shipshimi warmi, wawanshi mayuman aywapakunaq; charirkurshi achka challwakunata, niykur balayninman winapakuq.

Runakunashi qipankunaman rimaqta qallaykunaq:

—¿Imanawpami chakwan achka challwata mikunanpaq kanan tarin, pasaq killa manami tariqtsu mikunanpaq? —Tapukuqshi aywarqarinaq.

—¿Imanawpami chay challwata tarinki?

Warmishi mana imatapis tapunqanta kutichiqtu.

Achka patsa pasanaq, chakwanpa marka mayinkuna manashi ima mikunanpaqpis kaqtu. Manashi challwakunapis kaqnatsu. Ñuku wawanshi llapan challwakunata harkanaq.

—Chayshi Ñuku mamanta ninaq:

—Mamay, runakunata niy kayman challwakarinanpaq.

Mamanshi aywarqun runakunaman willaq.

—Ñuku wawaqa hanachawmi challwakamuykan, paymi qayakamanchik llapanchik challwakamunanchikpaq.

Chayraqshi runakuna, chakwan ima ruranqanta riqipakunaq. Chayshi achka wata alli yachapakunaq, manashi mikuy pishiqtu, chayllaman Ñuku amata winanaq, manashi mayuchaw aypaqnatsu. Chayshi mamanta ninaq:

—Mamay, kanan aywakuunami, kay patsachaw, llapaykita yanaparquunami, manami mikunaykipaq pishinqantsu, runakunami yanapashunki. Hana patsata taqyachimushaq (tsarapaamushaq), hanaman mana hukpita ratamunanpaqpis.

Chakwan llakikunaq, wawan uqrapakunqanta yarpaanaq. Niykur Ñuku pampaman chachaykunaq, niykur wiharirqunaq hanan patsaman shumaq taqyachinanpaq, kanankamashi chaynaw rikakan. Chakwan karuta rikaykurna waqanaq. Chakaypashi wawanta hanachaw chillapyanqanta rikaq.

Chayshi *Vía láctea* nishqan kaykan, chayshi tsaqay tsaqay chakwanpa shunqun kushikun wawanta rikaykuptin.

*Qichwaman tikrachiq: Robher Rodriguez Malpartida
"Ñucu el gusano" en Nueve leyendas maravillosas de Luis Pajuelo Frías*

Sarapa willakuynin

Unay unayshi mikuykuna pishiq, manashi kaqnatsu ima mikuykunapis kay patsachaw. Runakunashi wiqi kuru niraq puriq, manashi kallpanpis kaqnatsu. *Quetzalcóatl* nishqan llakikurqun, chayshi mikuyta ashiaq aywarqunaq. Mikuyta ashinaq, hukpita ashirqun, manami tarirqatsu; tsaki qiwata, tsaki allpatashi tarinaq. Hana hirkakama yarqunaq, niykur ura raqrakunamanpis yarpunaq, llapan kuchuta rikapakunaq, manami imatapis tarinaqtsu. Rumillashi kuchkuy ushashqa kaykaanaq.

¿Imanawpataq, maychawtaq runakunapa mikuyta tarimuuman?

Chaynawpashi yarpachakunaq, chayshi huk puka anwaqshuy washantsu, hatunkaray sarata apanaq.

—Puka anwaqshuy kuru ¿Maychawtaq chay sarata tarirqunki?, tapurqun *Quetzalcóalt* nishqan.

—Chayta, kikillaami musyaa, manami pipis willamantsu.

—¿Manatsun, *Quetzalcóaltwanpis*?

—Hina, qamta willaykuptiykipis sara maychaw kanqan, manami chaykunkimantsu. Chaypa yaykunan kichkimi, chay willapanqa manami yanapashunkitsu, —puka anwaqshuy kuru ninaq.

—Yanapay ari, runakunami wañunqa mikunaypita.

—Allichi qamraykur willamushqayki: sara, *Montes de los Sustentos* nishqanchaw kaykan.

—Aku, yanaqamay ari —ninaq *Quetzalcóalt*.

—Yanasan tikraptiyki apashqayki —puka anwaqshuy kuru ninaq.

Quetzalcóalt yana anwaqshuy kuruman tikranaq. Naanishi kanaq sasa puriyshi: hanapashi wichapakunaq (witsapakunaq), urapashi aywapakunaq. Hachapa rapran hananpa chimpapakuq, rumi-rumishi aywapakunaq... Manashi yaku upyapakunaqpaq kanaqtsu. Chaynashi karuta chaykurnaqa chimparqarin kichki *túnel* nishqanpa, chayshi *Monte de los Sustentos* man apanaq. Chaychawshi, achka sara kaykaanaq. Kanaqshi: qarwash sara, chay sarashi inti niraq chillapyaq; kanaqshi yuraq sara, chayshi kay sara quyllurkuna niraq chillapyaq. Anqas sarapis, kanaqshi, kay sarashi, manaraq patsa tamyaptin yupay kanaq. Puka sarapis kanaqshi, chay sarashi inti hiqaykaptin patsa niraqshi kanaq.

Quetzalcóalt, wakin sarakunata pallanaq, niykur kay patsaman runakuna mikunanpaq apanaq.

Runakunata mikachirqunaq, chayshi runakuna allaapa llapan shunqunwan yupachikurqarinaq.

Hukpita, *Quetzalcóalt*, *Monte de los Sustentos* nishqanman kutinaq; chaytashi apakunanpaq watuwan watanaq; *Monte de los Sustentos* nishqan amata lasaq. Chayshi tayta illapata yanapananpaq mañakuq, *Monte de los Sustentos* nishqanta rachiriykushun apashimanaykipaq ninaq:

—¿Imanirmi kay shumaq chakrata rachirimushun? —Tapunaq tayta illapa.

—Runakunata mikachinapaq.

Chayshi hatunkaray illapa chillapyaqkuna, *Monte de los Sustentos* nishqan mayakunaq, chayshi rachi y ushapakunaq.

Quetzalcóaltta, yuraq sarata, qarwash sarata, anqas sarata, puka saratapis, puka anwaqshuy kurukuna qutu rurayta yanapanaq.

Achkashi sara kanaq, chayshi *Quetzalcóalt* yarpachakunaq, manami llapanta qutushqa sarakuna apayta atipanaquntsu.

Chayshi tamyata qayanaq, niykur ninaq: kay sarakunata mashtarillay kaypapis maypapis.

—¿Imanirmi saraykita mashtanayta munaykanki? —Tapunaq tamyaaq.

—Runakuna sarata murupakunanpaq, mana mikuy imapis pishinanpaq.

Chayshi hanan patsachaw rikakaq: chillapyaq illakunashi, chaynawtashi mayakaq tamyay; tamyaaqshi mantsakay niraqshi.

Chay tamyamunqanwanshi mayukuna *Monte de los Sustentos* nishqanchaw rikakamunaq, tamyanganwan yaku, sarashi mashtakaanaq.

Chay patsapitanashi kanankama runakuna sara uryapakun. Manami mikanapakunnatsu.

Qichwaman tikrachi: Robher Rodriguez Malpartida
"La leyenda del maíz" en *Nueve leyendas maravillosas de Luis Pajuelo Frías*

Rumi tsaquq runa ashnukunawan

Rumi tsaquq (rumi hurquq) runa ishkay ashnukunawan, rumin qipishqakama, naanipa yarpunaq. Runashi naanipa ashnukunata pushaq. Chayshi yanqa chaykarinanpaq, ashnukunata huyupa wiruq.

—iAku ashnukuna, yanqa aywashun! iAma qilla kapaakuytsu! —ninaq patsaypa piñashqa.

Runashi qilla uywakuna chararanqanpita, tayta Yayanchikta willapaq.

iPapaku Yaya! —Manami kay niraq uywakunata rikashqatsu. Kaynawpaga, manami imatapis rurashqatsu, ninaq.

Naanipa aywapakuykaptin, huk kawalluwan tarinakurinaq. Kawallushi shumaq qiwata mikukuq, rumi tsaquq runa ashnukunawan amatashi piñakunaq, chayshi ninaq:

—Yuraq kawalluta rikapakuy, patsaypami wira kayqa, allimi shaaran. iChaymi kaykan achka kallpayuq, kuyayllapa alli kawallu! —ninaq runaqa, hukpita ashnukunata wiruykurqan, hukpita ninaq:

—iQamkunaqa millanaypaq, upa niraq, mana kallpayuq kapakunki! iHanaman manami imatapis musyapakunkitsu! iKatay, katay!, nirshi ashnukunata wirunaq.

Chayshi huk ashnu nanachikurkunaq, qipaman muyurkur, Rumi tsaquq runatashi, ninaq:

—iIma kaykan! ¿Manatsun yarpachakunki? Mana mikuuni, patsaypa utikashqa chararapaakamanki; manami amata aruchipaakamanki, llapan uchakuna ushanqakama.

—iNiykur ñuqakunata shumaq rurapakunapaq, aywapakunapaq munanki; hinallanman ñuqakunata amata wirupakamanki!

iQampaq yanqami ashillikuy (ashaykuy)! —Nirqunaq huk kaq ashnu— ñuqakunata alli mikushqa kawalluwan tinkuchipakamunaykipaq, ama upa kaytsu.

Ama, ñuqakunata pishikachipakamaytsu, imanaw kanqanchikta. ¿Manatsun qam ñuqakunata allita mikachipakamunkiman? ¿Ñuqakuna qamraykur arupakuu?

“Kapatos allita ruraptin, wakin runakunami, allimi arupakun”.

*Qichwaman tikrachiq: Robher Rodriguez Malpartida
"El cantero y los asnos" en El cantero y los asnos de Mariano Melgar*

¡Ama wañuchimaatsuntsu, niykuy!

Patsa waraykamuptinshi, chaachipakunaq. Kanan patsa warashqanami kaykan, payqa chaychawraqmi kaykaanaq. Huk qiruchawmi watashqa shuwaraykaanaq. Amatami kuyuq, manami shumaq karaqtsu. Maa ichikllatapis puñuykushaq, hawkayaanapaq ninakuq. Manashi puñunaqnatsu. Mananashi mikanaqnapistsu. Mananashi imatapis qukuqnatsu. Kawayllatashi munaq. Pitaq yarpachakunman unay kanqanta, chayqa pampakashqana, qunqakashqanami kaykaanaq. Chayqa Tayta *Lupe* wañuchinqanmi kaykaanaq. Mana kaqllapitami wañuchirqunaq. Payqa wañuchirqun chay runata, mana alli rurayninpitami. Payqa chaytami yarpaykarqan.

Tayta *Lupe Terreros*, Rumi punku *dueñonshi* kanaq, kumparinshi kanaq. Payshi *Juvencio Nava*, chayshi kumparinta wañuchirqunaq. Kumparinshi uywa qiwata mikunanta manashi munarqatsu.

Punta patsatashi kallpachakunaq (*aguantarse* nishqan) kumparinraykur. Uywankunatashi hukpakama wañuqta rikaq, usya patsaraykur, kumpanrin tayta *Lupe Terreros* manashi paypa chakranchaw uywa mikunanta munaqtsu. Chayshi qincha chaparanqanta pakinaq, niykurshi llapan uywankunata chayman yaykachinaq alli qiwata mikuchinanpaq. Uywankunashi patsaypa aqratahqashi (uyuyashqa) kaykaanaq. Chay rurayninpitashi, tayta *Lupe Terreros* amta piñakunaq, payqa huk kachakarqun, qinchanta chapaq, mana *Juvencio Nava*, kumparin, hukpita uywankunata qinchaman mana yaykachinanpaq.

Chayshi hunaqpashi qinchata chapakuq, tsaqaynashi kichakanaq. Uywankunashi chapanganman laqaraykaanaq. Uywashi shuwaraanaq qinchaman yaykapakunanpaq. Kay uywankunashi, unayshi, kumparinpa qiwanta muskiylla muskipakuq, manashi mallipakuqtsu (llamipakuqtsu).

Payqa kumparinwan, *Lupe Terreros*, ima aytapis ninakariqshi, manashi shumaqtsu rimapakuq. Huk kutishi, tayta *Lupe Terreros* ninaq:

—Maa *Juvencio*, hukpita uywaykikunata qinchaman yaykachipakuy, wañurichishaqmi.

Pay kutichirqun:

—Maa, tayta *Lupe*, manami ñuqatsu huchayuq kaykaa, uywakunaqa alli qiwatami ashin. Paykuna manami musyapakuntsu. Uywata wañuchiptiyki rikaanakushunmi.

“Huk nuwillutashi (*novillo* nishqantashi) wañuchinaq”

Kayqa kimsa chunka pichqayuq watanami pasashqa, marsu killa uranchawmi hina abril killachawmi kaq, ñuqa hachakuna pakarakuq puriq kaa. Raymipis chunka waakakunata quykunqantapis manami yanapamashqatsu. Wasita karsilpita yarqunapaq chariykachishqa. Manami chayllatsu, ichik charanqaakunatapis quykushqami, mana qatiramaanapaq. Paykunaqa qatirapakamaqmi. Chaymi churinwan yachakunaapaq shamushqa kaa, huk kaq chakraman, lluychupa shukshunman nishqanman.

Kananqa paytashi ashipakunaq; payqa manashi pitapis shuwaraqnatsu. Yarpachakuqshi, runaqa qunqashqanachi ninaq. Maynami patsa pasashqa kaykaanaq, kaychawchi hawkalla wañukushaq ninaq. “Chaytashi yarpaanaq, maynami awkinman tikrashqa kaa. Mananami pipis wasupaamanqanatsu (piñachiyaamanqanatsu)”.

Runapa chawpillanchaw aywarqun, manami imatapis rimaqtsu, rikran shawarashqa. Patsa warayshi yañawyaraq (ampillaraq) kaq, quyllurkunallaraq rikakuq. Wayrashi shumaqllapa puukanaq, chayshi allpata wawyanaq, hinaman runa ishapanganwanpis naani asyanaq. Niykurshi runa pushanqankunatashi rimayta munaq. Munaqshi kacharkarinanpaq hina aywakunanpaq, chaytashi munaq: “Waynakuna, ñuqapitapis manami wañuchishqatsu”, chaytashi niyta munaq, hina upaallaakuqshi.

“Ichikllata aywaptinchi paykunata ninarishaq”, yarpaanaq. Rikayllashi rikaq. Kanan runakunapa laadunman aywaq. Upaallaakuqshi, kacharkarinantashi, munaq. Runa manashi uyankunata rikaachikuqtsu, yana qipiniraqllashi rikakaq paywan aywanqankunaqa. Ichik rimaykaptinshi, wakin runakuna manashi mayapakuqtsu, chayshi ninaq:

—Ñuqaqa manami pitapis wañuchishqatsu kaa—, chaytashi ninaq. Hinallashi llapan kaykaanaq. Runakunaqa manashi imatapsi mayapakunaqtsu.

Runakuna manashi kikinkunapura qaqlankunallatapis manashi rikapaakuyaqtsu. Hinallashi puñunqan yupay aywapakunaq.

—Kaychawmi kaykan, runa ashinqayki, tayta kurunil.

Punkuchaw shaakurinaq. Payqa chukunta makinchaw charaanaq. Maa pillapis yarqamunqachi nir. Manashi pipis punkuman yarqurqatsu, rimaqanllashi mayakaq.

—¿Pi runa? —Tapurqun.

—Lluychupa shukshunta yachaq, kurunilnin; qammi ashiq kachapakamushqa kanki.

—Maa tapuy: *Guadalupe Terrerosta* riqirquntsu.

—*Guadalupe Terrerosta* riqishqankitsu.

—¿Tayta Lupe? Aw. Payta riqishkaami. Wañushqanami.

Chaynashi ruripita rimaq runa, huknawpanashi rimarquanaq:

—Musyaykaanami wañunqanta —ninaq. Hukpita rimayta qallarkunaq. Huk runawan rimanqan yupayshi mayakaanaq.

—*Guadalupe Terreros*, chaymi, kanaq. Hatun wiñarkur taytaata ashishqa kaa. Payqa wañushqanami kaykan nipakamarqan. Sasami ñuqanchikpaq manana taytanchik kawaptinna, shumaq sapichakunachikpaq alli runa kananchikpaq. Chaynawmi ñuqapa kawaynii karqun.

Ruripita rimanqan mayakarqun punkuchawwan rurichaw. Chaymi nirqun:

—iApakariy, niykur wataykariy huk qiruman. Nakachipakuyraq, niykur wañuykarachiy!

—iKurunilnii, rikaraamay! —mañakurqun payqa—. Mana allinami kaykaa. Kikillaami wañukushaq. iAma wañuchimaytsu ari!

—iApakariy! —Hukpita mayakarqun, ruripita.

—Maynami chaninta qurquunami, kurunilnii.

Achkanatami, allaapanami chaninta qushqa kaa. Llapantami charikarkarinna. Manami imatapis charaanatsu, llapantami apakarishqana.

Pakarashqa chusku chunka wata. Shunquu imaypis manchariq. Maychawpis, wañuchipakamangachi nir. Manami kaynawpa wañuyta munaatsu, kurunilnii. Haqiraman tayta Yayanchik pampachaamanqanchik. iAma wañuchimaytsu ari! iQam niy, mana wañuchimaatsuntsu!

Hukpitashi, ruripita rimarquanaq:

—Wataykariy, niykur shinkanqanyaq upyachipakuy mana wala (*bala* nishqan) nanachinanpaq.

Chayshi llapan upaallakarkunaq. Kutachawshi mayaranaq. *Justino*, churin chaanaq. *Justino* churin hukpita aywakunaq. Achka kutishi shamunaqpis aywanaqpis.

Ashnupa washanman chaqnanaq (liyanaq). Shumaqshi watanaq; naani aywanpa mana ratananpaq. Runkuman umanta (piqanta) qatiykunaq mana rikakananpaq. Niykur aywakarirqan.

—Llumchuyniyki, willkaykikunapis kanan ankushunkichi —chayta nir aywaq—

Uyaykita rikar, manami paytsu nipakunqachi. Mancharinqachi. Kuyuti (*coyote* nishqan) imachi mikurqun ninakaarinqa. Uyaykita rikaarir amata wala (*bala*) yaykunqanpita.

Qichwaman tikrachi: Robher Rodriguez Malpartida
"iDiles que no me maten!" en *El llano en llamas* de Juan Rulfo

Atuqwarku

Atuqwarkumi manchariypaq niraq. Chaypa karitiira nishqan aywan, karitiiraqa, pillushqa yupaynirqami kan. Ichik yaykunan yarqunanpis qirullapita rurashqa kaykaanaq. Chakapa rurillanpa manchariypaq niraq mayu aywan. Wallaqa mayu, hatunkaray rumikunapa chawpillanpashi aywan. Huk markayuq runa hanaman rikaptinqa, atuqtashi kunkanpita shawayarashqata rikan, runa llaqlanqan yupay.

Huk kutishi michiq markaman, wamaq niraq, uywa chaanaq. Chayshi yuraq, paqu, hatunkaray kanaq. Yuraq qara niraqshi (*gringo*) kanaq.

Manashi pipis maypita shamunqanta musyaqtsu. Musyapuyqshi wallpata suwakunqanta, ichik pachukunatapis (ashkashkunatapis) mikunanpaq suwakunqanta. Payshi chay machaykunachaw yachaq. Llapanshi musyapakunaqna, chayshi manchapakunaq. Atuq nir shutichipakurqan.

Chaychawshi yachanaq Maryacha shipash. Kuyayllapa alli shunquyuqshi kanaq. Payshi amata manchaq, atuqta. Huk kutishi michinqanpitana kutiykamuptin, kichki naanichawshi atuqwan tarinakurinaq. Manashi chayta yarpaanaqtsu. Maryacha patsaypa manchakashqa maypapis aygiyta qallaykunaq. Atuqta rikaykurnashi qipanman aywaykanqanta, naanitashi pantarqunaq, niykur rurimanshi ratanaq. Qipantashi atuq rikaanaq. Atupqa patsaypa utikashqa kaykaanaq, manashi yanqallatsu kallpachakurkunaq. Atuq aychan harkaykur kushikuq, manami kanantsu, maypapis qishpipakunapaq. Payshi atupqa makinmanshi rataykunqa. Michiq shipash manashi tantiyarqats. Niykurshi qapachakurqunaq, hinallamanshi ruriman hiqarpurqun atuq charinaykaptin. Atuppis lluchkaykurqan, hinashi kunkanpita chikpikaarirqan shiraka hananmanshi shawayarkaanaq.

Patsa pasashqa kaypaqtinnaqa, atuqshi rumiman tikranaq. Chayyaq urachaw, mayuchaw, llapan hatiranqankuna, Maryachapa, mayu hananchaw shumaq rikakaq. Maryachashi shumaq shipash wakinpitapis kanaq.

*Qichwaman tikrachiq: Robber Rodriguez Malpartida
"Atuqhwarco" en Mitos, leyendas y cuentos peruanos de José María Arguedas*

Hirka Chaparrí, Yanawanka hirkawan, chikinakuringanpita willakuynin

Hirka Chaparrí, Lambayeque suyuchawmi kaykan; Kashamarka suyuwanmi qaqaraykan. Yanawanka hirkata Kashamarka suyuchawmi tarikan. Ishkan hirkakunashi karuchaw tarikaarinaq. Achka kutinashi pasanaq, ishkan hirkakuna kanankama chikinakaran, ashllinakaranpis. Chaparyuqpa ayanshi pamparaykaanaq hirka Chaparrí nishqanchaw. Chayshi riqishqa (wiraqucha) runa kanaq; payshi markanta kamachikunaq: Chongoyape, Pátapo, Combo, Tullipe, Almendral nishqankunata. Kay markakunatashi Shongoyapu nipakuq. Chayshi kanaq: “ñampu shunqu”, “alli shunqu”, “mana yatana shunqu”.

Chaparyuq manashi kamachikuqllatsu kanaq, payshi hampikuqpis kanaq; payshi llapan runakunapa yachaynintashi yachaq; payllashi musyaq imanawpa ima aykatapis yuringanta; musyaqshi *magia blanca* nishqanta; chaywanshi hupayninta hatunyaachinaq. Chaparyuqshi wasiyuq kanaq; chaychawshi alli yachapakunanta mañakuq; chay wasishi Hirka Mulato nishqanchaw kaykaanaq; chay hirka rumikunachaw, ima aykatapis llaqllachirun, mana qunqapakunapaq. Huk kaq hirkachawshi yachaq, Yanawanka hirka; shutinshi Yanawanka kaq; kay runashi *magia negra* nishqanta musyaq tukuq. Huk niraq hirkakunatashi mucha, paykunashi ima aykatapis ushachipakuq, chikishi kapakunaq.

Ishkan hampikuqkuna manashi alli rimakariqtsu. Rurayninkunapis huknawpami kanaq, chayraykur ishkan chiqnikariq; manashi chayllachaw kanaq, runa qatiranqankunapis chiqnikaariqshi. Hampikuqkuna huk kaq yachanqanman aywapakunaq, chayshi wakin runakunata qatipananpaq ashipakuq. Huk hunaqshi Yanawanka runankunawan Chaparyuqta llapan yanapanqan runata taripaanaq; chayshi Chaparyuqta wañuchipakunaq, niykur iiqus hachata apakarinaq llallinqanpita. Niykurshi chay iiqus hachata Yanawanka hirkaman muruykaarinaq; chaytashi kikin Yanawanka murunaq. Chaymi shutinnin nin: “yana hupay”, “yana pacha”. Chaparyuq runa qatiranqankunashi kamachikuqninpa ayatan tumapakunaq, niykurshi tayta intita kawarimunapaq mañakurinaq. Tarirqarinaqshi. Hukpitashi Chaparyuq kawarimunaq, niykurshi llapan runakunata shuntanaq, chaypita Yanawankamanshi awapakunaq. Yanawankashi, llapan yanapaq runankunawan upyapakunaq; chayshi llapan shinkakarinaq.

Chaparyuq manashi wañuchirqatsu kay runakunata, tkrachinaq rumimanshi. Manashi runakuna wañuchir alli aywanman karqan, chayshi payqa yupay kawarimunanta manchaq. Chaypitami kanankama yachachipakun, imanirmi *Chaparrí* hirka, Yanawanka hirkapa chawpinchaw ichik hirkakuna kan. Chay hirkakunatashi shutipakunaq: ichik yana hirkakuna nir. Chaparyuq wañunaq, chayshi shunqunta kurkunkita hurqupakunaq, niykur huk laaduchaw pampakunaq, hana *Chaparrí* hirkamanshi pampapakunaq. Chaymi huk rumi tkrashqa shunqu yupay, kanankamami rikakan. Chaynawshi pampapakunaq kamachikuq Chaparyuqta. Huk kuchushi shunqunpa, hana patsashi rikaykan, chayshi llapan munayninkunata tayta inti mana pishichinanpaq.

Hirka Yanawanka, payshi huk niraq rikakan. Ruminkunashi yana niraq rikakan, imaypis hirkankunachaw yana pukutay huntashi kan. Marka yachaq runakuna, manashi chaypa aywapakuntsu, manashi rikaykarinpitsu. Patsa tsaqaptinnashi ishkan hirkakuna amata ashllinakarin, ima aykatapis ninakurinshi. Chaparyuq iiquis hacha Yanawanka apakunqanpitashi ashllin. Yanawanka rumi tkrachinqanpita Chaparyuqta ashllin; ichik yana hirkakunapis Chaparyuqta rumi tkrachinqanpita ashllin. Chaymi kanqa kay ashllinakuy, manami imaypis ushankanqatsu, patsa ushakanqankama chaynawllashi ashllinakarinqa. Manami yanqatsu ashllinakuynin. Kay ashllinakuymi pimi allita ruran, pimi lluta ruran.

Qichwaman tkrachiq: Robher Rodriguez Mapartida

"La leyenda de la enemistad entre los cerros Chaparrí y Yanahunaca" en Mitos y leyendas del Perú de César Toro Montalvo

Chay lluglla hunaq

I

Tayta Teófilo Navarro runapa qiruruqninchaw (ruyrunchaw), muyashqa wayrallapis puchushqa haqikaarin. Lluqlla kashqanpita wasinpis pampayashqami kaykan —chiki yaku— llapanta huchuchurkunaq (huchukurkunaq).

Runakunapis yanaqallami arkapakunaq (qawaamunaq). Pullan kaq runakuna pirqapakunaq, pullanninkuna rikayllata yanapaq, allichaa nir, chaqchapan:

—Shumaq kallpakuykur sharkukuytami atipanki.

Chaynaw kashqa: Sapa sapalla manchakaptin payta nipaq:

—Tayta Tofe wasiykipa pirqqa hiruruqninta pirqachiq, lluglla shamunqa...

Chaynaw nipaptinshi payqa shumaq asikuq. Imatapis rimarkamunanpaq kutichiqraq:

—Lluqllapis shamutsun, apamaatsun, aywaykashqachaw lakisapis (llakikuypis) ushakanqa.

Rimaqllashi rimaq. Kay markanchikchawqa, lakisawanpis, llapanwanpis kushishqami kawakaarinchik.

Wasinta sharkachir (ichirkachir), shumaq qatarkachir llapan aruyta ushapakurirna, shumaq takikunawanraq qachwapakuyaq, llushtuypa llushtur pampapis shumaq tanakananyaq (pampatsanqanyaq).

Niykurqa payshi ninaq:

—Pitaq kanan qallaykachin wasi rurayta. Kay hina nakayta.

Payqa chukutashi awhawan ruranaq punkun wasinllachawmi. Chukuta hurmawanshi ruranaq.

Takipayllapa, shukapallanpa hunaq hunaqshi chukuta ruranaq; patsapis tsaqanqankama shumaq shukapallanpa ruranaq.

Tayta Tofe manchakashqa yakuta, tamyata rikaykur, usya patsapa chawpinchaw qiruruykachaypa rikapan yaku wiñaqta.

Chaychawmi payqa nin:

—iChay hinachi kakun! ¿Imanirtaq manchakushaq?

Kampana shumaq waqaptin willakaykamun yaku yarqamushqanta. Chayshi tayta Tofe wiwyaylla aywaq rikaananpaq. Chaychawshi wasiq hinalla ichiraykaanaq; yaku aywaq wasi kuchunllanpa.

Chay tsaqayshi, manashi kanmantsu. *Sacristan* manashi shumaq willakaramunmantsu, rikran pakikyuptinpi, hina kampanata pakiptinpi.

Adelaida Suarespa alli hunagninchaw manachi kanmantsu.

Shumaq raymichaw, Adelaida Suarespa, manashi imapis kanmantsu, paypa shumaq hunagnin kanaq. Tayta kamakuqpa wawanmi kanaq.

Tayta *Tofe* nirqan:

—Upushun, upushun, waraymi ushakaashun, wañushun. Paytaqa rikanki kaq, shumaq kushishtami. *Grimalda* pachasapa warminpi, chaychawmi kaykaanaq, kuchuchaw hamaraykan runanta pinqapar.

Puntata willapa chaamunaq, niykurnashi *Julian* Mayta yarqamushqa qinchapita qaparaykar:

—iYaku yaykaykaamun!... iRumita apaykaamun!...

Chayta, wakinllannashi mayapakunaq. Yakushi chaakaramushqa, wasipa punkunkama yaykunaq. Manashi manchakankimantsu. Apuraypa apurar yakushi hiqarinaq imatapis uquraykar.

Chayraq yarpachapakunqanchik, mana kaasupashqa kaasushqa. Wasichaw alliq makinchaw (allawkachaw) tukapakuqkuna (muusikugkuna), shinkashqa hitarpaykan mana imatapis maakushpa, asir kaykaanaq. Nuqaqa maypa hapashqaatapis manami musyarqaatsu.

Shumaq tsaqukashqa kaykaanaq ichuq kaq wasi. Llapanchikta shumaq manchakachimashqanchik. Lampawan, piikuwan aruraykar runakunaqa churanakushqa, kaypa wakpa ichuq wasikunaman yakuqa timpuypa timpumuq.

Yanukuna wasiran karqan, shumaq waqakuypaq. Hirka yaku taquypa taqur (qarpuypa) ushashqa. Llapan patsachaw yaku hanayaq tallpimushqa (pillchimushqa), mikuykunatapis nitir ushashqa.

Uywakunapis qishpinanpaq kaykaptin pirqakunapis huchukanaqnashi. Chaychaw warmikuna: *Eulalia Espinoza*, payqa shumaq qaparaq, ruwakuq tayta kamachikuqta.

Runakunaqa kamashqannaw kashunnachi. Imanawpis kashunnachari.

Mana qukaqnachaw shumaq manchanaypaq niraq karqan. Kanchakunapis, kikillannami ishkiuq. *Antonio Ebúsquez*, pay kikillan qapariq, kayta nir: iImata rurashun!

—iChay punkuta pakipakuy, hitapakuy yaku aywakunanpaq!

Tamyashi paytaq lluta katsiq; tamya mayu yakunaw shakamuq. Patsa yañawrayamuptin, ñuqanchik mana ima ruraytapis atiparqaraqtsu. Shumaq warakayllapa illapakunapis uraamuq, pashtaraykaraq paqraq paqraq nir.

Llapan naanikunapa kanchakunapa llullla yarpuq, punku yaykuna yantaman tikranaq.

Grimaldatapis rikashqa kanchik, maray hananchaw nanayninwan shumaq waqaykaqta. Tayta Yaya kamakuqta shumaq ruwakunaq.

II

Yakupita, tsaqaypita, shukukuypita, wayrapita, tayta *Tofepa* wasintanashi huchupakunaq. Amataqshi qapariq Grimalda, chayshi *Roque Barrera* yanaparkunaq; warmishi churana hanaykichaw shaaraykaanaq, chaynashi pirqa ishkiykunaq.

Toribia kaykashqa kushishqa kushishqalla, munanqannawlla imanawpapis yanapaq. *Roquepis*, imanawpapis, miisa nishqanta charipaariq *Grimaldata*. *Toribiapis* allpayashqa makinwan rikranta patikurkur (siprarkur) aywashqa, *Roqueta* yanapananpaq.

—iQam yanapamay! iMamay Tulli, qampis yanapaykullay ari!, chaynashi yakupis chaanaq, hukpita pirqata huchurachiyarqan.

Chaypitanashi, mama *Toribia*, mana asiylurlla pilltakunqan aqchantashi kachachirkunaq, niykur kuyaq, qaparanqan itita (llullu wamrata) chuchunman shuntanaq.

Itishi waqaq, qapariypa qaparir, chay qapariyninwan ñuqanchik hukpita kawarimushqanchik. Mamantapis kawarimunmanchi; payshi manaraqpis munaptin wañunaq.

Patsaypanami lakisalawan (llakikuywan) upikashqa. Llakisallamanshi llapan tikranaq, aqullashi llapanchaw rikakaq. Chaynashi manana tamyanaqnatsu. Lluqllapis ichikllanami kashqa. Chaypis mayapakuqraq kanchik. Lluqlla qaparaypa shamushqanta, upikaypana aywaykaanaq.

Niykurqa, ashiytana qallaykarishqa:

—iMakshi!... iMama *Brigida*!... iTayta *Lázaro*!

Shutinkunatapis mayapakuq, niykur rimapakuq nir: Kaychawnami kaykaa nipakuq, alli kaykaqnawna.

Chayta manapis musyarraq, tayta *Tofe*, *Grimaldata*, ashiq.

Sawanpa, ruqu punkunta yaku apanaq, chimpa kaq chakrakama. Chaynawmi kaykaanaq hamakunapis, qawaakunapis, shikaraakunaq (witsiraakunaq) kaypa wakpapis.

Demetrio López nin:

Kuchi kaykaamun Vilcabamba yaykurinanchaw.

Pirqakunapis, muruyninchikkunapis shumaq charpakashqami kaykaanaq.
Pitakunapis (*baúl* nishqan) trankakashqa yurakunachaw kaykaanaq.

Chaychawmi kaykan *Jacinto Navarro* runapa marayninpis, pachakkama
rumikuna awkillunchikuna aqashqankuna.

Wakinkunapis musyapakunaq, tayta *Tofe* chamuptinraq, payqa warmin
wañushqata rikranchaw chaachimunaq. Qipanchaw Mama *Toribia* itinwan,
chayraq yuripakushqa wañushqa chaanaq.

Kay ishikay willapa, ñuqanchikkunapa karqan shumaq lakisa,
shunqunchikkunapis imanawparaqchi nanarqan.

Tayta *Nicolás* Arosemena pichqayninchaw, manami Roquespis asichiyta
munaqnatsu, wasinchaw lakisalawan (llakishqa) kanaq.

Ruri wasipa kuchunchaw, tayta *Teófilo* aksaypa aksar kaykaanaq. Chay
tsaqay mana alli wayra quykunaq. Laqlanpis (chakallwanpis) tsakikunaq.
Turwatashqanawpis (piñashqanawpis) kaykaanaq, laqlanpis shumaq
ayratashqa kutipaq.

iPiraq ninman kar!... iPitaq ninman kar!

Patsaypa: Pichqaypis patsayllapami kashqa. Cafelawan pichqakashqa.

iImanawtaq yarpashqa wañuyta! iAyka shutikunataq karqan?

Eladio Amaro, Fortunato Rojas, Pedro Tintush. iManami imaypis chikikuq runa!

iMayna, aywakarinaqna!

Wañuyshi mayashqa wañuyta. Shumaq llakishqa shunqunpis nanananyaq,
patsa kuyuynaw.

Kukapis, shaktapis manami qukashqatsu chay tsaqay.

Chaypita patsay, tayta *Tofe*, wañunaykaq, hupayniraq chaychaw kaykashqa.

—Chuku hirakuqshi kanaq —chaytami nipakun.

Patsanchik quyushqanyaq runakuna imaykitapis rimakaarin.

—iLlaqlami pampaman ishkishqa!

—iRuku chuku hiraqkuq!

Manami pipis musyantsu pay musyashqanta. Imayllapis payqa...

Qichwaman tkrachiq: Robber Rodríguez Malpartida
"Esa vez del huayco" de Eleodoro Vargas Vicuña

Wakchami kanchik

Kaychawqa mana alli kawaypitaqa huyu kawaymi kaykan. Aykuq simanami tiyaa Hashi wañukurqan. Kuychi (*sábado*) hunaqraqmi, pampapakurkurqaa llakinaypis ichikllata karuparqan. Tamyapis qallaykurqun mana imaypis tamyangan yupay. Chaymi taytataqa rawyanay (*sinchinay*) qurqun, chay llapan siwara rutushqa, shanaychaw qarwaraykamushqana. Shullay mayanipitashi chaykunaq, achka yaku chaayarqamun. Achkanpa wichanpa sharkurir sharkurir, manaraq huk aptayllatapis pakayta atipapakuptii. Chaymi llapan wasi yachaqkuna chukchunakushqalla, chukllapa rurillanchaw yaykapaakunaq; tamyami ushmashqa qarwaranqan siwarata, chayta chayllaraq rutupakunaq.

Qanyanllaranmi nanaa Tacha, chunka ish kayniyuqman watachamurqan, chaymi taytaqa nanaapa santun hunaqninchaw waakaa qunqantapis, musyapakushqa kaa, mayu apanqanta.

Chay mayu, tsarpamurqan kimsa paqasllata. Chay patsa waraananman, ñuqaqa, puñukashqanami kaykaanaq kaa. Chawraq tsarpuq mayu, haqraraylla, qaparir aywaptin rikachapakurqaa, chawrashqa (chaymi) kaamapita ichik qatallawan chinkamurqaa. Maytachi wasipa qatanshi qarikaykanman yupay. Chaypitaqa yapay puñuq yaykukuykushqa. Mayu haqraraylla aywaqta mayarqaa; chaynawlla mayaykar yapay puñukarqaa. Sharkunaapaqqa tutaqa pukutay pukutay chaynawlla tamyakushqa niraq kaykaanaq. Musyakarqan mayupa qaparaynin huyupaq; chaynaw chayllaman karqan. Mayu asyanaq rupashqa niraq. Ismushqa niraqpis mayu asyanaq.

Chay uura mayupa kuchunta rikaq aywaptii, mayupa kuchunkunaman yaku huntamushqana kaykaanaq.

Maynami hiqashqana kashqa, chay kaalli runa purinqanpa, niykur patsaypa yaykuykashqana chay *Tambora* nipakunqan warmipa wasinmanpis. Yakupa aywaynin mayakaq, chay chikuman yaykuptin, niykur yarqamuq achka shutuyninpa punkunpa.

Chay Tambora warmiqa yaykurqan, yarqamurqan hapaypa mayu, hina aywaptinqa wallpankunata kaalli runa purinanpaq qarqamuq, chayllapa pakakunanpaq, mana yaku apananpaq.

Chaypitaqa, chaykaqpaqa, chay muyu kanqanpaqa mayu apakurqanshi chakata (tsakata), pitaq musyan imayshi apakurqan, chay tamarindu tiyaa *Jacinta* wirtanchaw kaq, kananqa manami chay tamarindu, rikanchiknatsu. Chayllami tamarindullami markachaw karqun. Chaypitami runa yarpachakun, chay wiñaq mayuta rikapakun, imaypis wiñanqanta watarkur watarkur. Paniwan ishkaa aywapakurqa rikaq, patsa hunaqyaptin, chay yaku shuntakaqman, kananqa qanra, yanayashqa aywaykan chay chaka (tsaka) kanqanpa. Chaychaw kapakurqaa chay uurakama chayta rikar. Chaypita qiqapakurqaa chay huchumushqapa mayayta munar, ima rimaqta runakun. Urachawqa chay may kaqchaw manami mayakantsu runapa shimillanmi rimaq rikakun, imatapis ninakuq kaynaw mana mayakar.

Chaymi hiqapakurqaa chay huchumushqapa, chaychaw runa kaykan mayuta rikar, willapaanakur mayu ima rurantapis.

Chaychawmi musyapakurqaa mayu apanqanta, chay *serpentina* waakata; Chay waaka paniipami kanaq. Chaytami, taytaa panii Tachata santun hunaqpaq quykunqanmi, waakan, yuraq rinrin, muru-muru shumaq ñawiyuq kanaq. Chaytapis mayu aparkunaqpis.

Manami imanaypapis musyaytsu chay *serpentina* waaka, mayu pasanqanta, mana musyaq niraq yaykurqan chay mayupa, mana riqir niraq, waranwaran puriykar. Chay *serpentina* waaka, manami karqantsu imaypis ayrallashqalla. Chay waaka, puñuykarchi aywarqan chaynawllapa wañuchikunanpaq. Ñuqaqa, achka kutimi richkachirqaa (riyachirqaa) chikupa punkunta kichar. Manami chaynaw kar, chayqa chaychawchi puñukunman, quyaytapis qimchiraakur, shumaqlla ayachakur, waakakuna puñur ayachakuq niraqrami.

Kaychawchi puñukashqa karqan, yarparqan lasaq yaku waqtanman chaayar, rikchachinantaraqchi chawraq, chaychawchi manchakar kutiyta munarqan: Chayraq kuntinqanchaw tinkukarqan chay qanra, yana yukuwan tawqikashqa, watacashqa huyu chukru yana parpu (wanku) kuyuykaq niraqchaw.

Yanapamay nirqachi, yanapamay ninqanta, kamakuq taytallanchi musyan.

Ñuqa tapukurqaa huk runata; manatsuraq rikarqayki mayu apanqanta chayllachaw waakallatawan. Chawraq (chayraq) nimarqan mana musyaatsu rikanqaatapis. Waakallashi pasarqan chakin wichan paqashqa, chayllanpa chawraq chaychaw kaykanqanpita, muyurkunqankamaqa mananashi rikarqannatsu waqrantapis, chakintapis, imatapis.

Mayunpashi kuchpar aywarqan hatun qinwa qirukuna sapintin (watsuntin), wakin yantapaq hurquychawshi kakurqan awsay awsar, mana rikar, uywatatsuraq qirutatsuraq apakurqanpis.

Chaynawllapami mana musyapakuqtsu mayutsuraq aparqan, mamanpa qipantatsuraq mayullanpa aywashqa, chaynaw kaptinqa, kamakuq taytallanchi ishkanta shumaq rikaatsun.

Wasichaw imapis wayralla kaykaptin imapis wara kananpami, kananshi panii Tacha hinaylla rikakarqun.

Taytaa shumaq arurkur qurqan chay *serpentina* waakata, ichik waakalla kanqanpita paniita qunanpaq, charananpaq ichik qullqillanta, mana wakin hatun panikuna niraq, aywakarinanpaq.

Taytapitaqa, paykunaqa, manashi shumaqnatsu kapakurqan wakcha wasichaw kawar, maypapis kacharqan, ichikllanpitashi kapakurqan mana mayakuq. Chawraq wiñarkurqa runawan purikurirqan munanqankunawan. Tukuy rurayta yachakur chaykunawan, paykunaqa shumaq yacharqan, chaymi chaykuna musyanakurirqan, qayakamuptin paqaskunapa, hunaqpa aywananpaq. Imay uura mana aywarkaqtu yakuman mayupa, chaymi mana musyaywan chay chikuchaw karqan, pampachaw quchpaykar, llapan achpanakushqa runanwan hananakushqa.

Chawraq taytaa ishkanta qarqurqan, ichikllataqa kuyaparqanraqmi, llapan ima rurapakunqantashi: chaypita chikallamanqa mananami kuyaparqannatsu, chay uura qarqurqan. Niykur paykuna aywakarirqan, chay ayuta markapashi, pitaq musyan maypashi, tukuyta rurarchi purirkanqa.

Chaymi tukuy rimay taytata pingakachin, kananqa panii Tacha, mana munantsu kananta, wakin nanankuna hina, chayta musyar hinaylla waakaanaq rikakanqanpita mana imatapis ruranqanatsu, wiñachinqannaw tiyakunanpaq huk alli runawan, munananpaq llapan kawayninchaw. Chaymi kananqa mana allitsu kanqa.

Waakanwanqa huknawmi kanman karqan. Chayta rikarqa manami pipis ama ninmantsu karqan tiyayta, apakunanllapaqshi chay kuyayllapaq waakallanta.

Alli yarparayqa kaykannatsu, ichik waakallanchik kawarqa kawaykan, alliraqchi kanman, mana maman mayu pasaq qipanpa yakushqa kaptinqa; yaykushqa kaptinqa, pani Tachaqa kaykan ichikllapita purinanpaq tukuyta rurar. Mamaqa chayta munantsu.

Mamaqa manami musyantsu, imanir tayta kamakuq chaynaw nakachinqanta, chaynaw wawankunata qur, aylunchawqa awilanpitapis manashi chaynawtsu kapakurqan huyu runa, llapanshi uywachikarirqan tayta kamakuqta manchakur, mana pitapis tukuyta rurapar, llapan kapakurqan chaynawlla.

Pitaq musyan, maypitarraq shapakamurqan chay wawankuna tukuy ruraq pipapis. Payqa manami yarpantsu. Yarpachakun lampanta, huyu rurayta, mana rikar, ima huchapita. Chay wawankuna chayniraq tukuy ruraq yurinqanta. Mana yarpantsu, chaykunapita yarpachakur waqar nin: “tayta kamakuqlla, shumaq rikaatsun”.

Chaymi taytaqa nin chaykunapaqa mananami hampi kannatsu. Huyu niraq kaykan kaychaw, Tacha, qiru hina wiñaykan, chuchunpis wiñarqun nanankunapa, hina hatun puturaykan (chikpiraykan) maychawpis rikarakarinanpaq niraq.

Pitapis rikanqantaqa haqinqashi ninmi, maychaw rikaptinpis. Manachi allitsu kanqa. Rikaa mana alli kananpaqmi. Chaymi kaykan taytapa hamurpachikuynin.

Tacha waqan mayu waakanta wañuchinqanta musyar, manachi rikanqanatsu. Kaychawmi kaykan, kayllachawmi qamya (qamla) puka llatapashqa nir, mayuta rikaarir, chay huchushqakaqllachawmi waqan mana chawayllapa, uyanpaqa qiqarpamun qanra yaku niraq aywan, qanra mayu yaykushqa niraq.

Ñuqa markaakuu shuqananpaq, payqa manami mayakuntsu.

Huyuparami waqayta qallaykun, shiminpita yaraqmun mayu arashchaykaq, hina chaymi katataykar (tsuksukyaykar) kakun, chayman hinalla charpaykamun yaku ayqaqqa. Chay ismu asyay chaayaamun pillchipa pillchir, karupita uyanta ushmar, chuchunpis hanaman, uraman shuqshikan, mana ichiykullar, arunanpaq niraq chay llapan uqrانqanpita.

*Qichwaman tikrachi: Robher Rodríguez Malpartida
"Es que somos muy pobres" en El llano en llamas de Juan Rulfo*

Imanawpami qishqi shillunkunata tarirqun

Kay willapaqa kaykan unay pitanami, taqay shalanlan (chakin) tuna qaqachaw, rumi huntachaw manashi ima qiwapis rikakaqtsu. Chaychawmi wiñarqan huk ata qishqi, chayshi mana kashayuq kanaq, kanan charashqannaw. Mana ima shutu yakupis kaqtsu chaychaw, chaymi mapula (yanqalla) tamya rataq, qishqi quyullami rikakaq. Ruri chawpinchaw yuraq hunta yaku rikakaq; ñampu qarayuq kaq.

Chaymi shumaq warawayarqa rikakaq purinakunachaw, rikarishqaqa alli kallpayuqmi tarikaq.

Waran waranmi chaypa achka llamakuna, wikuñakuna, paqukunapis (alpakakunapis) yakunay kaptin puriyaq, ashuykariqshi qishqiman, niykur rapranta munashqanpitami waqrupakuq. Ushapakuq yakunta llapan mallipakunanpaq; chaymi nanaywan maakushpami kayninpami niq:

—iImayuqpis kaptiqa, kay uywakunapa kirunpita washaakunapaq!

Qishqishi chikallaman (chisillaman) hawkan taq; witsanpita mayanaq qaqa qaparir aywaykamunqanta. Hanaman rikaarinaq, chayshi rikarqan atuqta, wayralla yarpuykaamuqta, hatun kuchpawan qatinakurinaq. Rumishi puntata aywanaq, qipantanashi atuq anchaypa anchar qatinaq.

—iManami llallimankitsu! Qapariq atuq.

—iMana kaq waqwa; mananami taripaytaqa taripaamankinatsu; qalluykipis aqtukashqanami kaykanki! —Rumishi kutichinaq. Chayshi rumi, muyurir, tikrarirshi qaqa chawpinchaw kuchpanaq; chayllashi rumi yarpunaq; qipaman shuyunakuq mayinta haqirqan.

Qishqi, mana imatapis mayaqtukuqshi; qishqi, yarpachakuykaanaq, chayshi payta qapachakuqtashi mayanaq:

—iTiyu qishqi, tiyu qishqi!

Muyunaqshi kaypa, wakpashi; qapariqta rikachakur.

—iTiyu qishqi, tiyu qishqi!

Shumaq yarpachakunaq, chayshi atuq qaparishqanta musyarqan.

—¿Imatami munanki? —Tapunaq qishqi.

—Tiyu qishqi ¿Yanapamankimanku?

—Makichaw kaptinqa... ¿Imanashqankimi? —nirqaa.

—Ama chaynaw kaytsu, chay rumita kuchpaykamuqta harkay ari, chaypitami ñawinchashqayki (ñawinpaakushqayki).

—¿Imatami qumanki? Tapunaq qishqi.

—Munanqaykita qushqayki. ¿Imatataq munapaykanki? Qishqi, hana patsaman rikaarir, yarpachakunaq.

—¿Imatami manashaq? ¿imatami munaykaa? Kikin tapukunaq. Rasllami achikyay yupay umanman charqan.

—iShillutami!... iShillutami washakunaapaq, llamakunapita, wikuñapita, paqkunapitapis (alpakakunapitapis) chayta munaykaa. Uywakunami waran waran ñuqaman shamun waqrapaamananpaq, mananami turyapamaananpaq —Ninaq.

—Shilluykita munaa, washakunaapaq. Qumankiku aw manaku. ¿Qumankimantsuraq?

—Allichi... Chawrasqa yanapashqaykimi —chayninpami kuyay shiminpa atuq nirkunaq.

Rumishi kuchpaykarqan kayman, kayman sharkamur; kuchpaq kuchpanaq. Qishqi, shuyararqan ashumunanta (witimunanta). Naqana ñawpanchaw kaykaptin karuta mashtarqan yurankunata; makiwan yupaypis harkarqan chanay chanay makallapakushpami.

Nishqankama atuq qishpinaq, rumi kashqankaqpa. Chaymi ukakashqa karqan, mana kuyukuypa. Chaynawmi atuq chayaanaq qaqa chakinman. Chay tupunakuyma chaayar. Chayman chaarirqa llapan kallpanwan qapachakuyta qallaykurqan:

—iRumi, mana kaq rumi, llallirquqmi!

Huk kaqqa uchakuykarqan kachakaanpaq, qishqi chipi-chipi (chachaq chachaq) chararaykarqan.

—iAmaraq kachaykuytsu, tiyu qishqi! —Mañakuq atuq, shuyaykuyraq.
Alli kashqakama, taripamarqan, pichuytami (paltashtami) ruramanqa,
llapchimanqa huklla wañuqpaqmi. iYusulpaakuy!

Chayta nirkur, huklla wayralla hacha kaqpapis, yaku kaqpapis aywanaq,
machay rurinman pakakunaq.

Achka hunaqnaqshi pasanaq, chayshi qishqi, atuq alli kashqanta
yarpaanaq; chayshi rumita mallqaraykashqanpita kacharirkunaq.
Tukuyta qayaparkushpami rumi aywanaq qaqa waqtanpa. Mayinipitashi
qishqi huknaw rikakukunaq.

Kikin mayapakurqan yurankunachaw, achka kasha winaykaqta
atuqpa shillunnaw. Chayta rikarkushpami kushishqaman tikrarqan,
llapan kallpanchaw kasha wiñaptin.

Chayshi waqanaq; kananpita manami pipis imatapis ruramanqatsu, ninaq.

Chay hunaqpita, atuq, qishqinaw yanasaman tikrapakunaq.

Qichwaman tikrachiq: Robher Rodríguez Malpartida
"Cómo consiguió sus espinas el qeshque" en :
http://www.agenciaelvigia.com.ar/como_consiguio_sus.htm

Imanawpa, Jíbaros nishqan ninata taripakurqan

Willakarin, ninatashi taripakunaq, unay patsa, unaynashi, imanawpa taripakunqan, mana taringanpis musyakantsu willakaramunanpaq. Kashqa unaynami, manaraqpis *Amazonas* mayu rikakamuptinraq. Chay unay karu patsachaw, *Jíbaro* runakuna, chawa-chawa, sachakunapa murunta mikupakuq. Kalawasakunata, chaki murukunata, sachakunata, yunkapa uywankunata wañuchipakuq, mayupa challwankunata, urpikunatapis, tuqlla (*trampa*) rataqman charipakunaq. Chay mikuyshi alli kanaq. Wayukunapita (luklikunapita) tsaki murukunata ima allishi kanaq. Aychapis allishi kanaq, chayta mikapakuptinshi pachankuna amata hakaramunaq.

Chay patsa tsaqaqchaw, killa mana yarqamunqanchaw, atipayaachiq amakachaw puñupakunanpaq, manaraqpis inti hiqaykaptin. Patsa waraamuptinnaqa, tuta-tutalla wasinkunapita yarqapaakamuq aruq. Chaynawllashi *Jíbaro* runakunapa llakikuyllapaqshi muyuq kawayninkuna.

Huk hunaqshi, hatun hachakunapa hananchawshi, rikapakunaq achikyaqta. Chaychawshi, huk runa warminwan yachanaq. Paykunallashi ninata chararapakunaq.

Taquea —*Jíbaro* runapa, warminpa shutin kanaq— warmishi mikuyninta alli yanuchiq. Yukata shumaqshi shanshachaw yanuchiq, aychatapis puwachiqshi.

Patsa tsaqaptin manashi llantunaqnatsu, chillapyanaq, Chaska quyllur achikyanqan yupayshi achikyaanaq. Ichik chuspikunapis rikakaqshi, hatun *felinos* nishqanpis, manashi ashuykariqtsu. Ayqikariqshi, ninata achikyaqta rikaykur. Huk patsa *Taquea*, huyupa tamya paskakanqanchaw chakranta, shapashta, purutukunata (pushpukunata), yukatapis hurquq aywanaq. Chay mikuykunata hurqunaq ninawan yanukunanpaq (arunanpaq). Qucha naanipa kutiykamuptinnashi ichik hirishta (winchusta) mana pawaytashi atipaqtu, hirish patsaypa ushmashqa kaykaanaq, chaytashi rikaanaq. *Taquea*, ichik hirishta rikar llakikurqun, kikintashi ninakuq:

—iHirishllaw, pishqullaw!— wasiman apakushaq ninaq. Paqta imallatapis payraykur ruraaman. Achka llapan kuyakuyninwanshi, chuchunmanshi chipiy chipiy apanaq. *Taqueata*, unaypitanashi, hirish pawaptin munapaq. Kay pishqukunashi pawapakuptin, rikrankunawanshi patsachaw, shumaq takyachikariq waytapa hanankunachaw, niykur tupshanwan mishki yakuta shuqupakunaq.

Wasinta chaykurna, *Taquea* tantiyanaq; ninapa shanaynin ichik hirishta kawarachimunqachi niq. Chaynawmi kanaq: Ninapa shanaynin ishkan rikrankunata tsakichinaq, pishquqa allinashi rikakuq, hirishpa rikrankunapis kallpayuqnashi kanaq. Pishqushi kawariramunaqna, chayshi rikrankunata, tupshantapis tapshinaq.

Amata (allaapa) hirish kushinaq, niykur nina hananman, shansha hananmanpis quchpanaq. Chayshi, manashi ninaman yaykuykaqta rikaarirqatsu. Chayshi, ishkan rikran ninawan achkiykunaq, chupanpis achkinaqshi, niykur hirish hacha-hachakunapa pawayta (paariyta) qallaykunaq. Pishqushi hanapa patsaypa qushtarir aywanaq. Paway, pawayta aywanaq, chupanpis nina achkishqa yupay karupita rikakuq. Karuta aywaykaptinnaaq, hatun tsaki hachapa hananmanshi shaaraykunaq, chayshi ichik nina chupanpita ratanaq, kay tsaki hacha chayllachawchi achkiykunaq.

Jíbaro runakuna chakrankunatashi arupakuykarqan, chayshi karuta yana qushtanqanta rikapakunaq, yana pukutay niraqshi rikakuq, hana hanatashi rikakuq, niykur hacha hachapa llapan aywayarqan rikaq.

iNinashi llapanpa rupaq! ¿Imaraq kashqa?. ¿Maypitaraq nina yarqamushqa? Llapan yarpachapakunaq.

Musyayninkuna chayllachaw kaykaanaq: nina rupanqanllachawmi kaykaanaq, hirishpa plumankunapa rupanqan rikakaqranmi. Chaypitami *Jíbaro* runakuna kanankama ninata chararapakun, chaywan paqaspa achikyakarín, killa mana yarqamuptin, hunu uywakunata manchachipakunanpaq, chaywan achikyaarachiyan. Chaykama rimapakun, qutsupakun, tushupakunpis ninapa chawpinchaw.

Ninawan llapan mikuyta yanukuriq, chaypinashi yukata, sapashta, purututapis yanukarin; shanshachawpis aychata yanuchipakun, mayu challwakunatapis yanukuriqshi.

iShumaqshi mikapakunaq!, iyukapis, ichiq yuraq yakun yarqamunqankamashi yanukaq; challwakunapa tullunkunapis shumaqshi yanukaq!

Hirish nina apamunqanpita, *Jíbaro* runakuna rimarqaarinaq pishquta kawachipakunanpaq; kay pishqupa kanankamami chupan nina kayashqa yupay rikakun; hirish chayta munarpis, mana munarpis apaykunaq, manashi chayllatsu, iHirish apanqanwan, shanaytashi apanaq alli kawapakunanpaq!

Qichwaman tikrachiq: Robher Rodriguez Malpartida
"Cómo descubrieron el fuego los Jíbaros"
en *Leyendas peruanas para niños* de Oscar Espinar La Torre

Hatunkaray charapa

Unayshi, *Buenos Aires* markachawshi, huk runa kushishqa yachaq; payshi alli kaykaanaq, allaapa arukuqpis kanaq. Huk hunaqnashi qishyaqman ratanaq. Hampikuqkuna runa hampiykunanpaq, karu chakrantashi aywananpaq nipakunaq. Payqa manashi munaqtsu aywayta. Wawqinkuna takshallashi kapakunaq; paykuna mikunanpaq aruq. Patsa aywakaptin qishyaq runaman tikranaq. Chayshi, huk ullqu yanasan, *Director del Zoológico* nishqan, ninaq:

—Qammi yanasaa kanki, alli shunqu runa, alli arukuq, chayraykurmi ñuqa yunka patsaman aywanaykitami munaa. Chaychawmi qam alliyaamunki.

Qamqa alli makiyuqmi kanki, illapawan uywakunata wañuchiy, niykur qarankunata ñuqaman apamunki, chayraykurmi ñuqaqa qullqitami qushqayki, mana wawqiykikuna mikuynin kananpaq.

Qishyaq runa aaninaq. Niykur yunka karu patsata yachaq aywanaq; karutashi aywanaq, *Misiones* nishqanpita karutashi aywanaq. Chaychawshi amata rupaq, chayshi payta alliyaachimunaq.

Yunka patsachawshi kikillan yachanaq; kikinshi yanukuq. Pishqukunatashi, wakin uywakunatapis illapawan wañuchinqankunata, tsaki muruta mikuqshi. Hatun hachakunapa urallanchaw puñuqshi. Tamyaptin raatullashi hachakunapa raprankunawan wasinta sharkachiq. Niykur chapakuq, kushishqa hachakunapa chawpinchaw tamyawanpis waraq.

Uywakunapa qaranwan huk qipitashi ruranaq, niykur rikranman apakuykunaq. Charinaqshi katarikunata (*víboras* nishqankunata) kawaykaqtashi, chaytashi hatun matiman apanaq. Kirusini laata winaraq yupayshi mati kanaq.

Qishyaq runa alliyaramurqanshi achka kallpayuqshi kaykaanaq; allitashi mikunaqpis. Huk hunaq mikuyanaqtsu, ishkay hunaq mananashi imatapis charinaqtsu; chayshi mama quchapa kuchunchaw, huk hatunkaray tiqrita rikaanaq; payshi charapa mikukurkuyta munanaq. Tiqrishi charapata ichichiq (shaaraachiq), niykurshi shallunkunawan ashpiq aychata hurqunanpaq. Tiqri runata rikaanaq, chaynashi runapa hananman aywaykunaq. Runaqa illapawan umanta (piqanta) tuquykunaq. Niykur tiqripa qaranta hurqunaq. Hatunkarayshi kanaq; chayshi alli kaykaanaq, hatun wasiman mahapakunanpaq.

—Kananqa charapata mikushaq; chaypa aychanshi mishki aychashi kanaq.

Charapaman witirkuptinashi, mana alli kashqanta rikaanaq. Umanpis warkuraykaanaq ichik aychakunallashi kunkanpita chararaykaanaq.

Amatashi mikunaykaanaq. Runa charapata llakiparqunaq, niykur waskawan qarashtaypa charapata aparqun. Niykur ichik ramadaman chacharaachirqun; umanta wankukunawan wankurqun. Charapata qaraschaypa, qarashtaypa aparkunaq, charapaqa hatunkaray, tiyana niraqshi kanaq. Lasaqta sutarir ramrash wasinman apanaq, utkuta hurqushqa kamisanpita, niykur umanta wankushqa, mana imapis kanaqtsu, kamisanllata charaayashqa. Shuutarir apashqa charapata hatun kaptin, hatun chapakuna niraq runanawshi lasaq.

Charapata huk kuchunllachawshi witichinaq. Chaychawshi mana kuyurlla charapa kanaq.

Runashi hunaq-hunaaq charapata hampiq, niykur washanman, ichik makinwan wiruq kuyapayllapa. Charapaqa kachakaanaqnashi. Chaypita runanashi, qishyaqman tikrarkunaq. Amatashi shanaykanaq, ima aykanpis nananaqshi.

Chaypitana runa manana sharkurqanatsu, llapan kikinpa imankunamanpis amata shanaq, yakunaypita kunkan rupanaq. Runa tantiyarkunaq, mana alli kanqanta, niykur kikinlla rimaq. Quypa uman shanariq.

—Wañushqami runa ninaq. Kikillaami kaykaa, mananami atipaanatsu sharkuytapis; manami piyniipis kantsu, yakuta qumaananpaq. Kaychawmi wañushqa mikunaypita, yakunaypitapis.

Raatullanman runa huyupa shanariqna, chaynashi mana tantiyanaqnatsu; shunqun pitinakunaq (upasakanaq).

Charapa mayashqa kashqa, llapan runa rimaqanta tantiyanaq. Charapa yarpachakurqun:

—Mana alli kaykaptii, kay runa, manami mikamashqatsu, hampimashqapistsu: kanan ñuqaqa payta hampishaq —kikillan rimaq.

Mama quchaman aywanaq, ichik charapa qaranninta ashishqa, niykur aqu allpawan, shanshawanpis mayllaykurna yakuta apanaq. Niykur runata upyachimunaq. Hakunman wikaparaqta, runa yakupita wañuyaqta. Chayllaman ichik mikukuq sapikunatashi (sipikanatashi) ashinaq; yuyukunatapis, chaykunatashi runa mikunanpaq apanaq.

Runa mana musyar pi qushqantapis mikuylla mikuq. Runashi muspaylla muspaq, shanariyninpita manami pitapis riqiqtsu.

Patsa waramuptinna, charapa hatun hachakuna mishki sapikunata ashiaq runata mikuchinapaq. Paymi llakikuq hatun hachakunaman, mana yarquyta atipaq, wayukunata apananpaq.

Uywa wañuchi q runa waran waran mikuq, mana musyashpa pi mikachinqantapis; huk hunaq runa yarpachakurqun. Kaypa wakpa rikachakunaq. Kikillan kashqanta rikaanaq. Chaychaw manashi pipis kanaqtsu, charapallashi paywan chaychaw kaykaanaq. Hukpita huyupa rimarqun:

kikillaami kay hachakunapa chawpinchaw kaykaa; chay shanay qishya yapay kutimunqa.

Kutimuptinqa kaychaw wañushaq. *Buenos Aires* markachaw alli hampikuna kan. Mananachi imaypis kutishaqnatsu, kaychawchi wañushaq.

Pay nishqan yupay, chay hunaq, qishya kutinaq, huyu huyupaqnashi shanarinaq, hukpita yarpayninta uqranaq.

Charapa yapay llapanta mayanaq. Kikin ninakuq:

—Kaychaw kay runa karaptin wañunqami ninaq. Kaychaw manami hampi kantsu, *Buenos Aires* markatami apashaq.

Chayta niykur, alli waska niraqkunata kuchurqun, niykur, shumaqllapa shumaqllapa runata washanman chacharirkunaq, niykur chipi-chipi (allaapa chaqra) wataykunaq mana ratananpaq.

Shumaqmi washanchaw illapata uywakunapa qarankunaman churakuq, niykur illarqun.

Charapa chaynaw qipishqa aywaq-aywaq; hunappa, tsaqaypapis. Hachakunapa chawpirqun, hachakunapa chawpinpa, hatun mayukunata chimpanaq, qucha-quchapa pampa shaaniraqtapis chimpanqun. Runa wañuyqanta qipishata aywaq. Chayshi pusaq patsana, chunka patsanapis, aywanqanpita shaykuq. Hukpita llapan kipunqanta paskarinaq, niykur runata chachaykachinaq tsaki qiwaman.

Yakuta ashiaq, llullu sapikunatapis ashiaq, niykur qishyaq runata mikachiaq. Kikinpis mikuq. Patsaypa utikashqa kaykaanaq, chayshi puñukuq.

Wakin hunaqchaw inti amata shanayaptin aywaq. Ushaq patsa kanaq, runa nuspayllashi nuspaq. Amata (allaapa) yakunaachikunaq.

Qapachakuq: ¡Yaku!, ¡Yaku! Yapay, yapay qapariq. Charapa yakuta quq.

Chaynaw aywanaq waran-waran. *Buenos Aires* markata chaykarirqanami, charapapa kallpanshi ushakaanaqna. Aywanqanchaw uchanshi mananashi kanaqnatsu; hunaq aywaptinnashi, charapa mana alli aywaq. Kallpan ushakayashqa kaykaptina, pampamanshi mashtakaq, patsaypa utikashqa. Chaynashi runa hukpita riqchanaq, niykur huyupa rimaq:

—Wañushaqmi mana alli kaykaa. *Buenos Aires* markachawllami hampikushaq, kay hachakunapa chawpinchi wañushqa.

Runashi yarpaanaq, ramada kanqanta mana imatapis tantiyaqtsu. Chaynashi charapa hukpita sharkuq, niykur huk aywaq.

Huk hunaq, inti hiqaykaptinna, llakikuypa charapaqa mananami aywayta atipaqnatsu. Amata pishikarkunaq, mananami aywayta atipaqtsu.

Charapa simanata manami mikurqatsu, yanqa chanapa nir. Llapan kallpan ushakaanaq.

Patsa tsaqaykaptin, karu chimpachaw ichik achkiyashqata rikaanaq; chaynashi hana patsa chillapyanaq, mana musyaqtsu ima kashqanta. Manashi uchan kanaqnatsu; niykur ñawinta wichqarqun, runawan wañunanpaq. Yarpachakuqshi llakishqawan runa mana yanapanqanta; alli runata mana kaway intushinqanpita.

Buenos Aires markachawnashi kakunaq, charapapis mana musyaqtsu chay achikyaramunqanta, hana patsamanshi hatun markapa chillapyaqninshi kanaq. Markatashi chaykarinaqna. Chayshi huk ukush, *Pérez* shutiyuq ukushshi, ishkan illakuqkunata tarinaq.

¡Yaa charapa! —ukush ninaq! Manami imaypis hatun charapata rikashqatsu. ¿Imami kan washaykichaw apayanqaykichaw? ¿Yantatsun?

—Manami —Charapa llakikuy niraq kutichirqun. Huk runami kaykan.

—¿Maytataq chay runawan aywaykanki? —Musyaq tukuq ukushi ninaq.

—Aywaykaa... *Buenos Aires* markatami, aywayta munaykarqaa —ninaq

Charapa patsaypa wañuyaykarnami. Wañupakushqami kaychaw, manami imaypis chaashuntsu.

—¡Upa, upa! —Ichik ukush asikur ninaq—, ¡Mana imaypis upa charapata rikarqatsu! ¡*Buenos Aires* markachawnami kayanki!

Chimpa achkishata rikaykankitsu, chaymi *Buenos Aires* marka.

Chayta mayarkur, charapa hukpita kallpachakurkunaq, patsa kaykarashqarami hampichinanpaq, hukpita aywanaq.

Patsa mana waramuptinraq, *Jardín Zoológico* umalliqnin, charapa chaykunqanta rikaanaq. Payshi aqrayashqa, patsaypa utikashqa chaanaq. Washanchaw chacharashqa yanasanta apamuq, Umalliqqa yanasanta rikaykurqan, kikinshi hampi ashiq aywanaq, chayshi yanasan hampi apamunqanwan hampinaq.

Runa alli kaykaptinnaaqa, musyarqun imanawpa charapa chaachimunqanta, runa hampikunanpaq. Chayshi charapa kimsa pachak *leguas* nishqantashi aywamunaq. Runashi chaypita mana charapata haqinaqnatsu.

Wasin manashi charapata charananpaq aypaqtsu, chaynashi *Zoológico* nishqan umalliqnin apakunaq, warmi churinyupaq kawachinanpaq.

Chaynaw charapa kushishqa yachaq, amatashi kuyapakuq *zoológico* nishqanchaw. Chay charapatami *zoológico* nishqanchaw kanankama rikanchik. Paytaqa makisapakuna muyuripakun.

Runa, waran-waran hunaq, charapata rikaq aywan. Payqa yanasanta karupita aywanqamuptin riqin. Ishkay patsan, ishkallan puripakun. Charapa mana runa aywakunanta munantsu. Aywakunanpaq mashanman kuyapan niykur ichik wiruykun.

Qichwaman tikrachi: Robher Rodriguez Malpartida
“La tortuga gigante” en Cuentos de la selva de Horacio Quiroga

Wiskurpa kapchichin

Huk hunaqshi, suqu atuq hirkakunapa purikuykaanaq, paqway pachan tinku, utishqanashi hamakurinaq. Hatun qallunwan llaqwapaakuykaptinnashi (llaqwapaakuykaptinnashi), hatun wiskur ñawpan qaqaman shaakurinaq, wakman kayman rikachaakur. Atugnashi, manchakashqa, aayakashqa rikaraanaq, wiskurpa chakinta rikarnashi, ninaq:

—Yanasa wiskur ðlmanawllataq kaykanki?, ðyamayllaku?

—Awmi, yanasa, yamayllami kaykaa— wiskurnashi ninaq.

—Kushikullaami, yanasa, alli kaykanqaykita kapchichiyniykiqua, muuchuykichi (mawchuykichi) apaykamuuman.

—Chaynaw kaptinqa, rurapaarishqaykichi, ðchiwa qarayki (qaratsayki) kanku?

—Awmi. Wasiichaw (wayiichaw), qarallaqa kanmi.

—Chayqa, kanan wasiykiman chaarir, hatun chiwa qaraykita (qaratsaykita) ushmarachinki, warayna shamunki quya-quyalla, ñuqanami wakinta ruramushaq. Waraykamana, yanasa, —nishpa—, hiqarinaq (aykunaq) paarirnin.

Atugnashi wasinman chaarir mullumullu chiwapa qaranta akrarir ushmarachinaq kapchichipaq yarparar. Atuq mana puñuytapis tarinaqtsu.

Waraariptinnashi alli aychakunata mikupaarir uqu qaratsaman uushapa chankanta shunqurkachir; llapanta katakurkur (apirikurkur) wiskur ashiq hiqarinaq. Inti hirkakunaman rataraykaptinnashi, hatun qaqachaw, wiskur rikachakur kaykaanaq. Atuqta rikaarir qayanaq: “iAtuq, kayllapa shamuy!”.

—Yaw, yanasa, chaarallamuumi. Kay aychallaykimi apamurquu, ichikllatapis llamiriykuy. Kaymi qaratsallaa allimi ushmarachirquu.

—Allimi kanqa. iMaa, apamuy! Aychallataqa kapchichiyykita usharirnamikurillaashaq; ñawpataqa maa qaratsataq kutsushun (ruqushun), tupunaapaq kay palta rumillawan iskakaariy (mashtakaariy).

Atuqqa llapan wiskur ninqanta ruranaq upaallalla, piqanchawnashi hiruruq huk shumaq atuq kapchichirishqa. Wiskurnashi, atuqpa ishkan chakinman qaratsata hirarir usharirna ninaq:

—Usharallaamurquunami, kananqa ura pampaman ayway, chaychawmi tarinki hatun palta qaqata, chayman llugarkur hitaray. Achachaywanmi shumaq rurakaarinqa kapchichiyki, mushuq qara inkukar qallaykuptin qachwanki (qatswanki) kaynaw nishpa:

—Kapchichi, kapchichi, kapchichi, kapchichi. Hinallachaw, ayway. Yapaynami tinkutishun.

—Ñuqallaanachi, imallachawpis yanaparishqayki, aywakullaa allaapa kushishqami.

Chayta niriylkur, pintillapa atuq hiqarinaq palta qaqaman. Wiskurna uushapa chankanta mikur qallaykunaq. Atuqnashi, qaqachaw hitaraykar tillaqshar sharikurkunaq, yanasan nishqanta yarparkur qutsur qallaykunaq qachwaraykar (tushuraykar): kapchichi, kapchichi, kapchichi —nishpa— hina chaychawnashi achachaywan chiwa qaranqa paqway kichkikaakurkunaq, atuqqa hina qutsuqllana, qatswaqllana chankan nanaykaptinpi mana yarpachakushpa. Yawarninpi hinashi yarqur qallaykunaq ishkan chankanpita. Chaynashi kayqa, kaayikunaq kaynaw nishpa:

—Supaypa wawan, wiskurqa chikimarniichi kaytaqa ruraykallaamashqa; kaychawraq kaykanman haqchir haqchir ushakarachinaapaq.

Chay llapanta nirnashi kapchichintaqa haqchir haqchir quturinaq, chankallankunaqa paqway yawarchashqashi kanaq.

Chayta rikaykurqa llakishqashi, waqwaq, waqwaq —nishpa—, wikrut wikrut hirkakunapa illakarillaanaq.

*Willakuq: Leonel Menacho López
“Wiskurpa kapchichin” en Módulo Quechua de Víctor Paredes Estela.*

Allqukunapa willakuynin

Zambowan Wanka karupita shayaamunaq. Chuyanchashpa rimanapaq: *Simón Robles* apamunaq. Allaapa llullullaraq kayarqan, ñawinkunapis wichqashqallaraq. Huk pukrupa kallkinchaw shuntukashqa aywayaanaq, kay pukrutaqa huk chawhir (kaarú pushaq) punchupa kuchunta piturkurlla ruranaq. Maa kaaru shuqshinganllatapis (kuyunqanllatapis) maakuyaanaqtsu.

—*Juana*, allqukunataaaaaaami... apamuu —*Simón Robles* qaparirqan, wasinman chaaraykar. Payqa chaskiq ayqirqan, niykur chikuman apanaq.

Llullu wamrakunapa rurinchaw, chuschukunaqa llullu kasharaq chuchukunata (chichikunata) achka (atska) hunaqyaypa chaychaw chuchuyaanaq. Runaqa michikuq allqupa kikin mamampa chichinta chuchunanta munanaqtsu, manachayqa uushata chichinanta munar payqa quykunaq. Chayraykur chay allquqa uywakunawan wiñanaq. Chaynawpa, yanaqinchik allquqa, ñawinkunata kichariyaanaq, niykur tinkuriyaanaq ruyru (muyu) yuraq ashmakunawan. Hinaman kaayiyaanaq, uushakuna, paykunapa kawayninkuna qanqanta. Niykur, china kaq llullu allquqa yachakunaq puriyta. Niykur chankakunawan tinkunaq, chaynawpa wanupa hananman lluchkaykunaq (lutskaykunaq). Maa uushapa waqachaynin urusninkunata llawarichinaq (qiririnachinaq). Yachapayta munarqan mana yarqupakunaqtsu, manachayqa aninaq (waqyanaq). Ichanka llullu waqyayninga achkashta manchakaachinaq, chaynawpa huk uushata rakirichinaq. Chaynawpa, uushakunapiq, huk laaya qanqanta maakunaq. Imanawkarpis, chuchunqa (ñuñunqa) allaapa alli kanaq qatiykuryan chuchukunanpaq. Kawaymi, imaykapitapis, allaapa alliqa, uushakuna kawaynin quyaq. Chaynawpa, wawqinpis ichikllapayan kaayir qallaykunaq.

Ñawinkunapa kichaynintaqa Vicentami kushikuyllapami sumaachinaq (raymichinaq), chay wichankunapami michikuq karqan, hinaman Antukapapis. Allqukunata wasitami apayarqan.

—¿Ima shutinkunataq churaykunchik?

Simón Robles ninaq:

—China kaq allqutaqa Wanka churaykushun.

Timoteo kaq runana nirqan:

—Yanasku kaqqa *Zambo* shutikutsun.

Chay shutishqana tikrariyaanaq. Shutinkunaqa kaayipaqmi kanaq, Wanka kaq allqupitapis chiqchimanmi (suqumanmi) niraq, ñichanqa kay kaqqa? Imanaw karpis, Simontaqa pipis tapuqtsu imaraykur chay kuyay shuntin kanqanta. Kikinpis, icha, musyanaqtsu. Wankaqa allaapa sinchiyuq kaq inka patsapiqnawpis. Chay shimiqa, manaku, qasqupiq yarqurqan arwachaw quyllur yarqamuqnawpis.

Wankawan *Zamboqa* uushakunawan hina *Robleswan* kuyanakushpa wiñayarqan. Ñawinkunaqa ichikllaypayan hunaq-hunAQ achiksaqtana hina karumanna rikaayarqan. Waataqninkunapaqa chullqa niraq qarankuna kayaapurqan. *Simónwan Juanaqa* ichik qurukashqa puriyaq. *Timoteoqa* punchunta hakachiq hatun qasqun qanqanraykur. *Vicentana* shayllapa (ichiyllapa) puriq, imatapis raslla (ankashlla) rurapakuq, paymi llapan michiykuna ruraykunatapis yachachiq. Ichanga Antukawanmi yachapaanakuyaq, ichikllallan ahalla kaq. Hallqakunapiq kutimuqta shuwaraq, niykur chikuchaw taapakuqkunapa chukllankunata aykuq. Maqanakushpanawmi pukllaykuyaqnaaqa. Antukaqa kuchinaw waqachakushpanaw laqyaq, paykunana ashkaqnawpis, maqaqnawpis. Chay uushakunapis maqanakunawta patsaypa manchaqashqanawpis rikaraayaq.

Hinamanpis kikin suyuwanpis yachakaayaq. Waataqninkunapa wasinkunaqa hirka chakinchaw achka hachakunawan rurinchaw kaq. Washaninchawna ichik hirkakunapa pachanninchaw, chakrakunapiq ruyrushqa, nitishqa wasikuna rikakamuq. Wak chimpanchawna anqaslla hirkakuna rikakamuq. Wankawan *Zamboqa* chaypa aywaytaqa yuyayaanaqpistsu (yarpachakuyaqpistsu). Karu, quru-quru qaqakunawan naanikuna kaq, chaykunapaqa uushakunata manami haqipaqtu kaq.

Kawayqa allimi kaq. Wiñaykaayaqmi. Hatunyashqana kayaanaq. Llapshawan chikchi rinrinkunaqa ima kaqtapis maakuq maakuqlla kaq.

¿Kasta? Chaypiqqa ama rimashuntsu. *Perú* runakuna suyukunapanawpis takushqami. Chay allqukunaqa hirkakunapa qurpankunaqa chaynawllatsu kayan, manachayqa uchukllallan, mishwasapa (saqwasapa), llullu shimilla aniyninpis kaq. Wankawan *Zambochawqa* Ispanukunawan kay suyukunawannawpis takunakun, *Simón Robleschawwan* llapan runakunawannawpis.

*Simón Robles*pa uushankuna miray patsamanna chaarirqan (qallaykurqan), chaypaq achka taapaqkunata wananaq, hinaman Antukapis waatakunata waatananpaq patsapis charamurqanna, payqa alli wiñarishqana kanaq. Chayraykur *Simón Robles* nirqan: Wachay shamuqpitaqa, ishka allqutachi ñuqanchikpaq rakishun.

Paykuna kayarqan Tulluwan Qaratsa. Kikin *Simón*mi chay shuntinkuna churarqan, chay shutikuna churaypaqwan willakuykuna ninanpaqqa allimi kaq. Ashmankunatawan runakunapa kuyay shutinkunata churaq. Huk shipash waynakur tumallita (purikuqta) “Mana ashmayuq michikuq” nishpa churarqan, huk qasma chuulutana “Yawachaw (ayuna nishqan) mana tunruruq (tanraraq)” shutichirqan. Huk wirasapa kawallutana “Wayrata putsuq”, huk wallpa mana churaquqtana “Wayrallata churakuq”. Mirindachawna (chisi mikuychawna), allqkunapa shutinkuna churaychawna nirqan:

—Chaynaw shutikuyaatsun, chaypaq huk willakuymi kan: huk chakwaspashi ishka allqunkuna kapunaq, huknin Tullu shutikuq, hukninpanashi Qaratsa. Huk hunaqnashi kay chakwas wasinpita kay allqkunawan yarqunaq, chaymanna huk suwa chaakuykunaq, niykur kawitupa (kamanpa) rurinman yaykukuykunaq. Ampipanaw (tutapana) chakwasqa kutinaq, niykur patsaakunaq (puñukunaq). Suwaqa chaychaw upaallala (chulluklla) kaykaanaq, chakwas puñunkanyaq, allqkunapis mana maakuyaananpaq, qillayyuq kahunpa llaawinta (llave nishqan) tarinanpaq. Chakwas ishpanar ishpanata (ishpay qurina) ashir muchkinganchaw suwapa chankanta rikaykunaq. Llapan chakwaskunanawpis milay (mañuusa) kanaq, paypis chaynaw kanaq. Chayraykur yarpachakuq mana munaqtukuqnawpis: “Allaapa chakwasnami kallaa. Aa allaapa chakwasnami hinaman allaapa tullunami kallaa. Tulluwan qaratsallanami kallaa”. Ayrayashqanawpis achka kuti qaparipa kutipa: “iTulluwan qaratsa! iTulluwan qaratsa!”. Chayta wiyaykur allqkunaga ayqipa shayaamurqan. Maa payqa makinwan kurqanaq (kachanaq), chayraykur allqkunaga suwaman kaniqnin witiyarqan, patsaypa tsiqtatanawpis rurariyarqan. Kaykunaqa allimi Tulluwan Qaratsa shutikuyanqa. Chay willakuy (llapan ruraykunata) sumaachiyarqan, hinaman shutikunapis alli kanaq.

Qichwaman tikrachi: Cervantes Julca Guerrero
”Historias de perros” en *Los perros hambrientos* de *Ciro Alegría*

Rukuswan Inti

Intishi rukuspa (pichakpa) haqan kanaq. chayshi, rukusqa unayna kubrakuq aywaraanaq. Chaynaw, achka kuti aywaykarpis manashi intitaqa tarinaqtsu, rikaqtsu. Intiqa quya quyallashi yarkukuq. Chaynashi rukusqa (pichakqa) allaapa ahayashqana kanaq. Kutirir, kutirir aywaykarpis mana intita tarirnin.

Chaynashi ninaq:

—Achka (atska) kutina aywaa intitaqa tariitsu. Tarirninpis yarkukuykaanami niman, chaynaw haqaa qumayta (pagamayta) munantsu. Huk hunaq kutimunki niman. Chaynashi rukusqa (pichakqa) alli, alli yarpakachaariykur kakashman tapukuq aywanaq. Payta llapanta willanaq. Kakashnashi rukus willapanqanta wiyariykur, niykur yarpakachaarir, rukustaqa nishqa:

—Ñuqa qutsunqaa (takingaa) uura aywanki, chaymi shapranta hichkakuykaptinllaraq tarinki. Chaynawmi haqayki kutichishunaykita tinkuchinki.

Chaynashi rukusqa kakash ñawpa qutsunqan uurala aywakushqa, ras raslla intipa wasinman chaarishqa. Chaynashi aanir intitaqa shapranta hichkapaakur, hichkapaakur yarqaraykamuqllataraq tarishqa. chaynaw taripakuykurnashi intiqa nishqana:

—¿Pitaq willashurqunki kay uura tarimaanaykipaq?

Chaynaw niptinnashi, rukusqa kakashpa anyayninta (willapaakuyninta), willarishqa:

—Kakashmi nillaamashqa: “Ñuqa ñawpa qutsunqaa (takingaa) uura yarkunki, chaymi intitaqa shapranta hichkakuykaptinllaraq tarinki”.

Chayta wiyaarirnashi, intiqa piñashqana nishqa: —Chaypinqa... manami ñuqapa tiyimpuu kantsu kanan uura haqaykita kutichinaqpaq. Ayway, kutiykur wip (ras) kakashta mikunki, haqaapita. Paypis ñuqapa haqaami.

Chaynashi rukusqa (pichakqa) allaapa mishkipaakur, kakashta mikuyta munarllana kutishqa. Chaykur uuranashi, kakashtaqa mana imata nishpa (willashpa) raslla mikurishqa, maakushqapis mana kaqtana. Chaynawshi kakashta mikunqanllawanna intipa haqan ushakaarinaq.

*Qichwachaw allichashqan: Félix Julca Guerrero
“Rukuswan Inti” en Quechua Ancashino de Félix Julca*

Shuqpi

Kay willapa, mana kaq niraqmi kaykan. Llutankunami mana yarpaytapis atipay niraqpatsu. Kaykuna sasa tantiyaymi, manami musyankimantsu, alli kanqantaqa, hina mana alli kanqanta. Ninkichi kay ruraykunata unaypitanami kan. Runakuna kayta mirachipakunaq hampipakunanpaq. Shuqpipitami rimaykanchik, kayta unay runakuna rurapakunaq markankunachaw. Yachaqkuna kayta hampimi nipakuq. Chay ruraqkuna, Marañun mayu hananchaw, *Huamalíes* markachaw yachapakuq. Wakin runakuna, Hirkan markachawpis yachapakuq. Ñuqakunaqa, imanawpa rurapakushqanta achka kutishmi rikapakushqa kaa. Ñuqanchikta chay rurayninkuna manchakashqa haqipakamashqa.

Chay shuqpiqa sasa rimaymi *Castilla* shimichaw. Chaytami qichwachaw ñuqanchik ninchik: shuqmay, hina chaytaqa wakin runakuna, tsaqa lluta ruraykunami nipakumanchik. Wakin runakuna, kay rurayta, riqipakuyan kay shutiwanmi: qaqukuy, chay shutin yurimun kikin qaqukuypita. Hampikunqanchikchaw, kaytaqa, hakawan qaqukuy ninchik, wakin hampikuqkunaqa, kay shutinwan riqipakuyan.

Ichanka may alli kawaq runakunapis, hatun markakunachaw, *Perú* chinchay suyunchaw kayta alli hampi nir yupachikarin. Chaymi kay hampikuqkunaman aywapakunaq, hampichikurinpaq. Wakin runakuna, punta yachaqkunaqa, amatami kay rurayta, unay unaypitanami hampikarin, chaypa shutinmi kaykan: Shuqpi.

Chay shuqpita ruranchik qishyaq aw mana alli kaqkunamanpis. Runapa llapan kurkunpa hanallanpa hakawan pasachinchik (chaymi nipakun, unayshi tayta inka kayllawan hampikuq. Payshi killata ushaykaptinna hukpita qaquchikuq), kay qaqukunqanwanqa, kawaq uywawanmi qaqukunchik. Chaytami qaqukuq runa, shumaqmi tinkuchin, ñuqanchikpa kurkunchikwanmi. Kurkunchik nananqanchawmi churapakamanchik, chaytami kutirir kutirir, chaynawpami qaqupakamanchik (kupapamanchik). Qaquyta qallaykaarinanpaq kukataranmi chaqchapakun, pitanakunatapis (*cigarro* nishqantapis) shumaq mukapakun; shaqtantawanpis upyapakurinrami, niykurmi qaqupakun (kupapakun). Chaypitana hampikuq hakata qaqunta waratsaq. Chaytami shumaqllapa rikapaykur rikapaykur ruran; niykushpami hukpakama rikan. Maychawmi nanay kashqanta musyananpaq aw manachi. Chaytami hakapa kawaqninchaw (*aorta* nishqanchaw) imaykama qishyananta, kawananta, wañunanta rikapakun...

Hampikuqkunaqa, shuqpita wakin uywakunawanpis rurapakun, ichanqa hakatami yupachikuriq, shumaq alli manshu kashqanta rikaarir. Niykur haka chuqaptin musyapakuq rahunanta. Chay haka uywaqkuna musyapakun mishki aychan kanqanta. Haka kayman, wakman raslla pichukachikarin, hina haka achisyaptin, chawrasqa tamyamunqanami nipakuq.

Chay shuqpikuq runa, musyanmanshi. Maypa yupachikunanmi kaq. Chaynaw kaptinmi pipis niq. Kaymi alli hampikuq runa nipakun, kaymi riqikuq kaykan. Chaypitami wakin runakuna, paytami yupachikuriq.

Chaymi pay niq: wakin runakuna, ñuqata musyanqanta mana yupachikuriptin, hina kikillaata haqipaykamaatsun; mana yupachipakumarqa, washachaw, manami imatapis rimapakunmannatsu. Alli kaqta, kay rurayninchik, allimanmi churanchik mana runa hamurpananpaq. Ñuqa niraq hampikuqkuna, alli hampikuqmi kanman, mana wakin runakuna ashllipamananchikpaq, mana pipis hamurpananchikpaq.

Hakatami hampinanchikpaq, ullqu runa kaptin, urqu hakatami ashinchik; warmi kaptinqa, china hakatami ashinchik. Yana hakami alli kaq. Yana haka mana kaptinqa, huk llimpishqa hakata ashinchik. Chay hakataqa, huk hunaqninpimi mikuchikchiknatsu. Qishyaqqa ichik churakunallawan shuwaran chacharayllapa puñunanchaw. Hakatashi qishyaq puñunqanchaw runkuman winarkur ashuykarinchik (witirachinchik).

Qishyaqtami willapanchik manana imatapis mikunanpaqna, chay hunaq qishyaq runaqa hampikan, manashi puñunmantsu. Rikchaq rikchaqla (riyaq riyaaqlashi) kanman, hampikuyta ushashqankama.

Chaymannami naqana llapan ima munashqanta kamariparqariptinqa, shuqpikuq yaykuq qishyaq kashqankamaq, niykur rimaq, mama patsata mañakuq; qallaykuq kukata yapay yapay chaqcharyta. Ichaqa hampikuqshi, imay patsamannaw hampikuq, payllashi musyaq shuqpita qallaykunampaq; chayqa kukapitaraqshi, kuka ashqayaptin, kuka mishkiptin musyakan, manachayqa kukapa ichik rapinkuna, ayka kutishi qallunta tukshishqanaq; chay ishkay, kimsa chaqchanqan mana alli aywaptinshi, naypiwanpis rikaq. Hinaman dadukunawanpis tapunshi. Pikunatapis tinkuchishpa hampikuqqa alli musyananpaq, qishya kutikunanpaqpis ruran.

Naqana alli kaptinaqa, hakata runkupita hurqurirqa mañakuq, alli hampinanpaq; niykur hakata qishyaqpa shiminwan hamayninta churananpaq niq. Kikinpis hamayninta puukaq. Nirkurnashi chayta rurarkurqa qishyaqpa llapan kurkunta hakawan shumaqllapa qaqukuyta qallaykuq; rikrapurashi, umapurashi may imantapis qaquq.

Chay qallaykushqanpitanami musyakaq, haka chuqaptinga qishyaqpa puywayninshi mana alli kaykaq. Haka antsaptinga hinaman nanachikuptinga, chawrasqa, tukuy qishyawan kaykanqantashi musyaq.

Chunka ishkayniyuqnin kutimi kupamanchik llapanta musyapaarir, hina imanaw kashqanta. Kupakuyta ushparinanpaqna, pichqa patsa waraykamuptinna kanman. Patsa achikyaykaptin warachaytanami (waratsaytanami) qallaykunaq. Chawrasqa shumaq musyayninwanna haka pishtayta qallaykunaq. Hina chay ruraq, haka qaqunqan kawaptin, itsa alli qishya rikaachikuqqa haka wañukurinmi; chawrasqa musyakan alli hampi kashqantami. Tukuy qishyatami hakaqa hurqun: puywan nanaptin, pacha nanaynin kaptin, rurun nanay kaptinpi, aqishnin nanaykaqtapis, wakllikashqa pachatapis, muyukashqa pachatapis hampinaqshi, hina tallukashqa chunchullinkunatapis hampiq. Hampikuqshi llapan ima aykantapis, shumaq rurapakaq, niykurshi kawayninta willakuq. Pacha pulltutuptin, yawar niraq rikakakaptin, hampikuq nin: kawananpaqpis, wañunanpapis, manashi kay shamuy killa kawanqanatsu.

Llapanchikmi chaychaw kaq musyanchikmi. Rikanchikpis haka pishtanqanta; ichanqa qishyaqqa manami musyanmantsu. Musyayta munarqa isqun riyaltami millpuqnichaw churan. Chaytana, imaparaq churakarinchik. Hampiyta ushapakuptinnami hakata pampapakun. Markakunachaw yachaqpa, tukuymi ruraynin kan, chayta musyarirqa ukakashqan (aayakashqa) rikapakuu. Wakin shuqpikuqkuna tukuyninpami rurapakun. Rurapakushqankuna manami yarpaypis atipaypaqtsu, manami pipis ninmantsu alli kashqanta, hina mana alli kashqanta.

Chaymi shumaq musyayta munar shuqpikuqkunawanmi alli qutukashqun mana hamurpayllapa, chaymi willapakushqayki, imanaw kashqanta, mana alli kashqantapis kay hampikuq runa atipakun.

Ichikllami qillqapakushqa kay shuqpipita. *Cronista* runakuna wallka wallkallatami qillqapakushqa kaykunapita. Paykuna, kay rurayshi unay unaypitanashi, ñawpa ayllunchik ruranaq. *Ciencia* nishqanpaq kay rurakuna manashi allitsu. *Ciencia* nishqan huknawpashi rikaran. Paykunapaq kay shuqpi rurayqa lluta rurayshi kaykan. Paykuna nishqan yupay, shuqpi mana shumaq musyaqkunami riqiytami atipapakun, imaninpami kaykunallowam chaylla hampirapakun, imanaw kaptinpi. Shuqpimi unaypitana rurakan, chayshi alli hampin kan. Chaywan yupachikuqkunallami pasachikarin. Kayta musyaqkuna, wakinkunata yachachiq shullkankunata chayninpa hampipakunanpaq, rurapakunanpaq. Chaymi alli shuqpikuq, musyaq imanaw waray wichean aykanaw kanqanta, uywata rikarishllapami.

Chaymi may musyarkurpis, kaykuna manami allitsu nishwantsu, manaraqpis imatapis musyar niraq. Manatsun musyayninchikwan tinkuchishwan, mayqanmi alli aw mana alli ninanchikpaqpis, shumaq musyashwanraq. Ichaqa wakin runakuna manaraqmi shumaq tantiyantsu, shumaq musyashwan shuqpikuq runa ruranqanta. Kay rurashqankunata imaninpa rikarpis manami yachashwantsu imaninpa rurashaq nirpis. Chaymi kay ruraykunata alli kaptinmi, kanankama yupachikarin alli hampi nir, chaymi llapan markakunachaw *Perú* suyupa shuqpikarin. Manami chayllachawtsu kayta rurapakuyan, kay hatun markakunachawpis shuqpikarinmi, musyaqkuna imaypis chaytami musyachimanchik, alli kay shuqpi ruray kashqanta.

Kananga willapakurishqaykimi imanaw shuqpikarinqanta. Chaymi huk ayllutami hampiyta qallaykurqarinaq. Paymi *disentería amebiana* nishqan qishyawan kaykaanaq. Chaymi pachan nanayniyuqmi kaq, pusaq watanashi nakaykarqan. Chaymi shuqpichikurkunaq, chaytami nipakurqaa: Aqilinninmi (aqishninmi) imaypis uchukaykannami. Ichanawmi, suqta chunka hukniyuq *inyección* nishqan churachimushqaykipitami chaynaw kaykan. Allaapa qishyaqman tikrashqa kanki.

Chay qishyakunata ñuqaqa manami hampiymantsu, ichantaq huk hampikuqta, hinaman ampita ashirqa hampikankimanmi ninaq shuqpikuq. Maa chay nishqannawpis kawarqan ishkay chunka watata. Musyayta munar alliku karqan chay shuqpikunqan aw mana alliku karqan, chayta nir, *enfermero* nishqanman tapukuq aywarqan.

Huknin kaq willakuyqa, yanasapa willapanmi kaykan. Payqa awkin runa kanaq; nakaq pacha nanaypita, chaymi amatashi nanachikuq. Chaytami hampikuq ninaq: Chay shunqun kaqchawmi yawar quturaykan, imaypis pashtanqami, chaymi wañunqa. Kay qishyaq runa kawanqa, suqta killakamallami, niykur wañukunqami. Maa chaynawshi kanaq.

Kimsa kaq willapa musyapakurqa, huk mushuq yachakuq; paymi chunka pichqa watayuqwan kaykaanaq. *Lima* markapita raslla aywakunaq. Payta hampikuq wasichawshi, huk hampikuq ninaq: aqilinniykikunami pillukashqa kaykan, chaymi yurishqaykipita patsay chaynaw kaykan. Huklla, *sala de operaciones* nishqanman yaykunkichi ninaq. Chayta musyarkurqa, waynaqa markan kaqpa wasin kashqankaqchaw, imanawpa hampikuyta ashir aywanaq. Chayta musyarkurnashi mamanqa llakipaakurqan, maa ima ruraytapis atiparkarqantsu. Chayshi waranqa isqun pachak kimsa chunka wichan kanaq. Chaymi maman chachaykurkunaq, alli shuqpikuqta ashipakunapaq. Chaymi shamurqan huk musyaq warmi, alli hampikuq.

Chaymi hampita qallaykurqan, huk shuqmayllachaw mamanta rikaachirqan aqilinnintaqa hakarishqata. Maa aqilininga allaapa mashtakashqashi kaykaanaq. Niykur hampikuq warmi nirqan: “ñuqa hampiymanmi wawaykita”, chaymi waynapa maman ninaq: “aykatapis mañamay, ima aykatapis mañamay. Huk waakatami ichik wawanwan qushqayki uywakunaykipaq”. Chay warmishi karqan kapuqniyuq. Chararaq chanin wakatashi, ichantaq hampikuq warmi mañanaq chunka sulis nishqanllatashi.

Chaymi ishkan shumaq rimanakurishpa hampitami qallaykurqan shuqmakuywan shumaq kupapaykur, chaqchapaykur qarapachakurir waracharqan, niykur hakapa aqilinnintami shumaq hukllacharqan mashtakashqa kashqanpita, chaypita pamparqan wasipa punkunchaw. Chaymi waynataqa wallkallata mikachipakuq, niykur chachayllami chacharaq. Warantinpitaqa waynallaqa alliyaytanami qallaykurqan. Niykur ishka chunka hunaqtam, hampikuq warmi, kutikamurqan musyananpaq, chaymi yapay shuqpirqan, chaywanqa shumaqnami hampikurqan waynallaqa.

Hampikuq warmi aaniparkunaqshi, chayshi shumaqllapa hakapa wañushqapa aqilinninkunata, pillukashqata paskanaq; mama patsata qayarkur qayaykur chayta ruraq. Chaypitana chikuman hakata pampanaq. Waynaqa manami sharkuqtsu; ñampu mikuykunallatami mikuq. Warantin hunaq hampiqanqanpitana waynaqa alliyamurqana; killataraqmi hampikuq warmi kutikamurqan, chaymi waynataqa alliyashqatanami tarirqa, chay shuqpi ruranpitanami waynaqa allina tikranaq. Chay wayna, kanankama kawan, mananami qishyannatsu.

*Qichwaman tikrachi: Robher Rodriguez Malpartida
"El Shoqpi" en Huánuco de Leyenda de Pedro N. Cardich*

Kimsan hirkakuna

I

Marabamba, Rondos, Paucarbamba, hirkakuna.

Kimsa hatunkaray qipikuna niraq, kimsa hirkakuna, kimsan Wanuku marka hananpa rikakaqkuna.

Kimsan kayninpami, chayninpami marka runakuna qayayaq.

Marabambashi taaranaq alli hana hirka rikakaqchawshi. Hananchawshi kimsa puytushi ichik hirkakunashi rikakaqpis. Manashi kay hirkapitaqa pampanpis rikakaqtsu. Allaapa hanachawshi qaga kaykaanaq. Kimsan kuchunshi urapa rikarar warkuraanaq. Chayshi shumaq runa llimpinqan yupay, Marabamba rikakaq.

Marabamba, llakikuypa niraqpapis. Ichaqa, kuyayllapaqshi kanaq; chayshi, hatunkaray runakunapa shumaq kayninwan, ichaqa hupaypa llallikuywan kanaq. Chay yuraq kaq qaqachawqa manami ima qiwapis wiñantsu. Wasinkunapa puka tihakunapis, manami rikakantsu. Chay qaqapita, wasi qushtanqantapis, manami rikakantsu. Chay Marabamba hirka allaapa uqimi, chay uqiqa llakikuypa niraqmi kanaq. Pampakunapis haqishqa, patsa wañushqa yupay rikakaq. Hunaqpanami, inti achikyaykaptin, llapan ima kanqanta rikaachikun. Wayrapis wichyan, allaapa achachan, qasayninpis manchakuypa niraqmi, huyuman niraq tikran. Qaqapa kuchullanpa, intipa mashtakanqanchaw, manchariypa niraq, hupaypa llantunshi intiirupa (llapanpa) purin.

Patsa tsaqaptinnaqa, killlapa llakikuynin, llapan patsapa chillapyan, chay llakiyninta, wakin rikapakunanpaq chillapyan. Marabambachaw manami imaypis runa yuntan kaqtsu, manami imaypis yaku qarpupakunqatsu, chay qaqakunachawqa manami imapis muru wiñanqatsu. Kaymi patsapa lluta kamachikuynin kaykaamun, chaytami tayta kamachikuqninchik kamachirqun, niykur runa rikaanapaq, ñawpaqninman churanaq. Pitaq musyan Marabambapa shunqunchaw ima mitalkunapis, ichaqa puñunqanta, chaynaw kaptinqa, kaypita shamuy patsaman runankuna chikinakuriyanqa. Niykur qullqitapis rurapakunqa, hinatapis riyiltapis, maakinakunata, mital nishqan taringankunawan rurapakunqa. Rondos hirkaqa tukuy niraq hirkami, pantakaan harka niraqmi kaq, tukuy kamaq, llapan tukuyta rurar rimaq, tukuy hinanpa haruq, manami shumaqtsu kaq. Chiqniq alli shumaq aywayta.

Chay piñashqa niraq kaykan, chaymi kaykan huyupa charinakushqa niraq.
Chawraq, chay qaqaa, kawaymi kaykan, alli yarparaypis, kuyaypis kaykan.

Shipukunqankunapa, chay pillu-pillu raqrakunapa yaku huyupa yarpun;
qutsuchir qutsuchir, hinaman takiykaa aywan. Llapan imatapis taringantaqa
raqrakunapa wikapar. Allaapa tamyantin hunaqkunachaw aywachin
rumitapis shuntarkur shuntarkur. Hatun rumikunatapis aywachinmi,
hatun uywa patsaypa chiwyaypa (haqraraypa) piñashqa aywaq,
niraq rumikunata ratachishpa.

Rondosta rikaptiykika, kaykan runa tukuy hinanpa rurashqa niraq, chay
wakin kuyaa runa, chay *navidad* nishqan rurangan niraqmi, *Rondos*
kaykan. Chaychawmi rikakan yuraq yakuyuq paqcha rataykaqtapis, triqu
wiñaykaqninpi quyu niraq ichiklla rikakan. Uushapis aywakachan chay hatun
qaqa qaqanpa. Michiq warmitapis, puchkaykaqta, patashqa millwanpita
rikranman millurkur, chaypis rikakan. Chaychawpis tuurukuna, qaqata,
waqranwan waqranqanta rikanchik.

Kaprishkunapis qaqa uranpa puriqta, chaypitami rikanchik. Hatunkaray
hachakunatapis wayuyan tukuy niraq mikuykunawan. Sara chakrakunapis
shumaq marka runapa aruynin qiwishqa hina, maqrapis (chawarpis) kaykan,
pulpu niraq, wakin kaqna amaru niraq. Chaypa chawpinchawqa, runa niraq
pachallan rikakan. Wasichawqa yuraq, puka rikakan. Hunaqpana qushtan,
paqaspaqa hina wallawyan (chipapan), shumaq chay hatun quchapa yakun
wichip-wichimuq (chipaayqa) uran. Chay kaykanranmi tayta kamakuq
mañakuna wasinpi, patsaypa awkisyashqa watanpa watanpanachi, chaychaw
mañakuyninkunapaq kan, chay marka runakunapa, llapanpa mañakuynin
mana imapis quykaptin, imaypis chaynawlla, awkisyarpis yaku shuqushqa
niraq watanpa watanpanaqa.

Paucarbamba manami Marabambanawtsu, manami Rondosnawpishtsu;
manachi pay munaqachi waknaw kayta; kaykaqnaw kaytapis.

Paucarbamba kanaq chaqa-chaqa qaqa, huyu niraq hirka, allaapa chiki
kanaq; piñashqanaw hirka, huyu supayniyuq hirka, manchachikuq hirka.
Kay hirkashi, mana alli yarpayniyuqshi kaq. Paucarbamba anaq rumiman
niraq, aychata aqanqan yupaytashi rikapakuqshi, llapan patsa hirka
piñakur, kuyurichiq niraq, kuchu kuchukunanchaw huyu hirka, ima chaytapis
pakaq; hana patsa charinakuykaq niraq. Ichik-ichik wiñaykaq niraq,
pampapita hirkaqa rikakaq. Chaymi Paucarbamba hirka, kimsanpitapis,
huyu-huyu warawyaykaq niraq, huyupa rapyakachaq hirkami kaq.

Marabambaqa, chay hatunkaray tiyaraykan niraq kanaq. Rondosqa hatunkaray qaqaraykan, rikran manchanaypaq niraq. Paucarbambaqa hatunkaray ichiraykan, manchanaypaq niraq. Chaymi nipakun, Marabambashi yarpachakun, Rondosqa puñun, Paucarbambaqa rikachakun.

Kimsan hatun hirkakunami churanakarishqa markapa rikayninman, taapakuqwan hina, manchachikuq. Pukutay uura pampakunaman yarpuyta munaykaptin, qasay yana patsachaw, paykuna tukuy maañankunawan qayapakun, shuqapakun, shumaq shaarachipakun chay raqrachaw puñukunanpaq. Niykur chay mana rikakaq makinwan rurapakun, shumaq wallqata muyuchipankun, hukpita muspananpaq. Paykunapis huyu wayra shamuqtapis ichichipakun, shaarachipakun, mana pukutay apananpaq. Chay *puneño* wayrakunatapis shaarachipakuqshi, chay chaayaamuntinshi llapan puntan puntanpa hitapakun, illapawan rapyayninta.

Chaymi kaykan, manchachikuq; kanan manchachikuq, waray manchachikuq, hina imay manchachikuqraq kaykanpis. Kanan manchachikuqmi kaykan, imaypis katatankaqmi, hinaman kataptinqa llapantami huchuchimunqa, hiqarpunqachi. Ichaqa, ¿Pitaq ninman waray mana hiqarpunqatsu? Ichaqa hirkakunaqa puñuraykanmi, hamakuykanmi.

Qanyan chay raqra kanqan, kananmi hirka kaykan, warayqa raqrami kanqa.

Ichaqa manashi yarpashwantsu. Marabamba, *Rondos* hina Paucarbambaqa kawapakuykanchi. Chayshi patsa rimanqankunashi kan. Llapan rimanqanta mayakaqshi. Ruripita yarquytashi munapakun, runakunata rimapakunanpaq. Manashi mitalkunapitatsu rimapakun; patsata ushachipakunanpaqshi rimapakuq; huchuchipakunanpaq, ima aytapis wañuchipakunanpaq; chay rimayshi uchku uchkunapitashi mayakaq. Paykunashi ashipakuykan kay patsata ushachipakunanpaq.

Chaymi huk hunaq patsa inti paqasyanan chikan (hatun) tiyaraykarqan, Paucarbambapa ichik qaqanchaw rikachakuykurqaa pampata, llapan llakikuyniiwan, chaymi inti hiqarpuqta, *Rondos* hirkanpa, rikachakuykurqaa; chawrasqa, manchakashqa raslla sharkurqaa, chay patsa hirkapa shuqshiyninwan; Pillku, awkis runaqa, tukuy rimaq asichikuq, ima yarpaytapis yarpakuq, manami qunqaqtsu, chay rimaynin, chay inka Llikwa niraq, nimunaq:

—Hirka yayaq, allimi. Hirka yayaq, mikanaywanmi, tayta.

—¿Pitaq chay hirka yayaq?

—Paucarbamba, tayta. Taytaa Paucarbamba, mañakun: uushata, mishkiq tantata, kukatapis mañakun.

—iPaucarbambaqa, runakuna yupay mikun, wamra yupay, mishkita mañan! Mishkiq tantallata munan.

—Aw, tayta, Paucarbamba achka hunaq mana mikuptinnaqa piñakunmi. Mikuptinqa kushikunmi.

—Manami, mayariitsu (kaayiriitsu) Pillku.

—Piñashqa kaykan, rapyashqapis. Kushishqa kaykan, shumaq asir tayta hirkaqa.

¿Ichaqa, qamqa, Pillku, hirkakuna, runanawtsu?

—Aw tayta. Hirkakunaqa mikapakunmi; hirkakunaqa rimapakunpismi; hirkakuna kamachiqmi kapakun. Hunaqqa yarpachakaran, rimanakaran, hina puñukaarin. Paqaspanashi puripakun. Pillkuqa paqaspaqa manami hirkakunata rikantsu; chayqa, hirkakunata, mana allitami ruram. Tsaqaypa pukutaptin, hirka allaapa mikupakun, amatashi rimapakunpis. Shuntanakaranshi, niykur, rimapakuq. Ñuqa willapaptii, imanirmi hirka Rondos, Paucarbamba, Marabamba kaychawmi kaykan.

II

Kaychawmi kaykan huk awkin runa willapaamanqan, tukuy yarpayniyuq runa asichiq, allaapa rimaq runa, mana pitapis manchaq runa. Achka kutishi hunaqta, qipanta puriykachimar, qullqii aptashqata, niykur manami chaskiyta munarqatsu, chayta trukachimarqan achka kuka aptaywan, niykur niq manami pitapis willankitsu. Chaytami ninaq, willakuyninta pipis huknawpa mana tikrachinanpaq. Kimsan hirkakunapis mana piñakaraninpaq, Paucarbamba, Rondos, Marabambapis. Ichaqa Paucarbamba mana musyananpaq. Paypa urallanchawmi yachaqa.

Maray, Runtus, Paucarqa kimsan maqanakuq runami kapakunaq, paykuna chaayapakamuq karu markapitami. Paucarqa yunka patsapitami shamunaq; Runtusna hatun quchapita shamunaq. Marayqa hana hallqapita shamunaq. Kimsanpitaqa, Paucar waynashi (muusushi) kanaq. Runtusnashi awkishna kanaq. Huk patsashi kimsankuna tupanakuychawnawna (tanqanakuychawnawna) kaykaayarqan, kimsankunashi, huk warmita kuyayaq, chaychi chaykupakunaq.

Pillku-Rumishi, pillku runakunapa umalliqninshi kanaq, payshi pichqata churikuykurqan, llapanshi ullqu kaq, shullka kaqqa warmishi kanaq. Chaypitana, manana churikunaqnatsu.

Pillku-Rumi, chay warmi churinmanshi, llapan kuyaykuyninta churanaq, llapan waylluyninta paymanshi churanaq. Warmi churinshi, Pachacamacpita, allaapa yupachikunaq.

Payqa chumaqlla, kuyapayllapashi niraqshi kanaq. Chay patsapita shutichiyarqun: Quri Wayta nir. Llapanshi kuyakarinaq. Pillku-Rumipa kushikuyninshi kanaq, hina Pachakamak aywakuptinna, warmi churinllantashi rikaq. Yachanqan wasipita, waytata pallaq, tsaki murukunata pallananpaq, Inti raymipaq; chayshi yarquq, qipanman, wakin yanapaq warmikunapisshi yarqapakuq; runakunashi, punkukunaman ashuykariq, shumaq shipashta rikachakuq. Rikayllashi rikaarapakuq, manashi pipis rimapaqtsu.

Pillku-Rumiqa kaykunata musyarqannami, kamachikunqanchaw, warmi churin, huk runa warmin kananpaqpis musyanaqnami. Qulluq warmitashi Pillkuchawqa mana yupachipakuqtsu. Chay mana imapis rurashqa warmikunata; chay imatapis mana rurachikushqa warmi karqan, kikinpa kawayninshi kanaq; chay warmikunatashi hirkakunapaq yupachikuriq. Pillkupa yarpayninshi kanaq: Ullqu runakuna, ishkay chunka watallata, kasarapakunapaq. Ichaqa warmishi, chunka pusaqniyuq watallawanshi kasaranman. Pillku-Rumishi mana munaqtsu. Chaynashi Pillku-Rumiqa payta chiqniyta qallaykurqun. Quri-Waytashi paypa yarpayninchawqa, kamachikuqpa hananpashi kaykanaq. Marka kamachikunqanwan manashi rimaqtsu, huk warmi churallinkaptin (mahaakuykaptin), mana piwanpis, kasarachinanpaq. Achka warmi churi kaptinshi, allichí llapanta kasarachinkimanchi, hina taytan mana ninqantaqa manashi kasaranmantsu; chay warmi churinshi, taytan awkisyaptin, rikaykunanpaqshi kanman. Quri-Wayta churinshi, huklaaya kanaq, chaytashi yarpaq Pillku-Rumi, churinta manashi mayqan runapis warmin kananpaq munaqtsu. Pillku-Rumi churinta allaapa kuyaykuq, chayshi inti shutillantsu ninaq: Quri-Wayta churii, manami mayqan runakunapa warminpis kanqatsu. Pachakamakta quykushqanta manami pitapis ninaqtsu.

*Qichwaman tikrachiq: Robber Rodriguez Malpartida
"Los tres hirkas" en Cuentos Andinos de Enrique López Albújar*

Rupaywan wayra

Huq hunaqshi, inti wayrawan tinkunaq, chayshi ishkan parlakushpa aywayaanaq, chaynaw parlanganchaw rupaywan wayra ishkan llallinakurinaqshi. Chayshi llallinakurishun niyaanaq, chaypaqshi ninakurinaq: ¿Imanawpami rikaashun mayqanchikpis llallinakunanchikpaq?

Nirnin parlayaanaq, chayshi huk runata minkakurinaq; runaqa aaninaqshi, chayta nirshi, runa wasinpita yarqunaq. Chawrasqa qallaykurqun naanipa aywayta. Chayshi wayra intita ninaq: ñuqaraqmi qallaykamushaq. Wayrashiniq: ñuqa chukuntami hurquramushaq, punchuntapis achkukurkushaqmi, hanapa hurqurishqa. Chayshi wayra shutaykur shutaykur kimsa kuti llapan kallpanwan runata puukanaq. Manashi chukuntapis, punchuntapis, ima aykapis hatirayanqanta, wayra hurqunaqtsu. Chaynashi rupay niq: Kanan ñuqatami rikaamanki, runata chukuntapis, punchuntapis, hurquchishaqmi. Chaypitashi, inti llapan kallpanwan achachayta qallaykunaq, runashi chay achachaywan qallaykurqun hurquyta, chukuntapis, punchuntapis, niykur, runa llapanta churaranqanta pampaman qutuykunaq, niykur qipikurqun.

Runaqa chumpantapis hurqukunaq. Naanipa runa aywanaq, niykurnashi ichik kutallaman hamananpaq chachararqun. Urkuntapis punchuwanshi pichakuq, chaynashi runaqa wayrata allaapa wayramunanpaq mañakuq. Allaapashi achachakamurqan. Ullqusha wayraqa manashi kanaqnatsu. Chayninpa rupayqa wayrata llallinaq.

*Qichwa tikrachi: Robher Rodriguez Malpartida
"El sol y el viento"- Sabiduría popular.*

CARTA DEMOCRÁTICA INTERAMERICANA

I La democracia y el sistema interamericano

Artículo 1

Los pueblos de América tienen derecho a la democracia y sus gobiernos la obligación de promoverla y defenderla. La democracia es esencial para el desarrollo social, político y económico de los pueblos de las Américas.

Artículo 2

El ejercicio efectivo de la democracia representativa es la base del estado de derecho y los regímenes constitucionales de los Estados Miembros de la Organización de los Estados Americanos. La democracia representativa se refuerza y profundiza con la participación permanente, ética y responsable de la ciudadanía en un marco de legalidad conforme al respectivo orden constitucional.

Artículo 3

Son elementos esenciales de la democracia representativa, entre otros, el respeto a los derechos humanos y las libertades fundamentales; el acceso al poder y su ejercicio con sujeción al estado de derecho; la celebración de elecciones periódicas, libres, justas y basadas en el sufragio universal y secreto como expresión de la soberanía del pueblo; el régimen plural de partidos y organizaciones políticas; y la separación e independencia de los poderes públicos.

Artículo 4

Son componentes fundamentales del ejercicio de la democracia la transparencia de las actividades gubernamentales, la probidad, la responsabilidad de los gobiernos en la gestión pública, el respeto por los derechos sociales y la libertad de expresión y de prensa. La subordinación constitucional de todas las instituciones del Estado a la autoridad civil legalmente constituida y el respeto al estado de derecho de todas las entidades y sectores de la sociedad son igualmente fundamentales para la democracia.

Artículo 5

El fortalecimiento de los partidos y de otras organizaciones políticas es prioritario para la democracia. Se deberá prestar atención especial a la problemática derivada de los altos costos de las campañas electorales y al establecimiento de un régimen equilibrado y transparente de financiación de sus actividades.

Artículo 6

La participación de la ciudadanía en las decisiones relativas a su propio desarrollo es un derecho y una responsabilidad. Es también una condición necesaria para el pleno y efectivo ejercicio de la democracia. Promover y fomentar diversas formas de participación fortalece la democracia.

II La democracia y los derechos humanos

Artículo 7

La democracia es indispensable para el ejercicio efectivo de las libertades fundamentales y los derechos humanos, en su carácter universal, indivisible e interdependiente, consagrados en las respectivas constituciones de los Estados y en los instrumentos interamericanos e internacionales de derechos humanos.

Artículo 8

Cualquier persona o grupo de personas que consideren que sus derechos humanos han sido violados pueden interponer denuncias o peticiones ante el sistema interamericano de promoción y protección de los derechos humanos conforme a los procedimientos establecidos en el mismo. Los Estados Miembros reafirman su intención de fortalecer el sistema interamericano de protección de los derechos humanos para la consolidación de la democracia en el Hemisferio.

Artículo 9

La eliminación de toda forma de discriminación, especialmente la discriminación de género, étnica y racial, y de las diversas formas de intolerancia, así como la promoción y protección de los derechos humanos de los pueblos indígenas y los migrantes y el respeto a la diversidad étnica, cultural y religiosa en las Américas, contribuyen al fortalecimiento de la democracia y la participación ciudadana.

Artículo 10

La promoción y el fortalecimiento de la democracia requieren el ejercicio pleno y eficaz de los derechos de los trabajadores y la aplicación de normas laborales básicas, tal como están consagradas en la Declaración de la Organización Internacional del Trabajo (OIT) relativa a los Principios y Derechos Fundamentales en el Trabajo y su Seguimiento, adoptada en 1998, así como en otras convenciones básicas afines de la OIT. La democracia se fortalece con el mejoramiento de las condiciones laborales y la calidad de vida de los trabajadores del Hemisferio.

III Democracia, desarrollo integral y combate a la pobreza

Artículo 11

La democracia y el desarrollo económico y social son interdependientes y se refuerzan mutuamente.

Artículo 12

La pobreza, el analfabetismo y los bajos niveles de desarrollo humano son factores que inciden negativamente en la consolidación de la democracia. Los Estados Miembros de la OEA se comprometen a adoptar y ejecutar todas las acciones necesarias para la creación de empleo productivo, la reducción de la pobreza y la erradicación de la pobreza extrema, teniendo en cuenta las diferentes realidades y condiciones económicas de los países del Hemisferio. Este compromiso común frente a los problemas del desarrollo y la pobreza también destaca la importancia de mantener los equilibrios macroeconómicos y el imperativo de fortalecer la cohesión social y la democracia.

Artículo 13

La promoción y observancia de los derechos económicos, sociales y culturales son consustanciales al desarrollo integral, al crecimiento económico con equidad y a la consolidación de la democracia en los Estados del Hemisferio.

Artículo 14

Los Estados Miembros acuerdan examinar periódicamente las acciones adoptadas y ejecutadas por la Organización encaminadas a fomentar el diálogo, la cooperación para el desarrollo integral y el combate a la pobreza en el Hemisferio, y tomar las medidas oportunas para promover estos objetivos.

Artículo 15

El ejercicio de la democracia facilita la preservación y el manejo adecuado del medio ambiente. Es esencial que los Estados del Hemisferio implementen políticas y estrategias de protección del medio ambiente, respetando los diversos tratados y convenciones, para lograr un desarrollo sostenible en beneficio de las futuras generaciones.

Artículo 16

La educación es clave para fortalecer las instituciones democráticas, promover el desarrollo del potencial humano y el alivio de la pobreza y fomentar un mayor entendimiento entre los pueblos. Para lograr estas metas, es esencial que una educación de calidad esté al alcance de todos, incluyendo a las niñas y las mujeres, los habitantes de las zonas rurales y las personas que pertenecen a las minorías.

IV Fortalecimiento y preservación de la institucionalidad democrática

Artículo 17

Cuando el gobierno de un Estado Miembro considere que está en riesgo su proceso político institucional democrático o su legítimo ejercicio del poder, podrá recurrir al Secretario General o al Consejo Permanente a fin de solicitar asistencia para el fortalecimiento y preservación de la institucionalidad democrática.

Artículo 18

Cuando en un Estado Miembro se produzcan situaciones que pudieran afectar el desarrollo del proceso político institucional democrático o el legítimo ejercicio del poder, el Secretario General o el Consejo Permanente podrá, con el consentimiento previo del gobierno afectado, disponer visitas y otras gestiones con la finalidad de hacer un análisis de la situación. El Secretario General elevará un informe al Consejo Permanente, y éste realizará una apreciación colectiva de la situación y, en caso necesario, podrá adoptar decisiones dirigidas a la preservación de la institucionalidad democrática y su fortalecimiento.

Artículo 19

Basado en los principios de la Carta de la OEA y con sujeción a sus normas, y en concordancia con la cláusula democrática contenida en la Declaración de la ciudad de Quebec, la ruptura del orden democrático o una alteración del orden constitucional que afecte gravemente el orden democrático en un Estado Miembro constituye, mientras persista, un obstáculo insuperable para la participación de su gobierno en las sesiones de la Asamblea General, de la Reunión de Consulta, de los Consejos de la Organización y de las conferencias especializadas, de las comisiones, grupos de trabajo y demás órganos de la Organización.

Artículo 20

En caso de que en un Estado Miembro se produzca una alteración del orden constitucional que afecte gravemente su orden democrático, cualquier Estado Miembro o el Secretario General podrá solicitar la convocatoria inmediata del Consejo Permanente para realizar una apreciación colectiva de la situación y adoptar las decisiones que estime conveniente. El Consejo Permanente, según la situación, podrá disponer la realización de las gestiones diplomáticas necesarias, incluidos los buenos oficios, para promover la normalización de la institucionalidad democrática. Si las gestiones diplomáticas resultaren infructuosas o si la urgencia del caso lo aconsejare, el Consejo Permanente convocará de inmediato un período extraordinario de sesiones de la Asamblea General para que ésta adopte las decisiones que estime apropiadas, incluyendo gestiones diplomáticas, conforme a la Carta de la Organización, el derecho internacional y las disposiciones de la presente Carta Democrática. Durante el proceso se realizarán las gestiones diplomáticas necesarias, incluidos los buenos oficios, para promover la normalización de la institucionalidad democrática.

Artículo 21

Cuando la Asamblea General, convocada a un período extraordinario de sesiones, constate que se ha producido la ruptura del orden democrático en un Estado Miembro y que las gestiones diplomáticas han sido infructuosas, conforme a la Carta de la OEA tomará la decisión de suspender a dicho Estado Miembro del ejercicio de su derecho de participación en la OEA con el voto afirmativo de los dos tercios de los Estados Miembros. La suspensión entrará en vigor de inmediato. El Estado Miembro que hubiera sido objeto de suspensión deberá continuar observando el cumplimiento de sus obligaciones como miembro de la Organización, en particular en materia de derechos humanos. Adoptada la decisión de suspender a un gobierno, la Organización mantendrá sus gestiones diplomáticas para el restablecimiento de la democracia en el Estado Miembro afectado.

Artículo 22

Una vez superada la situación que motivó la suspensión, cualquier Estado Miembro o el Secretario General podrá proponer a la Asamblea General el levantamiento de la suspensión. Esta decisión se adoptará por el voto de los dos tercios de los Estados Miembros, de acuerdo con la Carta de la OEA.

V La democracia y las misiones de observación electoral

Artículo 23

Los Estados Miembros son los responsables de organizar, llevar a cabo y garantizar procesos electorales libres y justos. Los Estados Miembros, en ejercicio de su soberanía, podrán solicitar a la OEA asesoramiento o asistencia para el fortalecimiento y desarrollo de sus instituciones y procesos electorales, incluido el envío de misiones preliminares para ese propósito.

Artículo 24

Las misiones de observación electoral se llevarán a cabo por solicitud del Estado Miembro interesado. Con tal finalidad, el gobierno de dicho Estado y el Secretario General celebrarán un convenio que determine el alcance y la cobertura de la misión de observación electoral de que se trate. El Estado Miembro deberá garantizar las condiciones de seguridad, libre acceso a la información y amplia cooperación con la misión de observación electoral. Las misiones de observación electoral se realizarán de conformidad con los principios y normas de la OEA. La Organización deberá asegurar la eficacia e independencia de estas misiones, para lo cual se las dotará de los recursos necesarios. Las mismas se realizarán de forma objetiva, imparcial y transparente, y con la capacidad técnica apropiada. Las misiones de observación electoral presentarán oportunamente al Consejo Permanente, a través de la Secretaría General, los informes sobre sus actividades.

Artículo 25

Las misiones de observación electoral deberán informar al Consejo Permanente, a través de la Secretaría General, si no existen las condiciones necesarias para la realización de elecciones libres y justas. La OEA podrá enviar, con el acuerdo del Estado interesado, misiones especiales a fin de contribuir a crear o mejorar dichas condiciones.

VI Promoción de la cultura democrática

Artículo 26

La OEA continuará desarrollando programas y actividades dirigidos a promover los principios y prácticas democráticas y fortalecer la cultura democrática en el Hemisferio, considerando que la democracia es un sistema de vida fundado en la libertad y el mejoramiento económico, social y cultural de los pueblos. La OEA mantendrá consultas y cooperación continua con los Estados Miembros, tomando en cuenta los aportes de organizaciones de la sociedad civil que trabajen en esos ámbitos.

Artículo 27

Los programas y actividades se dirigirán a promover la gobernabilidad, la buena gestión, los valores democráticos y el fortalecimiento de la institucionalidad política y de las organizaciones de la sociedad civil. Se prestará atención especial al desarrollo de programas y actividades para la educación de la niñez y la juventud como forma de asegurar la permanencia de los valores democráticos, incluidas la libertad y la justicia social.

Artículo 28

Los Estados promoverán la plena e igualitaria participación de la mujer en las estructuras políticas de sus respectivos países como elemento fundamental para la promoción y ejercicio de la cultura democrática.

Banco del Libro

INSTITUCION EDUCATIVA:								
DEPARTAMENTO:			PROVINCIA:					
^DISTRITO:								
Año	Grado	Sección	Nombres y apellidos del alumno	Código*	Condición del libro ^			
					Recibí	Firma del Padre	Entregué	Firma del Padre

* Código = Número de orden del alumno Condición del libro:

- A = Nuevo, completo, limpio, sin deterioro.
 B = Completo, se puede borrar algunas marcas, sin deterioro.
 C = Con marcas que no salen y con deterioros subsanables.
 D = Inutilizable, requiere reposición.

¿Cómo cuido y limpio mis libros?

- Forro mi libro con plástico o papel y le coloco una etiqueta.
- Limpio mi libro con una franela.
- Uso mi libro con las manos limpias y en lugares apropiados.
- Realizo las actividades en un cuaderno u hojas de trabajo, sin rayar ni escribir en mi libro.
- Evito doblar las puntas y que se manche con líquidos o dulces.

¡Cuido los libros porque otro niño los utilizará el próximo año!

SÍMBOLOS DE LA PATRIA

BANDERA

CORO DEL HIMNO NACIONAL

ESCUDO

Declaración Universal de los Derechos Humanos

El 10 de diciembre de 1948, la Asamblea General de las Naciones Unidas aprobó y proclamó la Declaración Universal de Derechos Humanos, cuyos artículos figuran a continuación:

Artículo 1.- Todos los seres humanos nacen libres e iguales en dignidad y derechos y (...) deben comportarse fraternalmente los unos con los otros.

Artículo 2.- Toda persona tiene todos los derechos y libertades proclamados en esta Declaración, sin distinción alguna de raza, color, sexo, idioma, religión, opinión política o de cualquier otra índole, origen nacional o social, posición económica, nacimiento o cualquier otra condición. Además, no se hará distinción alguna fundada en la condición política, jurídica o internacional del país o territorio de cuya jurisdicción dependa una persona (...).

Artículo 3.- Todo individuo tiene derecho a la vida, a la libertad y a la seguridad de su persona.

Artículo 4.- Nadie estará sometido a esclavitud ni a servidumbre; la esclavitud y la trata de esclavos están prohibidas en todas sus formas.

Artículo 5.- Nadie será sometido a torturas ni a penas o tratos crueles, inhumanos o degradantes.

Artículo 6.- Todo ser humano tiene derecho, en todas partes, al reconocimiento de su personalidad jurídica.

Artículo 7.- Todos son iguales ante la ley y tienen, sin distinción, derecho a igual protección de la ley. Todos tienen derecho a igual protección contra toda discriminación que infrinja esta Declaración (...).

Artículo 8.- Toda persona tiene derecho a un recurso efectivo, ante los tribunales nacionales competentes, que la ampare contra actos que violen sus derechos fundamentales (...).

Artículo 9.- Nadie podrá ser arbitrariamente detenido, preso ni desterrado.

Artículo 10.- Toda persona tiene derecho, en condiciones de plena igualdad, a ser oída públicamente y con justicia por un tribunal independiente e imparcial, para la determinación de sus derechos y obligaciones o para el examen de cualquier acusación contra ella en materia penal.

Artículo 11.-

1. Toda persona acusada de delito tiene derecho a que se presuma su inocencia mientras no se pruebe su culpabilidad (...).

2. Nadie será condenado por actos u omisiones que en el momento de cometerse no fueron delictivos según el Derecho nacional o internacional. Tampoco se impondrá pena más grave que la aplicable en el momento de la comisión del delito.

Artículo 12.- Nadie será objeto de injerencias arbitrarias en su vida privada, su familia, su domicilio o su correspondencia, ni de ataques a su honra o a su reputación. Toda persona tiene derecho a la protección de la ley contra tales injerencias o ataques.

Artículo 13.-

1. Toda persona tiene derecho a circular libremente y a elegir su residencia en el territorio de un Estado.

2. Toda persona tiene derecho a salir de cualquier país, incluso del propio, y a regresar a su país.

Artículo 14.-

1. En caso de persecución, toda persona tiene derecho a buscar asilo, y a disfrutar de él, en cualquier país.

2. Este derecho no podrá ser invocado contra una acción judicial realmente originada por delitos comunes o por actos opuestos a los propósitos y principios de las Naciones Unidas.

Artículo 15.-

1. Toda persona tiene derecho a una nacionalidad.

2. A nadie se privará arbitrariamente de su nacionalidad ni del derecho a cambiar de nacionalidad.

Artículo 16.-

1. Los hombres y las mujeres, a partir de la edad núbil, tienen derecho, sin restricción alguna por motivos de raza, nacionalidad o religión, a casarse y fundar una familia (...).

2. Sólo mediante libre y pleno consentimiento de los futuros esposos podrá contraerse el matrimonio.

3. La familia es el elemento natural y fundamental de la sociedad y tiene derecho a la protección de la sociedad y del Estado.

Artículo 17.-

1. Toda persona tiene derecho a la propiedad, individual y colectivamente.

2. Nadie será privado arbitrariamente de su propiedad.

Artículo 18.- Toda persona tiene derecho a la libertad de pensamiento, de conciencia y de religión (...).

Artículo 19.- Todo individuo tiene derecho a la libertad de opinión y de expresión (...).

Artículo 20.-

1. Toda persona tiene derecho a la libertad de reunión y de asociación pacíficas.

2. Nadie podrá ser obligado a pertenecer a una asociación.

Artículo 21.-

1. Toda persona tiene derecho a participar en el gobierno de su país, directamente o por medio de representantes libremente escogidos.

2. Toda persona tiene el derecho de acceso, en condiciones de igualdad, a las funciones públicas de su país.

3. La voluntad del pueblo es la base de la autoridad del poder público; esta voluntad se expresará mediante elecciones auténticas que habrán de celebrarse periódicamente, por sufragio universal e igual y por voto secreto u otro procedimiento equivalente que garantice la libertad del voto.

Artículo 22.- Toda persona (...) tiene derecho a la seguridad social, y a obtener (...) habida cuenta de la organización y los recursos de cada Estado, la satisfacción de los derechos económicos, sociales y culturales, indispensables a su dignidad y al libre desarrollo de su personalidad.

Artículo 23.-

1. Toda persona tiene derecho al trabajo, a la libre elección de su trabajo, a condiciones equitativas y satisfactorias de trabajo y a la protección contra el desempleo.

2. Toda persona tiene derecho, sin discriminación alguna, a igual salario por trabajo igual.

3. Toda persona que trabaja tiene derecho a una remuneración equitativa y satisfactoria, que le asegure, así como a su familia, una existencia conforme a la dignidad humana y que será completada, en caso necesario, por cualesquiera otros medios de protección social.

4. Toda persona tiene derecho a fundar sindicatos y a sindicarse para la defensa de sus intereses.

Artículo 24.-

Toda persona tiene derecho al descanso, al disfrute del tiempo libre, a una limitación razonable de la duración del trabajo y a vacaciones periódicas pagadas.

Artículo 25.-

1. Toda persona tiene derecho a un nivel de vida adecuado que le asegure, así como a su familia, la salud y el bienestar, y en especial la alimentación, el vestido, la vivienda, la asistencia médica y los servicios sociales necesarios; tiene asimismo derecho a los seguros en caso de desempleo, enfermedad, invalidez, vejez u otros casos de pérdida de sus medios de subsistencia por circunstancias independientes de su voluntad.

2. La maternidad y la infancia tienen derecho a cuidados y asistencia especiales. Todos los niños, nacidos de matrimonio o fuera de matrimonio, tienen derecho a igual protección social.

Artículo 26.-

1. Toda persona tiene derecho a la educación. La educación debe ser gratuita, al menos en lo concerniente a la instrucción elemental y fundamental. La instrucción elemental será obligatoria. La instrucción técnica y profesional habrá de ser generalizada; el acceso a los estudios superiores será igual para todos, en función de los méritos respectivos.

2. La educación tendrá por objeto el pleno desarrollo de la personalidad humana y el fortalecimiento del respeto a los derechos humanos y a las libertades fundamentales; favorecerá la comprensión, la tolerancia y la amistad entre todas las naciones y todos los grupos étnicos o religiosos; y promoverá el desarrollo de las actividades de las Naciones Unidas para el mantenimiento de la paz.

3. Los padres tendrán derecho preferente a escoger el tipo de educación que habrá de darse a sus hijos.

Artículo 27.-

1. Toda persona tiene derecho a tomar parte libremente en la vida cultural de la comunidad, a gozar de las artes y a participar en el progreso científico y en los beneficios que de él resulten.

2. Toda persona tiene derecho a la protección de los intereses morales y materiales que le correspondan por razón de las producciones científicas, literarias o artísticas de que sea autora.

Artículo 28.- Toda persona tiene derecho a que se establezca un orden social e internacional en el que los derechos y libertades proclamados en esta Declaración se hagan plenamente efectivos.

Artículo 29.-

1. Toda persona tiene deberes respecto a la comunidad (...).

2. En el ejercicio de sus derechos y en el disfrute de sus libertades, toda persona estará solamente sujeta a las limitaciones establecidas por la ley con el único fin de asegurar el reconocimiento y el respeto de los derechos y libertades de los demás, y de satisfacer las justas exigencias de la moral, del orden público y del bienestar general en una sociedad democrática.

3. Estos derechos y libertades no podrán, en ningún caso, ser ejercidos en oposición a los propósitos y principios de las Naciones Unidas.

Artículo 30.- Nada en esta Declaración podrá interpretarse en el sentido de que confiere derecho alguno al Estado, a un grupo o a una persona, para emprender y desarrollar actividades (...) tendientes a la supresión de cualquiera de los derechos y libertades proclamados en esta Declaración.

**"DISTRIBUIDO GRATUITAMENTE POR EL MINISTERIO DE EDUCACIÓN
PROHIBIDA SU VENTA"**